

Juhan Lepasaar

Sooradadel

Teine, täiendatud ja parandatud trükk

Tartu 2011

Esmatrükk: Juhan Lepasaar 1996. Sooradadel. Kohtla-Järve. 152 lk.

Toimetanud Ann Marvet
Küljendanud Tiit Lepp
Kordustrükki aitasid teoks saada Marko Kaasik ja Toomas Kukk

Esikaanel: Muraka raba põhjaosa, taamal Kotkanina.
Foto: Ingmar Muusikus

Raamat ilmub keskkonnainvesteeringute keskuse toetusel

Kõik õigused, ka siin mitte välja kirjutatud õigused, on kaitstud. Keelatud on teose sisu osaliselt või täielikult paljundada, edastada, levitada või salvestada mis tahes vormis ilma autori ja väljaandja kirjaliku loata.

Teose sisu on lubatud kasutada isiklikul, mittetulunduslikul eesmärgil, samuti avalikus teabevahetuses või õppe-eesmärgil, kui märgitakse ära kasutatava info allikas.

Väljaandja pärandkoosluste kaitse ühing

ISBN 978-9949-30-155-3

Sisukord

Saateks	5
Eessõna teisele trükile	6
Edela-Alutaguse sookaitsealad ja sood	13

Üksinda iseenda ja rabaga

Keskpäevases suvesaunas.....	15
Õhtu rabal.....	17
Hommik rabal.....	21
Muraka raba avarustel.....	23
Vee väljavool rabast.....	24
Taimestik	26
Laukad ja älved	27
Inimene ja raba.....	29
Teerajad	30
Saared rabas.....	31
Põhjapoolne rabaala	33
Virunurme küla	34
Virunurme talitee	36
Sirtsu soo peal.....	38
Edasi üle Palasi Järvesoosse	46
Punasoo.....	48
Seljamägi.....	49
Järvesool	51
Äike rabal.....	53
Luusaare rabal	56
Järeldamärgusi.....	60
Muraka raba murakasaagid.....	64
Muraka soostiku jõhvikas.....	65
Hingamise päev	66
Sügis soos.....	68

Sood ja rabade elanikud

Sookured.....	70
Rabalind.....	75
Metsis	79
Metsislased Muraka mail	84
Põldrüüt	87

Hallõgija.....	91
Kaljukotkas	96
Rästik	101
Rabakonnad.....	105
Juhtum põdraga	109
Soosusi	111
Karusoo karud	116
Muraka raba ääremailt	120

Soomajad – inimeste eluasemed

Mäurassaare	124
Võhkassaare soomajas.....	138
Varessaare.....	145

Lisad:

Kaardid	150
Värvipildid	152
Isiku- ja kohanimede ning liikide register	172

Saateks

Käesolev soid-rabasid käsitlev raamat ei ole teaduslik uurimus, vaid vahendab peamiselt isiklikke muljeid ja elamusi, mis on talletunud neil aladel matkates. Tahan seda kõike lugejaga jagada ja edasi anda kas või kujutluspildigi nende paikade omapärasest loodusest.

Koha- ja paiganimed (soode, jõgede, talude jne.) on üles tähendatud nii, nagu kohalikud elanikud neid kasutavad. Nõnda püüan säilitada ning jäädvustada meie esivanemate paiganimed järgmistele põlvedele, sest tänapäeva kiire elutempo juures kipub kõik muistne ja vana muutuma, kaduma.

Avaldan tänu nendele paljudele inimestele, kes olid mulle abiks oma mälestusi ja mälestuste mälestusi jagades ning lahke sõnaga mu kirjatööd innustades. Koos oli kergem astuda mõtte- ja matkakaaslane Edgar Kasega. Sõnaseadmisi ja lausekonarusi aitas siluda õpetaja Armin Kukk. Minu suurim lugupidamine nendele inimestele!

Tudulinna
5. detsember 1996

Eessõna teisele trükile

Juhan Lepasaar sündis 13. mail 1921. aastal Virumaal Tudulinna vallas Oonurme külas Lepasaare talus. Sel ajal õitsesid õunapuud. Ta ise armastab öelda, et sünnipäev ei olegi tal kindlal kuupäeval, vaid õunapuude õitsemise aegu. Alutagusel algab see enamasti hiljem, pärast mai keskpaika.

Lapsepõlv ja noorukiiga möödusid nagu tolleagues taluperes ikka: tööharjumus kujundati varakult, kuid mitte liiga karmilt. Talul oli omajagu jõukust ja kindlust varuks. Looduselembus avaldus poisil juba koolipõlves: kümneaastasena tõi Juhan taskus Oonurme kooli juurest tammetõru ja pani selle taluõue kasvama. Nüüdseks on sellest saanud uhke puu, mis paistab oma vanusest vägevamgi.

Ajastule iseloomulikult kujunes Juhani edasine elutee keeruliseks. Nõukogude võim lõpetas normaalse külaelu siis, kui poiss oli just jõudnud meheikka. 1941. aasta suvel, kui algas sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel, läks ta nõukogude mobilisatsiooni eest metsa, nagu paljud teisedki noored mehed. Mingit tahtmist sõdida ei olnud tal ka saksa okupatsiooni ajal. Kui surve „vabatahtlikuna“ sõtta minna tugevnes, otsustas Juhan lennuväe abiteenistuse kasuks Saksamaal. Kui rinne jõudis Eesti piiridele, toodi Saksamaal väljaõppe saanud mehed tagasi kodumaale. 1944. aasta märtsis sunniti Juhani ümbruse hea tundjana abistama saksa sõdureid, kes Muraka rabas punapartisaane jälitasid. Nõukogude võimu silmis oluks see surmapatt, kuid õnneks ei iitsatanud tollal sellest keegi. Kuigi, teadjaid oli. Üle Peipsi jää tulnud neljasajast partisanist, veristest võitlustest, metsatalude hävitamisest ja lõpuks järelejäänud partisaniväe riismete taganemisest sama teed kirjutab Juhan Lepasaar raamatus „Sõjajumala armuke“ (2000) talle omase mõistmisega: need inimesed, paljud neist eestlased, tulid enese arust oma maad vabastama, kuid keegi neid siin ei oodanud: inimesed tahtsid elada rahus oma taludes, mis saksa võimu all oli siiski veel võimalik.

Sõda lõppes Juhani jaoks Sinimägede lähedal Krivasoos. Läbi metsade taganedes jõudis ta kodutallu, misjärel tuli uuesti alustada metsavenna elu. Sellest perioodist jutustab tema ilukirjanduse sugetega raamat „Ja metsad kohisevad, kohisevad“ (1999). End metsas varjates hoidus ta teadlikult vägivaldsest vastupanust. Korra põhjustas selline hoiak eluohtliku konflikti kaaslasega, kelle meeles mõlkus jõhker

kättemaks kõigile, kes olid kuidagi, enamasti sunnitult, nõukogude võimu toetanud.

Paari sõjajärgse aastaga olukord veidi rahunes ning mõnedki mehed, Juhan Lepasaar nende hulgas, julgesid metsast välja tulla ja end nõukogude organitele üles anda. Esialgu neid ei puutunud, kuid enne 1949. aasta märtsiküüditamist Juhan arreteeriti ning mõisteti kümneks aastaks vangi. Kuus aastat (1951–1956) tuli veeta sunnitööl Kasahstanis Džezkazgani vasekaevanduses – algul ebainimlikes vangilaagri oludes, pärast Stalini surma vabakäiguvangina. Juhani selle aja luuletused ja fotod on avaldatud raamatus „Liivatuisus“ (1998). Amnestia tõi talle vabaduse päev enne 35. sünnipäeva.

Suurema osa nõukogude ajast elas Juhan Lepasaar Tudulinna keskasulas ja töötas sovhoosis autojuhina. Jõudnud Nõukogude Liidu lagunemise ja ühismajandite likvideerimise ajaks pensioniikka, asus ta uuesti elama oma sünnitallu. Ehitas esimese vabariigi aegse taluhäärberi kõrvale uue elamu – vanadekodu, nagu Juhan ise naljatamisi ütleb. Seda elumuutust hindab ta ise väga: kortermajas oled nelja seina vang, pealegi tõusid küttearved lakke, kuigi õiget sooja toas ei olnud – nõukogudeagse küttesüsteemi ja katlamaja oskamatu kütmise tagajärg. Praegugi veedab Juhan koos abikaasaga vanaduspäevi kodutalus, mida majandab tema poeg. Oonurme külas on järele jäänud vaid mõni üksik põlluharija – see teeb Juhani tuskaks, kuid metsarikas Lepasaare talu on elujõuline: ellu on astumas kolmas põlvkond.

Kirjasõnas talletatud meenutused. Paar metsas veedetud aastat panid aluse Juhani hilisemale sinasõprusele ürgloodusega. Temas ei tekitanud see elu kõikematvat igatsust kodu ja turvalisuse järele, vaid õpetas lugema looduse märke ning mõistma nende tähendust. Omanud oskus märgata jälgi ning jääda ise märkamatuks aitas hiljem mõista metsloomade käitumist. Õppinud looduses väga väheste vahenditega hakkama saama, oli tal lihtne süüvida selle saladustesse. Nõukogude ajal ilmus Juhan Lepasaare sulest mitmeid loodus- ja koduloolisi artikleid, kuid sõjas „valel poolel“ osalenule ei olnud suuremate tööde avaldamine lihtne: esimene raamat „Laaneteedel“ ilmus alles suurte muutuste koidikul 1989. aastal.

Viimased kaks aastakümnet on Juhan Lepasaar pühendunud kirjatööle, vormides raamatuteks oma rohkeid elukogemusi ja loodusteadmisi. Peale eespool mainitud ilmusid umbes 15 aasta eest kodulooline, vanema aja käsitluses ilukirjanduse elemente sisaldav „Laanetagused“ ja käesoleva raamatu esmatrükk, 2003. aastal veel üks loodusraamat

„Kevadest kevadesse”. Niisiis on temalt kokku kaante vahele saanud seitse raamatut ja kaheksandana Tudulinna valla toel ilmumas viimase aja luuletusi ning mõtisklusi sisaldav trükkis. Mitu neist raamatutest on välja antud autori säästude arvel. Metsavendade raamatu „Ja metsad kohisevad, kohisevad“ tagakaanelt loeme: „Selle raamatu kirjastamiseks kasutan ära Erik Kumari looduskaitseauhinna rahalise preemia, mis mulle omistati keskkonnaministeeriumi poolt 1997. aastal.“ Juhan Lepasaarega on tehtud populaarne loodusfilm „Kandlekuusk“.

Lepasaare loomingu keskne telg on Eesti mõttelaadile üldomane loodushoiu ja pärandkultuuri süntees. Peale selle lähiajaloo käsitus vahetu pealtnägija pilguga. Selles osas on tema lähenemine rahumeelne, erapooletu ja erisuguseid maailmavaateid mõistev – niisugust kohtab harva nii meenutuste žanris kui ka professionaalsete ajaloolaste töödes.

Kõik see on omal kohal ka käesolevas raamatus, mis tema teostest esimesena avaldatakse kordustrükkina. Esimene trükk, ainult 500 eksemplari, äratas suurt huvi kohalikes inimestes, Virumaa ja muude piirkondade koolides, ning müüdi läbi mõne aastaga. Uut trükki on nüüd täiendatud tänapäevaste värvifotodega loodusmaastikest ja ka mõnest inimeste eluasemest, mis on aja ja paratamatute muutuste kiuste püsima jäänud. Samas on ka juba esimeses trükis ilmunud ajaloolised fotod.

Iidse kultuuritausta ilmekas näide on suhtumine rästikusse: taluiniimeste elu käsitlevas peatükis vannutakse kadu „ussisoole“. Sellel suhtumisel on sügavad juured, sest rästikut kui inimesele ja koduloomadele ohtlikku looma on alati püütud inimeste eluasemete lähedusest eemale tõrjuda või hävitada. Samal põhjusel on nii suhtutud ka hundisse, kes muutus rahvapärimuses lausa kurjuse võrdkujuks. Hiljem, rästikule pühendatud lehekülgedel ütleb autor, et loodusmaastikud on tolle olendi päriskodu ning seal peab jaguma tallegi eluruumi ja päikest.

Rahvapärased on mõndagi sõna kasutatud mitte täpselt teadusliku termini tähenduses, vaid vabamalt. Virunurme raba, mida autori käsitus Muraka raba läänepoolseks osaks nimetatakse, ühendab päris Muraka rabaga Laukaoja. Sooteaduslikus mõttes ei ole see laugas, vaid mäe, milles enne kraavitamisi võis rohkem vaba vett olla. Ka Kiikoja lamm ei ole mitte ojalam, vaid kaht rabaosa ühendav siirdesoomäe Saarevälja ja Rebaseuru saarte vahel. Juhan Lepasaar teab tolle nime-tuse päritolu: algselt nimetati seda Kiikuja – maa mis jalge all „kiigub“ –, hiljem moondus nähtavasti kaugemalt pärit inimestele arusaadavamaks.

Aeg on muutnud nii inimasustust kui ka loodust. Raamatus kirjeldatud olevik vastab umbkaudu aastatele 1980–1990, kohati varasemalegi. Sellest ajast on palju muutunud. Enamikke vanema põlvkonna inimesi, kellest seal räägitakse, ei ole enam meie seas. Paljud hooned ja talukohad on kas lõplikult lagunened või ümber kujundatud. Nõukogude aja mälestusmärgid on hävitatud või unarusse jäetud. Suur osa toonasest põllumaast on söötis ja võsastunud. Muraka soostiku äärealadele rajatud kuivenduskraavid on umbe kasvanud ja mõjutanud lähikonna kooslusi, kuid suured rabalaamad koos soosartega püsivad üldiselt muutumatuna. Soostik on haaratud kompaktsesse looduskaitsealasse, mille mõnes osas kehtib kotkaste pesitsusajal ajutine liikumis-keeld.

Kitsarööpmeline Sonda–Mustvee raudtee, mis omal ajal kohalikkudele elu märkimisväärselt arendas, võeti möödunud sajandi seitsmekümendatel aastatel üles, sest autotranspordi arenedes seda enam ei vajatud. Nüüd kulgeb mööda kunagist raudteetammi kehvapoolne teekene, mida mõnikord kasutatakse metsa väljaveoks. Avinurmes on mälestusmärgina taastatud sadakond meetrit raudteed ja paigaldatud sellele vedur koos ühe vaguniga.

Teises maailmasõjas hävinud Mäurassaare talu maadel ei ole raamatus kirjeldatud ajaga võrreldes enam väga palju muutunud. Endisel põllul ja heinamaal kasvab juba keskealine mets, milles kogematu silm inimtegevuse jälgi õieti ei märkagi. Kaitseeräim ei näe seal ette mingisugust raiet. Väheldase hauaplaadi suurune mälestuskivi partisan Tammemetsale on ajastule kohaselt pikali ja võssa kasvamas. Vankritee Mäurassaarde on kahanenud jalgrajaks, kuid kenasti sisse tallatud – nähtavasti kasutavad seda nii metsloomad, marjulised kui ka matkajad.

Roogendiku talutare tolle kolmekilomeetrise raja teises otsas on alles, kuid ajahambast puretud ning vaid väga hädapärased parandatud. Tunamullu kohtasin seal Mäurassaare Simeoni lapselast Ralf Vaasi, tänu kellele maja veel kuidagi püsti püsib. Roogendiku on Mäurassaarele lähim koht, kuhu autoga ligi saab. Järgmises, Härjaoja talus elatakse pidevalt. Suuressaare kujutab endast nüüd võsastuvat heinamaad: endine maja-ase on veel aimatav, tolleagsetest puudest on kasvama jäänud üksik suur kask (teine on murdunud). Roostoja poolt viib sinna enam-vähem sõidetav tee.

Raba lääneserva taludest on Raja-Jaanil arenev turismitalu, asustatud on ka Kunturi. Võhkassaare talumajast on järel ahervare, ümbrus võsastunud. Mõnda aega tühjana seisnud Pikanõmmel oli kaks suve

tagasi märgata ehitustegevust – nähtavasti ehitati talutare ümber tänapäevaseks mugavustega majaks. Turbasaradest Kunturi ja Võhkassaare vahel ei ole järel midagi nähtavat, kuid RMK on sinna rajanud väheldase metsaonni, kus saab jalgu puhata ja vihmavarjus olla. Siin ongi üks peatuspaiku turbarajaks nimetatud looduse õpperajal. Onnis on teabetahvel endisaegse turbalõikamise kohta. Samasugune onn on ka suuremal Muraksaarel. Raba põhjatipu lähedal – Virunurme ja Tarumaa külas on veel mõni üksik asustatud talukoht.

Tähelepanu väärib üheksakümnendatel aastatel valminud sõidetav kruusatee Pikanõmme ja Virunurme vahel, mis avas Virunurme külale ühenduse edelasse – Oonurme külla ja Rakvere–Rannapungerja maanteele. Viimane sai äsja täies ulatuses kõvakatte – nii täitis üks Juhan Lepasaare elu-unistusi.

Muraka raba idaserva taludest on elu kadunud ja majadki hävinud, välja arvatud veidi kaugemal asuv Saarevälja külake. Saarevälja Tagatalus kohtasin kahe aasta eest eakat naist, kes mäletas mitmeid Mäurassaare ja Mustassaarega seotud lugusid. Naabertalu on heas korras ja kasutusel suvekoduna. Mustassaare on maha jäetud ja lagunenud. Seebold viidi üheksakümnendate aastate alguses, pärast tema teise naise surma vanadekodusse, kus ta mõni aasta hiljem suri. Külajuttude põhjal aitasid maja kiirele lagunemisele kaasa tundmatud käed, kes sealt peidetud aardeid otsisid. Mõne versiooni järgi olevat ka leidnud. Hämaraid lugusid Alutaguse laanetaludest jätkub tänapäevani. Siiani turritavad Mustassaare saja-aastase maja palgid keset võsastuvat välja, juhatastes teed Muraka raba ja ehk kogu Alutaguse legendaarseimasse metsavahitalu – Varessaarde.

Varessaare hilisem lugu oma kirevuses väärib pikemat käsitlemist. Mitme tuntud loodusemehe raamatuis kuulsaks kirjutatud endist metsavahikohta tabasid nõukogude aja lõpul mitut sorti matkajate hordid, kellest osa ei tulnud siia mitte loodust nautima, vaid jooma ja lagastama. Lõhuti aknad ja pliit, tehti veel palju mõistusevastaseid tegusid.

Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi algusaastatel, nähtavasti majandusraskuste tõttu, huvi mõnevõrra rauges. Saabus omapärane tasakaal lagastajate ja ülesehitajate vahel. Toonasel kultuuritaustal haruldase ilminguna võttis osa matkaselle ette ja püüdis maja elamiskõlblikkust taastada: akende ette said kiled, läbilaskev katus hädapäraselt lapitud, mõni pehkinud uksepiit ja trepiastmed asendatud, ülakorruse kahte elamiskõlblikku tuppa narid ehitatud. See kõik toimus vahelduvalt rumalusest või hoolimatusest tingitud tagasilöökidega: kord olid pjad-

kastrulid püssist auklikuks lastud, kord seintes soojustusena kasutatud turvas vale kütmise tõttu põlema läinud – maja pääses napilt tuleroaks saamisest. Millalgi üheksakümnendate aastate lõpus leviski (või levitati?) kuulujutte, et Varessaare on maha põlenud.

Omapärase teene tegi matkamajale üks looduse rüüstamise juhtum. Sajandivahetuse paiku, just enne Muraka looduskaitseala laiendamist, võeti Mustassaare ja Varessaare vahelt maha väärtuslik kasepuistu. Sellest jäid tee metsatraktori rattaroopad, millest enam ükski väiksem sõiduk läbi ei pääsenud (varem sai Varessaarde sõita maasturiga ja kuivemal ajal sõiduautogagi). Aastateks jäi maja ligipääsetavaks vaid jalgsimatkajatele.

Päris viimastel aastatel on toimunud taas pööre ja seekord paremuse suunas. Siiani lindprii staatuses olnud majast sai RMK metsaonn. Katus vahetati välja, lagununud küttekolded asendati uutega, aknad klaasiti, lisati mööblit ja rajati korralik lõkkeplats. Sel suvel on õuel vähemalt korra heina niidetud. Parandustööde jaoks tuli taastada ka tee, kuid külalisi ei ole ülemäära ning nad käituvad nüüd kaunis mõistlikult. Nähtavasti avaldab mõju nii lihtsamini juurdepääsetavate külastuskohtade rohkus kui ka üldiselt hoolivam meelsus.

Praegu seisab Varessaares taastatuna kolmekümnendatel aastatel ehitatud kõrge viilkatusega metsavahimaja, vanemad kõrvalhooned on lagunenud ja puitosad kütteks tarvitatud. Taastamistöid, millest osa tegid vabatahtlikud talgu korras, korraldas Iisaku metsaülem Koidu Simson. Küllap ühinevad tänusõnadega talle sajad loodushuvilised üle Eesti! Tema juures metskonnas on hoiul kõik need täis kirjutatud Varessaare majaraamatud, mida halbadel aegadel tulehakatuseks ära ei tarvitatud – veel üks siiani läbitöötamata koduloo allikas. Varessaare külalisraamat ja matkajate komme oma käik selles jäädvustada on püsinud.

Läänepoolsetel aladel võib märgata huvitavaid muutusi Tudu Järvesoos. Üheksakümnendatel aastatel ehisasid Tudu inimesed selle kaldale metsaonni ja seejärel sauna. Saun põles varsti maha, aga keskmist mõõtu metsaonn on nüüd RMK valduses. Järv on saanud kohaliku rahva ja matkajate lemmik-puhkepaigaks. 2002. aasta suvel möödus Järvesoo servast kurikuulus Virumaa keeristorm, mis võttis täiesti ameerikaliku tornaado mõõdu. See jättis maha kilomeetrlaiuse „raiesmiku“, millel toona jäid püsti vaid üksikud noored väga painduva tüvega kased. Õnneks kihutas tromb oma kõige vihasemad kümmekond kilomeetrit läbi täiesti asustamata alade Punasoo–Järvesoo–Luusaare vööndi ja Rakvere–Rannapungerja maantee vahel.

Üht-teist on muutunud siiski ka rabade vaikus. Viimase aastakümne andmetel rabakana Eestis enam ei pesitse. Nähtavasti sai talle pehmetel talvedel saatuslikuks tema varjevärvus: valge lind lumeta maa taustal on kerge saak kiskjatele ja kullilistele. Kui aga Golfi hoovus edasi nõrgeneb ning talved jäävad sama karmiks kui olid kaks viimast, siis võib ka see lind meie aladele tagasi tulla – Põhja-Skandinaavias on täiesti elujõuline populatsioon alles.

Raamatus mainitud lendtuhk põlevkivielektrijaamade korstnatest oli tollal tõsine keskkonnaprobleem. Hästi on teada, et leeliseline tuhk hävitab happelise rabaveega kohastunud turbasamblaid – liike, mis teevadki rabast raba. Kaheksakümnnendatel aastatel arutlesid soodeuurijad selle üle, miks on Muraka rappa ilmunud mustad samblata turballaigud. Nähtavasti oli tegemist lendtuha mõju esimese staadiumiga, mida tol ajal veel ei teadvustatud. Ida pool Puhatu soostikus on tuhk põhjustanud laialdasi kahjustusi, kuid Muraka rabal läks paremini. Lähim elektrijaamadest, suhteliselt väike Kohtla-Järve soojuselektrijaam, sai tõhusad tuhafiltrid juba kaheksakümnnendate aastate lõpul. Koos elektritootmise vähenemisega üheksakümnnendatel ja kaugemate kuid suuremate Eesti ja Balti elektrijaamade rekonstrueerimisega uuel aastatuhandel, on lendtuhasaaste Ida-Virumaa lääneosas kahanenud peaaegu olematuks. Nüüd on kunagised kahjustused veel vaid aimatavad: tavalisest natuke vähem happeline rabavesi, Kohtla-Järvele lähima Ratva rabaosa mändide kiirenenud ja taas aeglustunud kasv ning kohati mõned rabale ebatüüpilised liigid tuhaga lisandunud toitainete tõttu.

Nii looduses kui ka ühiskonnas mõjutab kõik kõike ja mõnikord jõuab elu ringiga tagasi sinna, kuhu poleks iialgi arvanud. Võib-olla taastatakse millalgi tulevikus ka inimeste eluasemed keset metsi ja soid, mis sest, et me ei oska selleni viivaid olusid praegu ette kujutada.

Juhan Lepasaare raamatud ja retked neis kirjeldatud paikadesse annavad teadmisi, kuid veelgi enam avardavad kujutlusvõimet. Hakkad aru saama, kui ülimalt naiivne on arvata, et meie praegune elukorraldus on mingi lõppsaavutus ja tulevane „stabiilne“ areng lisab vaid kosmeetilisi täiendusi. Muutused on sageli järsud ja ettearvamatud. Globaliseerunud maailm on täis pingeid, mida nüüd paljuski juhib inimese pingestatud suhe oma looduslikku elukeskkonda. Et sellega hakkama saada, peaks meil kõigil olema nii palju optimismi ja elutahet, nagu seda on jagunud Juhan Lepasaarel!

Marko Kaasik
August 2011

Edela-Alutaguse sookaitsealad ja sood

Muraka raba. Muraka looduskaitseala laiub 13 984 ha suurusel maa-alal. Lõuna–põhja suunas (pikuti) küünib Muraka soostik üle kümne kilomeetri, edela–kirde suunas koos Ratva rabaga (kaitse all juba 1938. aastast) aga üle viieteistkümmne kilomeetri. Muraka raba on kohati kaheksa kilomeetrit lai. Siin on Soome lahe ja Peipsi järve vesikonna veelahkmeala. Suure osa looduskaitsealast hõlmab lageraba. Muraka raba piiravad kirdes Ratva raba, idas Selisoo, kagus Matkasoo ja Leterma raba. Kohati läbivad raba tümad soonikud (Kiikoja, Tümassoon jt.), leidub rohkesti älveid ja laukaid. Kaunid on Muraka raba metsaga kaetud soosaared.

Sirtsu (Sirtsu) soo ulatub ulatub kuni kaksteist kilomeetrit kagust loodesse. Palasi ja Tagamaa küla vahel on ta laius kaheksa kilomeetrit. Sirtsu soo on kääneline ja väga laugasterikas. Lageraba leidub vaid vähesel määral, suurem osa soost on kaetud madalate rabamändidega. Sirtsu looduskaitseala hõlmab 4 756 ha).

Järvesoo on sõõrikujuline, veidi üle kolmekilomeetrise läbimõõduga. Soo keskel on ümmargune rabajärv (Tudu järv). Järvest õhtu ja lõuna poole jääb läbipääsmatu laugastik. Ulatuslik lageraba.

Punaso on viis kilomeetrit pikk ja kaks kilomeetrit lai, käänelise kaldajoone ja pikkade metsaste poolsaartega. Selle lõunapoolne osa on laukaline-älveline.

Luusaare raba sarnaneb oma kujult ja suuruselt Punasooga. Suuri laukaid rabas pole, aga raba keskel on kaks soosaart: Luusaar ja Siku-saar. Rabasaari lahutab üksteisest kitsas tüma õõtsik. Madal lageraba. Kõrgematel rabaosadel kasvavad kidurad rabamännid.

Järvesoo, Punaso ja Luusaare raba kuuluvad Tudusoo looduskaitseala koosseisu (pindalaga 4724 ha).

Üksinda iseenda ja rabaga

*Ma kutse sain soovaimult,
suviste rabade sinavalt vinelt.
Seal meelitas kaugus,
ta kelmikalt laukaisse siputas sinet.
Ja päike mängis ning pilgutask silma:
„Ole hea, tõmba juba seljakott selga!”*

Keskpäevases suvesaunas

Päike käib kõrgelt. Keskpäeval valitseb talumatu kuumus, mis rauged alles siis, kui päike on madalale vajunud. Aga loojanguni on veel palju, palju aega.

Lähen üle lageda. Ees laiub määratu samblameri – raba. Taamal sinavad üksikud metsatukad. Astun nende poole.

Jalad vajuvad astudes peaaegu põlvini mõrkjalt lõhnasse poolvedelasse turbasse. Vesi mulksub ja kihiseb jalgade all, eespool ja taga. Samblamass vajub ning kerkib jälle. Seal, kust äsja tulin, olid sügavad jäljeaugud, aga nüüd on kõik jälle endine: sammal kerkib tallatud kohas kiiresti tagasi. Oleksin kui pilvedest siia raba keskele sattunud. Aga pilvi pole. Päike kõrvetab endiselt ja rabas valitseb saunakuumus.

Higi tungib silmadesse, need hakkavad punetama ja tursuvad. Aeg-ajalt tuleb rapsida otsekui saunalaval. Vihaks on ühelt sookaselt murtud latv ja tulisteks veetilkadeks selles leilis on ümberringi tiirlevad parmud. Kui neid eemale ei tõrjuks, lendaksid nad või kõrvaugust sisse – sedavõrd ägedalt piiravad nad sind, üksikut rändurit. Kits on nende eest jahedasse varjasse laanemetsa põgenenud ja põder, see meie metsade uhkus, peidab end alistunult tihedasse paju- ja pilliroopadrikusse. Aga sealtki leiavad parmud ta üles ning närivad ta koote just sealt, kus karv kõige lühem, purevad teda nii kaua, kuni katkeb ta loomalik kannatus. Ja põder põgeneb. Padrik ragiseb ja võsa on lookas, must turbaporine vesi pritsib kõrgele üles. Siis viskub loom ettejuhtuvasse veelompi, aeleb ja püherdab selles, kuni karv kattub samblakõnt-saga ja püherdusasemele jäävad lamama parmud, kes veel kaua uimaseks poris siplevad.

Aga on ka neid saunalisi, kes päikesest tõsist mõnu tunnevad.

Eespool sinavad metsatukad: need on rabasaared. Üleminek raba-pinnalt saarele on imetusvääralt järsk: siin on rabalagendik, seal juba hiigelkuused ja -männid. Maapind tõuseb ja paljastub täielikult taimedest: saarekülm on kaetud puhta kollakasvalge liivaga, mida päike päevast päeva kuumutab. See on saunalava, mida armastavad linnud. Siin „vihtlevad” tulises liivas peasjalikult metsised, tedred, laanepüüd. Asjaosalised on suuremalt jaolt pärit kaugemalt rabast, pärast kevadist pulmapidu ja praegust sulgimist isaslinnud enam perekonnamu-resid ei kannu. Kiirete tiivaliigutustega soputatakse tuline liiv sulgede vahele. Siis sirutatakse end mõnuledes küljeli, jalad kaugele ette välja. Kümblus kestab, kuni küllalt saab. Nüüd järgneb liiva maharaputamine

ja sulgede järelpuhastus nokaga. Kellele aga sellest siiski väheks jääb, eks see alusta kõike otsast peale.

Madalas pajurägas välgatas siug, vänderdas siis laisalt päikeseleit-sakus, kombates pika kaheharulise keelega teed. Rästik. Peadpöörivat imalat lõhna levitab sookail. Rabavesi on kollane, kuldkollaste täppi-dena ilutsevad siin-seal murakad. Eriti palju on neid laugaste ümbruses.

Laugas on suvel tõeline soojaveevann. Vesi seal on puhas, kuid janu ta ei kustuta. Ent joogijanust saab lahti, kui minna vette, muidugi eeldusel, et oled hea ujuja. Vetteminekuks sobib kõrgem ja kõvem laukakallas, veelgi parem, kui seal kasvab mõni männijäsarik: see aitab veest välja ronida, sest osa kaldast on pehme ega kannu inimest.

Suurel rabal on omad seadused ja kombed. Raba kütab teile tõelise sauna, kuid peske end puhta laukaveega, istuge ja oodake, kuni päike on päris madalale vajunud, ja siis, jätkates teed, ei tülita teid enam kuumus ega parmud. Olete nüüd rabas oma inimene. Ja kui te meeled tsivilisat-sioonist rikutud pole, siis tunnete raba eriskummalisi, senitundmatuid lõhnu, naudite ta vaikust ja hakkate märkamatuult kohanema rabakom-metega.

Raamatu autor Tümassoonel Muraka rabas 1980. aastatel
Foto: Edgar Kask

Õhtu rabal

Palavus on raugenud. Päike vajub punase kettana kaugel metsatuka taha. Tema tänane töö on tehtud. Ta läheb puhkama, et homme taas sama teed korrata.

Õhtuks jõuan pehmelt soosamblalt kõvale liivasele põndakule, madalate männijässidega kõnnuseljandikule. Pesen end laukavees higist ja päikeseväsimusest vabaks ning sean telgi üles.

Istun mahavarisenud männikuivale ja teen kaasavõetud keedupotti tule. Naljakas, eks ole! Tavaliselt tehakse tuli poti alla, aga siin tuleb rabakombe kohaselt tuli teha poti sisse, et ta kuivale soosamblale ligi ei pääseks. Tuletegemiseks sobivad kõige paremini männitõrvased – vanad kuivanud männikännud. Sealt ainult löö kirvega laaste, need põlevad ülihästi.

Tuli on inimesele olnud juba hallidest aegadest peale väärt abimees. Siin rabas levitab ta kirbet tõrvasesuitsu, mis peletab eemale päevaseid parme asendama tulnud kihulasi ja ka sääseparvi. Hargile riputatud katelokis hakkab teevesigi peatselt keema.

Ilus on õhtu rabal! Imetlen värviliste tiibadega kiile, kes laugaste kohal õhkkergelt liuglevad. Nähtavasti pole neile päevast jätkunud, miks muidu veel õhtulgi lennuhoos ollakse. Ülikened on need edevad putukad keskpäeval, mil nad lendlevad laukavee kohal kustkui imet-leks vees oma peegelpilti. Nüüd ei julge kiilid enam veepinnale laskuda. Näib, nagu kardaksid nad lauka tumenevat vett. Jah, veidi sünge oled sa, laugas, õhtul! Tumedaveelisena, päevalõõmast väsinuna puhkad nüüd raba süles. Nagu vähenõudlik laps oled rahul kõigega, mida võimaldab sulle suur raba – su ema.

Päike on täiesti alla vajunud, ainult taevas punetab veel. Õhtu saabudes hakkab kõlama eripärane muusika. Sookured avavad kont-serdi. Otsekui trompetihüiked kostavad kaugete laugaste tagant pilli-roopuhmastikust nende kõlavad hääled. Kurgede turluututamisest tekkinud helilained kanduvad üle laugaste, levivad üle samblamere, kuni väsivad ning lõpuks vaibuvad kaugel-kaugel soo ääremaal. Hallid kured on sündinud rabamoosekandid. Nemad juba teavad, kus on nendesuguste ainuke avar heakõlaline kontserdisaal. Pikanokaliste sookurgede kontserdi vahepalaks aga kaagutab rabapüü ja all soonikul plagistab nokka mudanepp.

Kuu tõuseb tumeneva raba kohale ja heidab üle laukavee säreleva valgusviiru. Vesi helgib hõbedaselt. Lauka kaldal kasvanud, nüüd

kuivanud männijässi haraline vari seguneb veepinnal kuu kiirgava valgusjoomega. Õhk jaheneb. Laukast hakkab kerkima uduloor. Sellele langevad puuvarjud tõusevad koos uduga ikka kõrgemale ja kõrgemale. Kui omapärane, kui salapärane!

Katelokis keeb vesi tasase kahunaga. Pistan pohlavarred vette, las tõmbavad teeks.

Istun kui soovaim üksinda lõkke ääres. Tajun iseendas, nüüd õhtul eriti tugevalt, mingit seletamatut kokkukuuluvust siinse ümbrusega. See teeb heameelt, ma saan nagu uut jõudu juurde. Tulingi siia ju selleks, et olla üksi iseenda ja rabaga, et ka seesmiselt, hingeliselt, soojeneda ürgse looduse emalikus rüpes.

Tuleleegid peatavad pealetungiva hämaruse ja tõrjuvad tagasi soost tõusva külma niiskuse. Hea tuli! Aja ka kihulased ja sääsed eemale. Toetan selja vastu männitüve. Päevane väsimus sumiseb teevee keemisenä kõrvus. Imelik, kurgede hääli pole enam kuulda. Rabal on kõik väga vaikne. Ei mingeid hääli enam. Mõnus on nii puutüvele toetuda ja kuulata vaikust.

Keegi nagu tuleks kõnnuseljandikul rada mööda alla. Astumine kostab nii selgesti. Kes siis nii hilja veel? Üks vari liigub... läheneb... Imelik viirastuslik vari. Vari muutub inimeseks?

„Head puhkamist! Tulin tulekuma peale.” Tulija astub õhtuhämarusest tule valgussõõri. Veidi kühmus taadil on pikk hall habe ning jalas hästi suured kasetohust viisud. Uurin mehe välimust ja taipan, et see mees pole esimest korda rabas: tal ju erakordselt suured viisud, nendega mine kas või üle tümade soonikute ja sisse ei vajugi. Midagi tuttavlikku on selles mehes. Kus ma olen temaga kohtunud? Ah jaa, rahvapärimestes on ju juttu Sirtsu soovaimust, kellel samuti hall habe ning jalas võluviisud, millega võib julgesti astuda üle soonikute ja älveste.

Pidin ütlema võõrale, et eks istu, soovaim! Sain sõnasabast kinni ja laususin: „Toetage jalgu, külamees! Tulete kaugel?”

Võõras kõhkles viivu, kuid istus siis samale mahalangenud männikuivale, kus minagi seljaga vastu männitüve toetasin.

Mees vaikis ja kohendas tuld. Näis, nagu poleks ta minu küsimust kuulnudki. Mõttes ristasin ta ikkagi soovaimuks, sest viisud tema jalas olid väikesevõitu mehe jaoks ennenägematult suured nagu soovaimul muistegi.

Mul tekkis neid viiske vaadates äkki imelik mõte ja juba laususin endalegi üllatuseks: „Oleks need viisud minul jalga panna, siis läheksin otse üle älveste ja üle Kiikoja!”

Soovaim pööras näo minu poole ja naeris, kui kohtas mu küsivat pilku, naeris naljakalt, ilma hääleta. Kuid sealsamas tõsines, vajus kuidagi kõssi, toetas pea kätele ja jäi tulle vahtima.

Istusime sõnatult. Teevesi auras katelokis ja tuli heitis ümbrusele punakat kuma. Mulle näis, nagu valutaks võõral pea. Ta surus kahelt poolt kätega oma meeleskohti.

„Kas pea valutab?”

„Jaa, see teeb peavalu. Varem polnud viga. Seni oli kõik hea, kuni inimene püüdis ainult soomarjade poole või põgenes siia vaenlase eest sõjapakku. Nüüd on aga juba veerand Sirtsu soost ära kuivatatud ja turvas välja veetud. Turvas pole metsapuu, et kasvab mõnekümne aastaga tagasi. Soodes ja rabades on ju põhilised veevarud. Ka Punasoo põhjapoolne ots lasti veest kuivaks ja küllap veetakse turbastki tühjaks. Veevarud vähenevad, vähenevad... Vesi on elu.” Vana vajus veel rohkem kõssi ja hakkas kõhima.

Mul hakkas taadist kahju ja kuulsin end ütlemas: „Oot-oot, ma valan sulle kuuma teed, siis läheb kõhahoog üle.” Hakkasin seljakotist kruusi otsima, aga ei leidnud. Pöörasin ümber, et seal paremini sorida, kui tundsin midagi külma... Virgusin. Olin pööranud end külitse ja käsi puutus vastu jahedat telgiriidet. Sain nüüd hõlpsasti kotist kruusi kätte, valasin teed täis ja pöördusin võõra poole talle teevett ulatades: „No rüüpa! Hea pohlavarrete, teebe rinnad pehmeks ja ravib ka jooksvat!” Ootasin. Ei mingit vastust. Õises tulekumas paistval männikuival oli istekoht tühi. Mis see siis tähendab? Oli inimene ja enam ei ole. Vaatasin otsivalt ringi, et võib-olla oli tal eemale asja. Panin kruusi kuuma teega mahalangenud puu lapikule pinnale ja tõusin erutatult püsti. Tule valgussõõr jäi liikumatuks ja vaikseks. Nägemus oli kadunud. Kuulatasin, mingeid samme polnud kuulda. Seisin paigal ega märganud midagi ette võtta.

Sügava vaikuse katkestas äkki tugev laksatus. Kellegi vari vonkles ja viskles uduses ööhämaruses. Öösorr tuli lennul liueldes nagu öövari minu suunas, lõi siis jälle tiivad tugeva hooga kokku, tekitades uskumatult valju helilöögi. Milline vallatus vaikselt ööl niimoodi plaksutada! Ei siiski: mitte vallatus ega ülemeelikus, tiivaplaksatusega annab liigikaaslastele teada, et siinmail on sinu pesitsuspaik ja eluruum.

Lenda edasi! Küll päike su homme üles leiab. Tema ju teab, kust sind otsida, sa suurte silmadega öölaps. Ta teab, kuhu sa päevavalge eest end peidad. Eks ikka sinna, kus raba muutub madalaks siirdesooks, kus pikk soorohi katab mättaid, kus hallid kõverad pajud on üleni samblikes nagu vanad habemikud, kus vaevamännid põevad liigvees ja kuumal päikesel-

paistel on hallid rästikud mätastel keras. Seal ongi su kodu. Istud mätta-lohus oma pesas ja kaks ümarikku pruuni muna on sul ka. Munadest kooruvad peatselt samasugused suuresilmalised öösorrid, nagu sa isegi. Sellepärast sa siis lauladki õhtuti meeleheaga *urr, urrr, urr...*

Võtan seljakotist toidumooni ja söön, rüüpan tulipalavat mõrumai-gulist pohlavarreteed, mis ergutab ja värskendab meeli. Kiuslik mõte aga kisub tahtmatult öise külalise juurde tagasi. Kes ta küll oli?

Meenub möödunud sügis marjasoos, kus juhtusin lähestikku Marja-Madisega. Väike hall vanamees seisis seljaga minu poole ja kõneles valjusti. Jõhvikad punasid küngaste peal ja küngaste vahel, aga vana-meis rääkis marjadega. Eemalt näis, nagu oleks tegemist mingi lummusega: marjakorjamisest kühmus seljaga vanataat, pastlad jalas, luitunud kotike seljas ripakil, peas hall kaabulodu. Ja see isemoodi taadike sajatab inimesi ning pahu vaime, kes soomarju tallavad. Teadsin, et niisugusel hetkel ei tohi Madist segada, sest ta ei salli võõraid oma marjamaadel. Ta ise on kokkuhoidlik ja kasin mees, korjab korralikult kõik ettejuhtuvad marjad ära ega talla neid. Aga talvel, kui marjad kallid, läheb Madis turule neid müüma. Tookord hiilisin Madise marjamaalt tasapisi eemale, ei ta märganudki mind.

Marju müütamas käies on Madisel peergudest suur kande-korv rihmadega seljas, suvine marjakott ripub küljel, seal sees on lõuna-leib. Kui Kiviõli linnas pärast turgu aega jätkub, läheb Madis sööklasse, võtab oma lõunaleiva välja, tellib klaasi teed ja taskunoaga leivatükke parajaks lõigates (hambad on viletsad) võtab söökla laua taga kõhu-kinnitust. Kui sööklas vaikne ja rahvast vähe, järgneb väike tukastus, kuni kaubitseja kitsarööpmelise suslaga jälle tagasi Sirtsu marjamaadele tossutab... Aga Madis võis ju ka täna soos ringi luusida. Marja-Madise peamine rõõm ongi käia mööda sood ja vaadata, kuidas marjavarred õitsevad ning kust kandist võib sügisel saaki loota. No hästi! Kui järgmine kord juhtun Madist nägema, siis tarvis küsida, kas ta käis mu tule ääres istumas. Ega ta seda salgama hakka... Selle mõttega poen telki, et mõne tunnikese tukkuda.

Telgis on mul juba päeval varutud männioksad, millest valmistan ühtepidi laotult männioksamadratsi – pehme ja hästi lõhnava külje-aluse. Kiikoja poolt kostab rukkiräägu sugulase täpikhuigu ühetooni-liselt tilksuv *uit, uit, uit*. Tundub, nagu oleks tegemist elusa sookellaga, kes mõõdab öist aega. Teised linnud-loomad magavad, aga aega peab ju ka Muraka rabal keegi mõõtma. *Uit, uit, uit* – ja uni tuleb üle Kiikoja lammi koos üha tiheneva soouduga. Suur Muraka soostik uinub väsi-nuna päevasesest päikeselõõmast. *Uit, uit, uit...*

Hommik rabal

Päike pole veel tõusnud. Jahe niiskus püsib kanarbikul ja soosamblal. Laugaste kohale kerkivad üha tihenevad udulaamad nagu mingisu-gused hiigelsambad, niisama laiad-pikad kui nende sünnitaja laugas ise. Ja neid on palju. Kõikjal ümberringi aina laukad!

Küll te, laukad, olete mitmekujulised! Üks läbib raba pikalt, loogeldes ja vääneldes kui hetkeks peatunud hiigelmadu. Teine on jälle ümarik, isegi saarekesed keskel. Ligipääsmatud on need saarekesed kesk sügavat laukavett. Laugas on nad sünnitanud ja kaitseb neid. Laugas on nende ema ja raba nende vanaema.

Udu tiheneb veelgi, laieneb, siis hakkab laskuma ja värvub roosa-kaks. Päike tõuseb. Tuul ärkab.

Üksik rebane, kes luusib pilliroos, haugatab kilavalt. Soolaukalt tõuseb prääksudes lendu isapart ja hall sookurg lendab tugevate tiiva-löökidega, jalad sirgu taga, üle rabalageda.

Rebane on kaval. Temast tuleb kavalam olla, kui tahetakse elada ja sigida. Rebane põlgab vett, eriti kevadel, kui vesi on külm. Seda teab ka pardiema. Nii võivadki linnud rahulikult pesitseda laukasaartel. Ühel sellisel pesitseb ka rabapistrik. Kauge saarekese kaldal on kaetud paksu samblaga: otsekui roheline samet vormib see veest kerkivat saarekallast. Tagapool, saare keskel, võimutseb sookail. Seal puhmaste vahel haub pistrikuema. Pesas on kaks suurt ümarikku pruunitähnilist muna. Isalind aga istub vaatluspuul ja luurab saaki. Märgates vaenlast, sööstab ta heleda häirekisaga sellele vastu. Pistrik püüab verivaenlast õhust rünnata. Ja rünnakust kohkunud, taandubki rebane pilliroopad-rikusse peitu.

Varajastel hommikutundidel on ka põdrad liikvel. Hallis udulinikus eraldab silm hämmastavalt koguka isaspõdra ebamääraseid piirjooni. See on jällegi uduse hommikulummuse vaatamäng: tegelikult ei olegi nähtu nii suur, nagu udupildis paistab.

Sarviline põdrapull sumab edasi udust paistvate rabasaarte suunas. Päeval, kui tõuseb tuul, on põtradel kesk lagedat raba olevatel saartel tuuletõmbuses lahendam olla. Elatanud targad loomad kasutavad ära tuuliseid päevi lagerabal, kus tüütavaid putukaid on vähem.

Kohalike jahimeeste tähelepanekute kohaselt liiguvad põdrad Muraka raba põhjapoolsetele aladele põhjakaarte tuulte aegu. Põhjatuu toob põlevkivimaardlate poolt raba ääremaille õli vingu, mis peletab putukad kaugemale. Lagerabal on ka vaenlane juba kaugelt näha.

Piiritajad lendavad tiibade vilinal üle lageraba. Ärganud on ka teised päevalinnud. Kostab suurkoovitaja helisev triller. Väikekoovitajad ja põldrüüdid lasevad oma pesitsuspaigal aeg-ajalt kuulda hoiatushüüdu: on ju kogu raba jaotatud selle asukate vahel kindlapiirilisteks elualadeks ja igaüks püüab oma eluruumi kaitsta liigikaaslaste sissetungi vastu. Üldiselt on meie rabad hõredalt asustatud ja piiritülisid juhtub harva.

Otsustan tänase päeva veeta Muraka raba avarustel, et osa saada kõigest, mis siin sünnib.

Uue päeva toimingud raba samblamaadel algavad varakult: rutates, joostes, lennates, aga ka ujudes, kõndides, roomates ja isegi hüppates liigutakse ärkavale päevale vastu.

Autori venna konstrueeritud sõiduriist, mis ei kahjusta soopinnast: Belarus-traktori õhukummide ja neljarattaveoga, liigub jalgratta abimootori jõul. Võib sõita ka üle laugaste ja älveste

Foto: Edgar Kask

Muraka raba avarustel

Muraka raba lagendikke vaadeldes tekib tahtmatult tunne, nagu seisaksid suure veekogu ääres. Nii on paljudele uudistajatele tundunud ja pole minagi esimene, kes imetleb üle samblalagendiku silmapiiril siniseks triibuks kahanevat rabakallast ja kauguses sinavaid rabasaari. Need pikad saared ja vähesed saarekesed jagavad suure rabalageda eri osadeks, varjates vaataja eest kogu raba tegelikku suurust.

Rabakallas oma mitmepalgelise ja vahelduva rannajoonega sarnaneb järve- või merekaldaga. See on silmale ahvatlev. Rabaga tutvuma tulnud matkajal on tahtmine jõuda üle pehme, jalgu takerduva samblamassi teisele kaldale, et näha suure raba valduste lõppu ja matkata veel käimata kohtades. Eks peitu ju igas rännuhimulises inimeses igatsus jõuda silmapiiritagustesse kaugustesse, avastada midagi hoopis uut, mis köidaks meeli ja avardaks silmaringi.

Suvises päikesetõusupoolses rabaosas, metsastunud ja soostunud sookäänude-soppide taga, mis ühendavad Muraka raba Ratvajärve sooga, tõuseb rabakallas kõrgeks pikaks moreenkõrgendikuks. Siin on isegi külasid, nagu Tarumaa ja Virunurme, ning hulgaliselt metsatalusid.

Taas aga laskub maapind suure soostiku samblapinnaga samale tasemele. Neis madalais kohtades tungib turbasammal ka maismaale, võites rabale suurust juurde. Nii muutub aegade jooksul rabagi piirjoon, nagu see on omane veekogude kallastele.

Muraka raba lõunakallas tõuseb Mäurassaare (Meurassaare) ja Suuressaare kohal viie-kuue meetri kõrguseks savi-liivaseguseks mineraalmaaks. Kõrge kalda all tümas lodusoones läigib tume soovesi, mis eraldab raba maismaast. Seal kasvavad trobikonnas koos sooveest vaevatud puud-põõsad. Veepinnal vahavad soovõhad. Neid veelembesi taimi kasvab eriti palju Võhkassaare ümbruses.

Kui raba idakallas on künklik ja kõrge Marjassaare nõmmepealsega, siis Oonurme küla poolne läänekallas on väga heitliku pinnamoega, kus raba oma sopiliste soonikutega tungib kohati sood läänes piirava Tagajõeni välja.

Vee väljavool rabast

Läänepoolseist soonikuist veerikkaim on Rajassoon. Ta kogub oma veed Tümassoonest, mis algab juba Kasiksaarte alt, ja kirde–edela suunas rabapinda poolitades suundub Rajassoone talu kohal Tagajõkke.

Sellel kord kitseneval, kord laieneval Tümassoonel on kunagi kasvanud rabamände, mille kuivanud tüükad tähistavad ohtlikku ala ja hoiatavad sinna lähenemast. Ühes kohas kasvab siiski salguke mände, seda hüütakse lihtsalt Hundiaugu künkaks või Paksuks salguks. Marjanaiste juttude järgi olevat Tümassoonde uppunud põder ja viimasel sõjasuvel kukkunud lennuk, millest ainult sabaots paistma jäänud. Üle Tümassoone käiakse vaid puurontide ja purretega tähistatud kohast.

Pärast sõda kaegasid Tamsalu maaparandajad Muraka soostiku äärtesse kraave. Ka Rajassoont süvendati ja nüüd pääsevadki Tümassoone veed kibekiirelt Rajassoone kaudu Tagajõkke. Kuivendustööd katkestati siis, kui Muraka raba looduskaitsealaks kuulutati.

Teine väga laialdane tüma sooala kulgeb Varessaare alt Kunturi talu suunas. Sellest toob vee ära Tümassoone kõrvalharu, mida kutsutakse Tümakaelaks.

Järgmine sooneke, nüüd juba raba lõunaservast, suubub Võrnureie talu lähisel Tagajõkke. Siia soonikusse juhiti juba ammustel aegadel kaks kraavi: üks algab Kübarsaare alt ja teine tuleb Iissaare poolt. Nüüd on need kraavid sammalt täis kasvanud.

Raba lõunaserva veed pressivad end ka väikeste allikasilmadena soo ääremail Tagajõe laanes maapinnale. Allikaveed moodustavad Ojametsas ojakese, mis allpool ühineb Mäurassaare alt tuleva kraaviga ning suubub Saksoja kaudu Roostoja jõkke. Roostoja jõgi ja Tagajõgi haaravad oma vooluteel kääridena Muraka soostiku ning ühinevad Tudulinna all Rannapungerja jõeks, mis kannab selle suure soostiku veed Peipsisse.

Soovee liikumise tunnistajana laiub raba idaservas Kiikoja lamm. Varessaare alt jõuab siia kraav ja Kasiksaarte ning Marjassaare nõmme vahelistest kitsustest läbi tungides kulgeb ta koos Riikojaga edasi Matka raba äärt pidi Härjaoja kaudu Roostojasse. Siitkaudu jõuavad Peipsisse Muraka raba idapoolsed veed.

Kevadvete aegu on Kiikoja ülepääsmatu. Suvisel kuival ajal oskavad kohalikud inimesed leida ja purretega tähistada Kiikujal (kohalik nimetus) ülekäigukohti. Vett voolab soomassiivist välja ka nn. Pardi jõe kaudu.

Muraka raba on mere ja Peipsi järve vaheline veelahkmeala. Üldiselt on Muraka raba põhjaosa rohusoo, kus leidub rohkesti vee äravoolu soonikuid. Põhjapoolsetelt sooladelt valgub vesi Purtse jõeharu kaudu Soome lahte.

Muraka raba laukasaared – turbamättad suuremates laugastes
Foto: Edgar Kask

Taimestik

Rabakaldalt alla rabasse minnes tuleb valida raba maismaast eraldavas soonikus kõvemaid kohti. Vahel tuleb hüpata sanglepa või sookase juuremättale, kõrgema mätta pealt vesipajupõõsasse, edasi pilliroopuhmaid pidi vesisamblalisele madalsoole, millele järgnevad siirdesooalad ja tükati puisraba.

Soonikutel ja madalsoodes õitseb villpea, mille valged villatordid lendlevad viljumisajal tuules laiahelbelise lumena. Veel madalamates kohtades õitsevad ubaleht, soopihl, soo-kuuskjalg, laiuvad pilliroo- ja tarnaalad.

Siirdesoo on jõhvicate päriskodu. Juunikuus, jõhvicate õitsemise aegu roosatavad seal mättad imekaunilt. Näib, nagu oleks kõverduvate soolinnukaelte otsas allapoole vaatamas linnupead – jõhvikaõied. Septembrikuus löövad jõhvicate õitsemise kohad uuesti roosatama, aga nüüd hakkavad mättad peatselt punama jõhvikapäikestest. Hapu soomari maitseb kõigile.

Siirdesoolt edasi, rabanõlvast üles, jõuame kummunud rabalavale. Siin tunduvad rabamättad suvel kuivadena, ehkki turbasammaldest moodustunud turbalasund imab vett ja hoiab seda käsnana ümbritsevast madalsoost kõrgemal. Rabalaval kasvavad kuivalembesed kanarbik, kukemari ja põdrasamblikud. Ka murakas on kõrgrabal oma pärismaal. Vaevakasest ja rabamännist rääkimata.

Kohati võtab maad jändrike mändidega puisraba. Varakevadel õitseb mändide all hanevits (kohalikus keeles sassaparil). Juuni algul puhkeb seal õitsele valkjaskreemide õitega sookail. Siis on raba ehitud nagu pidupäevaks. Õitsevad teisedki puhmastaimed, nagu küüvits ja sinikas, kuid nende õied on väikesed. Ka kanarbik (õitseb hilissuvel) kuulub sellesse peresse. Siinsed taimed koos rabaveega tekitavad ühtse lõhna, mis on eriline ja iseäralik: veidi vänge, veidi uimastav, veidi ergutav.

Laukad ja älved

Kidurate soomändidega ilmestatud kagupoolsel lagedal kõrgrabal on laugastik. Siinsed laukad ja älved pole eriti suured. Nad algavad Kübarsaare külje alt ja kulgevad loode–kagu-suunaliselt kahe kilomeetri kaugusel oleva Iissaareni välja (Iissaare laukad).

Laugastes virvendab tuule ja päikese käes puhas selge vesi. Veepiiril kasvab kohati valget nokkheina ja küüvitsat. Viimane on oma kellukakujuliste roosade õite ja alt valkjate lehtedega eriti kena õitsemise ajal. Lauka kaldal armastab kasvada ka jõhvikas.

Älved on nagu kollakasrohelistel märjad samblasängid. Neil kasvab mitmevärvilist turbasammalt, kohati on nad aga päris porimülkad, kus punavad ainult huulheinad; teisel läigib neis vesi (eriti kevadel ja sügisel) või on nad kaetud paksu turbasamblakihiga, nii et kannavad põtru ja metssigu, kes neist üle minna oskavad.

Kübarsaare–Iissaare vaheline laugasteala pole just eriti suur ning seetõttu leidub siinseil veekogudel vähe veelinde. Laugastevahelisel soomändidega ilmestatud alal leidsin paari pesitsevaid hallõgijaid, kes vilkalt oma poegadele kiile püüdsid. Ka ühele hauduvale mudatildrile sattusin teda märkamata liialt lähedale. Soolinnul oli pesas neli pruunitähnlist muna.

Mäurassaare poolsaare taga Matkaraba ääres on tüma ja soorohurikas rabaosa. Ka raba lääneosas leidub üksikuid laukaid, ühte neist tuntakse Ämmalaukana.

Raba äärealadelt kostab tikutajate kahetoonilist tiksutamist, älvestel kaeblevad erutatult mind märganud põldrüüdid ja väikekoovitajad. Eile kohtasin Kasiksaare lääneservas ärevat suurkoovitajat, kes kisades mu ümber lendas. Nõnda käitub koovitaja ainult pesitsemise ajal.

Mööda raba edasi minnes kohtan väikseid värvulisi – põldlöökesi ja kadakatäkse –, soomändidega alal isegi hallrästapaari. Puisrabal seevastu võib näha metsist, kuulda rabapüü vurisevat lendu ja kohata ka naksutavat tedrekana.

Muraka raba suurim laugastik laiub keset lageraba. Suur laukaväli kulgeb kirde–edela suunas. Juba kaugelt helgib laukavesi vaatajale peeglina suvepäikeses vastu. Kirevalaigulise rabasambla maalilises rüpes on säramas suuri ja väikseid rabasilmi, mille kohal lendavad aeglaselt helevalged kajakad, ning veepinnalt tõuseb lendu parte. Laukad ongi nimetatud Pardilaugasteks.

Juba ammu on need laukad pardijahimeeste seas kuulsaks saanud. Siia on tulnud veelinde küttima ja Muraka raba avarusi imetlema. Kunagi noorlinnujahi aegu oli küttide seltskonnas ka kaks väga head ujumat-sukeldumat noormeest. Peale lastud partide laukast väljatoomise huvitas noori uljaspäid ka laugaste sügavus. Kõikide üllatuseks kõndisid mehed mööda lauka põhja, käelabad ülessirutatult veest välja paistmas. Meeste jutu järgi olevat laugaste põhi sile ja kõva nagu toapõrand, arvatavasti saviliivane. Paljudel laugastel noormehed aga põhja kätte ei saanud. Kirjanduse andmeil on Muraka raba turbalasundi paksus kohati seitse meetrit ja Alutagusel ületab ainult Puhatu soo seda oma 7,8-meetrise turbalasundiga.

1955. aasta suvel vaatles Alutaguse rabadel ja siirdesoodel linde Aino Kumari. Siinseil laugastel pesitses tol aastal kõigest kaks paari hõbekajakaid. Nüüd elutseb neid siin juba suurel hulgal. Kui paljud hõbekajakaist rabas pesitsevad, on raske öelda, kuid osa ringilendavatest kala- ja hõbekajakatest on noorlinnud, kes paistavad rabalagedal end üsna koduselt tundvat. Läbirändel peatuvad laugastel ka haned ja luiged. Muraka soostiku laugastikel valitseb ürgne puutumatus. Siinne rabamaastik ja linnustik (põhjapoolsed alamliigid) oleksid nagu kaugelt põhjatundrast pärit, mis imekombel nihutatud siia Alutaguse maile.

Aino Kumari määras oma välivaatlustel ka Alutaguse rabade põldrüüdi alamliigi – rindmiku alapoole tunduvalt mustema värvusega põhjarüüdi. Seda lindu Lääne-Eesti rabadel pole. Muraka rabal on kohatud ka ärevat heletildrit, kes pesitseb kõikjal Alutaguse siirdesoodel.

Ka selliseid haruldasi kurvitsalisi, kauge tundra linde, nagu rohu- ja mudaneppe, on siin nähtud läbirändel, samuti tutkaid ja väikekoovitajaid. Kiikoja oma varjava kõrge soorohuga meeldib kiivitajatele, mudaneppele ja täpikhuigipaarile. Sookured on valinud pesitsemiskohtadeks madalsoode pilliroopadrikud.

Inimene ja raba

Täna puhub üle rabalageda tugev kagutuul. See hajutab kuumuse, on kosutav ja ajab putukad sooservale tuulevarju. Heidan meeleheas kõhuli kõrgemale rabapeenrale: siin saan olla loodusega omapead.

Veel võib Sirtsu soovaim (taas meenub soovaim!) rõõmu tunda soovet ja -õhu puhtusest ja värskusest; veel võib siin ürgse looduse keskel vaimustuda ülevast rahust ja vaikusest; veel võib siin päevade kaupa rännata, kohtamata inimese jälge, sest osa Muraka laialdastest avarustest on inimesele läbitavad vahest ainult sookulguril – mu venna konstrueeritud Belaruss-traktori õhukummidel, neljarattaveoga, jalgratta abimootori jõul edasiliikuval sõiduriistal, mis ei kahjusta soopinast. Sellega võib sõita ka üle älvete.

Mõnus on rabaüksinduses heietada mõttelõnga, aru pidada isendaga raba ja inimese vahekorra, vastastikuste suhete üle.

Raba on juba hallidest aegadest peale ikka peetud inimesele vaenulikuks. Miks siis? Räägitakse laugastest, mis kiskuvat soo võimusesse sattunud inimese põhja, ning pajatatakse süsisilmalistest soosortidest, kes sootulukestega kergeusklikke sohu meelitavad, et siis eksinud hingi püüda. Raba on põhjustanud inimesele palju ebameeldivaid tundmusi, nagu nukrus, meeleheide, üksildus ja masendus. Veel tänapäevalgi on käibel ütlus, mis ei kõla just hästi: „Sa oled omadega rabas!”

Ent ometigi otsis seesama inimene rabalt tihti abi ja kaitset. Ta põgenes rabasaartele sõdade ja taudide eest; korjas soosammalt ja sootaimi ning ravis nendega oma haigusi ja haavu; õppis soomaaki kasutama ja sai endale asendamatu hädavajaliku raua; kogus soosambalt marju ja kasutas veel paljusid muid sooande enda hüvanguks.

Inimene on olnud mõistmatu ja tänamatu looduse vastu. Ta on taipamatu loodusevõõras. Veel tänapäevalgi käitub ta oma ahnuses loodusega tihti mõtlematult ja uisapäisa: kuivendab sood, kisub neil sambla seljast, aga siis vähenevad ju veevarud; raiub maha vihmametsad, mistõttu kõrbealad suurenevad. Nõnda rikub inimene juba ürglooduses kujunenud ja looduse enda loodavat tasakaalu. „Ilma veeta pole elu!” ütles soovaim. Elada aga tahame ju kõik! Inimesel oleks juba aeg õppida tundma looduse kehtestatud arengu põhisuundi ja hakata neid austama. Siis kestab elu.

Teerajad

Tuul puhub laukavee virvendama. Tuul on tujuka loomuga. Päike käib kindlalt oma igapäevast rada, ta märgib ilmakaari. Päikese järgi leiame rabalgi oma sihid ja teed.

Siin, lagedal rabal on oma kindlad märgid: kirde–edela-suunalised rabasaared ja laugasterida. Rabasaared (liivakünkad ja moreenkõrgendikud) oma kõrgete puusalkudega või salkadega, nagu kohapeal öeldakse, paistavad kaugele lagerabale. Nende järgi võib rabas matkav inimene suunda hoida ja nii on tehtud juba sajandeid. Seda tõendavad praegugi kõrgemal rabalaval sissetallatud rajad, mis kulgevad üle raba ühest talust (soomajast) teise.

Keskrabalt otse lõunasse vaatajale paistab enne Suuressaare kalda-joont kätte Kübarsaare kumer puudesalk. Kübarsaar justkui püüab kinni Mäurassaarelt ja Taga-Roostojalt tulevad teerajad, seob need ühte ja üle oma kumera paarisajasammulise pikiküüru vedades juhib ühinenud rajad Tümassoont vältides läände, Raja talusse.

Teine teerada viib Võhkassaarelt üle Murakasaare salkade (muidugi maad mööda) Saarevälja suunas või paremale edasi Mäurassaarde. Tee on hästi valitud, sest rabasaartel looklevat jalgrada mööda on kuiv ja kõva astuda ning teeveev märksa lühem. Muraksaare teerajal saab peaaegu kaks kilomeetrit edasi tüma rabapinda tallamata. Ka põdrad ja metssead kasutavad neid radu.

Kolmas, kõige tähelepanuväärsem tee Virunurme–Oonurme külade vahel kulgeb üle Muraka raba põhjapoolse kitseneva kaelaosa. Seda on kasutatud ka taliteena.

Saared rabas

Et rabasaared on raskesti ligipääsetavad (ümbrisetud õõtsikutest), pole inimene neile kirve ega saega tahtnud minna. Saartel kasvavad põlised okas- ja lehtpuud. Jämedad hallitüvelised haavad on täis rähnide toksitud auke. Neis päevi näinud puude õõnsustes pesitsevad rähnid, piiritajad, puukoristajad, metstikad ja tihased, suuremates pesaõõnsustes elutsevad kakud. Saartel pesitseb teisigi puistulinde.

Paigaloomadena elutsevad rabasaartel oravad, jäneseid, metskitsed, läbikäijatena metsnugised, rebased, metssead, hundid ja põdrad.

Suurematel rabasaartel, Muraksaartel ja Kasiksaartel, kasvab salu-mets. Suurte puude vahel, kus ruumi, valgust ja toitaineid jätkub, on koha leidnud toomingad, noored pärnad, üksikud vahtrad, kuslapuud. Leidub ka rehavarrekuusikut ja saare äärealadel, õõtsikute ääres, halli tuhkurpaju, mille ladvakasvused põdrad süüa armastavad, muutes põõsad madalaks ja tihedaks pajuvõsaks.

Soodsal kasvukohal, hõredamal metsaalusel, rohetavad mustika-, pohla- ja sinikapuhmad. Heal marja-aastal valmivad siin maitssvad metsamarjad. Märjema männimetsa all levitab lõhna sookail, kuivemal pinnasel kasvab kilpjalg. Suve teisel poolel puhkeb õitsele kanarbik. Selle vahele on peitnud end üksikud hanevitsad.

Muraksaari on kaks: Suur ja Väike Muraksaar. Võhkassaare ja Muraksaarte vahel on veel Vahesaar ja Pikksaar.

Raja talu kohal rabas on kolm saarekest, mida hüütakse Rauasalkudeks. Esimest salku kutsutakse veel Kartulisalguks, teist Vahesalguks ja kolmandat Rauasalguks.

Vanemad inimesed mäletavad, et neil saartel olevat loomi karjatatud. Tänapäeval on inimeselgi tegemist, et saartele pääseda. Raba on oma valdusi laiendanud ja saared maismaast täiesti eraldanud. Ka olevat Rauasalgus käidud murakate aegu murakapidu pidamas. Mindud õhtul saarele, tehtud tuli maha, tantsitud ja hommikul joostud rabale murakaid korjama.

Praegu kasvab Rauasalkudel sihvakas männimets. Kartulimaast ega rauasulatamisest ei tea keegi midagi. Räägitakse karuraudadest, mis olevat üles pandud Rauasalku. Viimase sõja aegu olevat lennuk heitnud kaks pommi Vahesaarele, kuhu tekkinud suured pommiaugud.

Rauasalkudest veidi lõuna pool tungib rabasse nõmmeseljandik, mida kutsutakse lihtsalt Pikaks nõmmeks. Kohati on raba siingi tunginud üle seljandiku ja hakanud sellest saarekesi moodustama.

Päris Suuressaare külje all on väike Nudisaar. Lagerabal, juba kilomeetri kaugusel Suuressaarest, on kena ümarik Kübarsaar.

Kasiksaari on mitu, neid eraldavad üksteisest kitsad soonikud. Keskmisel Kasiksaarel tõuseb maapind kõrgeks liivaseks künkaks. Kupli hari on taimedevaene. Sinna on endale urud kraapinud mägrad ja rebased. Seda küngast kutsutakse Kumbakünkaks. Mäurassaare Tooni (Mäurassaare talu peretütre) jutu kohaselt olevat künka nimi Tantsuküngas. Külanoored, kes murakale tulid, veetsid suveöö siin künkal tantsides ja tuld tehes.

Paar-kolm vähemat saarekest, mis kõrguvad kesk Kiikoja lammi, on kollase liivaga kaetud kuplid, mille jalamil kasvavad üksikud soomännid. Neid saarekesi kutsutakse lihtsalt Rebaseuru küngasteks.

Omapärane rabasaarte peres on Iissaar: ta on põhja-lõuna-suunaline, eraldatud Mäurassaare poolsaarest vaevalt saja meetri laiuse soonikuga. Soonikule on kunagi ehitatud palktee, sest inimene oli selle saare muutnud põllumaaks.

Iissaar pole suur. Ta laius on vaevalt paarsada meetrit ja pikkus ulatub kolmesaja meetrini. Põhjapoolne saareots on kõrge ja liivane, seal kasvavad põlised männid ja kuused, saare äärtel kõrguvad haavad, kased, must lepp ja pärnad. Liivakünkasse on Esimese maailmasõja aegu kaevatud külast põgenenud inimeste eluasemed. Madalamal on ka kaevulohk.

Neid kunagisi inimese eluaseme märke vaadeldes tekib mõte: väga vastukäivalt on aeg siinmail toiminud! Kui Esimese maailmasõja eest tuldi siia sõjapakku, siis Teise maailmasõja aegu põgeneti soomajadest partisanisõja jalust küladesse. Soomajad jäid elaniketa ning mets vallutas need taas.

Praegu kasvab Iissaarel noor mets. Kunagisest põllumaast annavad tunnistust ainult künnivagude jäljed ja kuivenduskraav. Nüüd hakkavad siin silma kasvuhoos noored sirged kased. Kevadel õitseb sinilill, seejärel ülane, kasvab salu-tähthein ja palju teisi salutaimi.

Põhjapoolne rabaala

Laotan kaardi rabapeenrale ja püüan määrata kõige otsemat ja ohutumat läbitavat suunda, et jõuda õhtuks Virunurme poolsaarele raba põhjaosas. See poolsaar jaotab raba põhjaotsa veel omakorda kaheks: poolsaarest lääne poole jäävat soo-osa tuntakse Virunurme rabana. Tüümast rabakaelast venib läbi Purtse jõeharu (Ojamaa jõgi), ahvatledes rajama siitkaudu kõige otsemat ühendusteed Oonurme ja Tudu küla vahele. 1940. aasta kuival südasuvel tuli üks Nõukogude sõjaväeosa kolme veomasinaga Virunurmest Oonurme välja. Arvatavasti pandi rabakaela ületamisel autorataste alla planke.

Tõusen rabapeenralt, vinnan seljakoti selga, jätan lendavate kajakate ja ujuvate partidega hüvasti ja suundun üle lageda samblavälja põhja poole.

Põldrüüdid vilistavad, põldlõoke laulab, kadakatäksid täksivad. Põikan siia- ja sinnapoole, otsides kõrgemaid ja kõvemaid samblamaid ning vältides soonikuid. Ajan lendu mudatildreid, väikekoovitajaid, rüüte, juhtun pardiperele, häirin kiivitajapaari, eksitan soo-loorkulli lennusuunda, erutan lendu isasmetsise – ja jälle olen soonikute vahel, kus ujuvad piilpardid, ning ma ei tea, kust kandist edasi pääsen.

Soos ja rabas matkajal peavad olema kerged ja vettpidavad kõrge säärega kummisaapad. Eelkõige peavad jalanõud veekindlad olema: kui jalad saavad märjaks, hakkavad saapad hõõruma. Riistust tuleb varuda nii päikesepaistelise kui ka vihmase ilma jaoks. Mööda rabasid matkates tuleb tihti teha puhkepause, et koguda jõuvarusid raskemate teelõikude läbimiseks. Mul on joogivesi termosega seljakotis ja oma üllatuseks avastan, et ka toore kartuli närimine peletab janu.

Sammun edasi. Virunurme küla poolt kostabki koera haukumist. Inimeste eluasemed ja põllumaad on siin otse rabakaldal. Siitkaudu pääseb suurele rabale hästi ligi ja sügiseti käib siin väga palju jõhvika-lisi. Heal marja-aastal jagab Muraka raba maitsvaid soomarju tonnide viisi.

Virunurme küla

Virumaa südames, Alutaguse laane sügavuses, kauni Muraka raba kaldapealsel lõi muistne eestlane endale kunagi eluaseme. Viru mees raadas maa ja muutis selle kauniks nurmeks, mida hakkas kutsuma Virunurmeks.

Võib-olla on selle nurmetüki loonud ja asustanud mõni sõjarettu pagenu, võib-olla inimene, kes vihkas mõisaorjust, põgenes metsa, rajas eluaseme, millest ajapikku sugenes küla. Külakesel oli oma matusepaik ja hiis, kõik eluks vajalik muretseti kohapealt. Siin elati nagu riik riigis, ümberringi suur soo, kaitsja ja katjana laiuv laas oma võimukusega.

Külas kõlas omalaadne muistne keelemurak ning võib-olla olid kombid ja käitumisviisidki veidi eripärased, nagu tavaliselt juhtub inimestega, kes teistest kaua eraldi ja omaette elanud. Ka hilisemad uuringud tõendavad, et peaaegu igal Alutaguse metsakülal on olnud erinev kõneviis ja murak, mis veel praegugi vanemate inimeste kõnepruugis kajastub.

Lüganuse kihelkonnast nimetab „Taani hindamisraamat” paljusid külasid ja külade suurust adramaa järgi. Esmakordselt on 1426. aastal mainitud ka Virunurme küla, kuid nähtavasti oli see tollal nii väike oma „nurmega” (ei andnud mõõtu välja), et adramaa suurust pole mainitud.

Et küla nimi oli Virunurme, kutsuti ka siinseid elanikke virunurm-lasteks ehk virunurmikuteks. Hiljem pärisid asukad perekonnanimeks samuti Virunurm. Nähtavasti ongi siinsete metsakülade elanikud saanud nime külade järgi, kus elasid. Naaberkülas Tarumaal kantakse Tarumaa ehk Tarumi nime, aga Tagamaalt pärineb Tagamaa perekonnanimi.

Virunurme küla lahutab rabast kitsuke Ojamaa oja. Sean siit sammud Hiie talu suunas, mis asub küla päikeseveerupoolses servas. Hiie August on küla vanemaid elanikke ja teab vesta nii mõndagi oma kodukülalt ja Muraka rabast.

Augusti mäletamist mööda siin Hiie talukohas enam hiiepuid ei kasvanud, aga tema vanemate teades olevat siin muiste väga jämedaid saarepuid trobikond koos olnud. Naabertalu nimi on Mäe – see just küla kõige kõrgemal kohal. Kõrval kohe Saare, mis viitab jällegi noile raudkõvadele puudele. Edasi tulevad Kuusiku, Rukkisaare, Helme, Jaagu. Üldse oli siin kunagi üle kümne talukoha ja enamikus neist elasid Virunurme-nimelised perekonnad. Nüüdseks on jäänud paar peret Virunurmi ning veel ka Peenemaa.

Küla on ära „häbind” ja kokku kuivanud. Suviti puhkusel olles käivad inimesed oma kodukohti vaatamas, talvel töötavad kaevandustes. Külasse on nüüd tee ehitatud, seda mööda saab autogagi sõita.

Rabast niipalju, et see jaguneb siin nagu kaheks – Virunurme poolsaar pressib rabast läbi. Läänepoolne väiksem osa jääb suuremast emarabast eraldi, aga on täis saari ja saarekesi: Männiksaar, Lillaka saar, Tikkapesa saar, Suursaar, Suur ja Väike Kannelsaar, Väike Muraksaar ja kamaluga pealegi. Saartevaheline lageraba on täis õõtsikuid, kus paistab eemalt vaadates silma suurte valgete laikudena jänesevill, üldise tooni aga annavad rabale värvilised turbasamblad. Ka laukaid leidub selles rabaosas nii suuri kui ka väikseid. Kaht rabaosa ühendab Laukaoja. Nüüd on sealt läbi ehitatud tee, millel liiguvad metsaveomasinad.

*Juhan Lepasaar luudmänni juures Iissaare laugaste lähedal 1989. aastal
Foto: Edgar Kask*

Virunurme talitee

Virunurme taliteed kasutati arvatavasti juba ammustel aegadel. Selle kaudu pääsesid suurele Viru taliteele Oonurme, Tudu ja Tudulinna mõisate veovoorid. Tolleaegne inimene oskas teekohaks suurepäraselt ära kasutada looduse enda loodud kõrgemaid nõmmepealseid, seljakuid ja kuivemaid joomi, sest ta ise polnud veel võimeline igale poole teid rajama.

Tee kulges Oonurmest Pikka nõmme pidi Pikanõmmele (talukoht), edasi mööda Muraka raba äärseid nõmmeseljandikke Vanapoole nõmmele, ühinedes seal Tuduküla teeharuga. Edasi oli loodus nagu inimese tellimise peale kujundanud Virunurme poolsaare, mis toetub Vanapoole nõmmele. Seega jaotab poolsaar ületamatu rabamassiivi kaheks ja loob nagu silla üle raba. Halb on muidugi, et seda „silda” läbivad kolm veesoont – Sööoja, Laukaoja ja Veschioja, mis tee loomulikku kulgemist takistavad.

Inimene on veetakistuste võitmiseks ehitanud üle ojalammide roigas- ja palkteed. Neid mööda sai kuival ajal jalgsi minna või ratsahobusega sõita, kui oldi sellise teega harjunud. Enamasti liiguti ikkagi siis, kui külm oli lombid ja laukad kaanetanud.

Nagu nimede põhjal arvata võib, on Sööoja oma nime saanud tumeda vee tõttu. Laukaoja aga oligi enne kuivenduskraave pikk laugas, mille kaudu soovesi ühest rabaosast teise immitses. Veschiojal olevat kohalike talunike viljateri jahvatatud.

19. sajandi teisel poolel tuli erukindral Knorring, kellele kuulus Oonurme karjamõis, oma valdusi üle vaatama. Inimesed nõudnud korraliku tee ehitamist, et nad ka suvisel ajal külast välja pääseksid. Kindral pannud rahva soovi täitmise ülesande parun Tisenhausenile, kes oli Tudulinna mõisa omanik ja ühtlasi ka Oonurme karjamõisa hooldaja. Parunil kulus kindralilt tee ehitamiseks saadud raha aga kiiresti käest ja ettenähtud Virunurme tee jäi ikkagi ehitamata. Jäid tegemata korralikud palkteed üle soonikute ja sillad üle ojalammide. Kindrali petmiseks ja iseenda rahustuseks laskis kaval parun aga olematu Virunurme tee ikkagi kaardile kanda.

Nagu juba mainitud, juhtus nii, et 1940. aastal tuli Punaarmee väeosa, kes arvatavasti vanu kaarte kasutas, sõjaväe autodega üle Virunurme sookaela Oonurme välja. Punaväelased olevat üleni porised ja märjad olnud ning vandunud Eestimaa teid.

Pärast viimast sõda hakkasid Tamsalu maaparandajad Muraka raba äärseid metsi ja maid kuivendama. Metsamajandi ettevõttel ehitati metsamaterjali väljaveo teid ja nii jõudis järjekord ka endisele Virunurme taliteele. Kui vana tee suundus Pikanõmmelt Võhkassaarde ja sealt raba äärt pidi edasi, siis tänapäevane Virunurme tee kulgeb paljudes kohtades otse läbi metsa, kuid jõuab lõpuks ikkagi Virunurme sookaelale välja. Siin on kaevatud kraavid läbi Laukaoja ja rajatud autotee, ainult jah, vahepealsed teelõigud on tänini tegemata ja kogu ulatuses ootab tee paremaid päevi. Parun Tisenhauseni sobing on (arvatavasti ka soovaimu soovil ja tahtmisel) Virunurme teel visalt jõus.

Virunurme taliteel Võhkassaare talu lähedal
Foto: Edgar Kask

Sirtsu soo peal

Miks te arvate, et kõik sood ja rabad on nii ühenäolised, et kui korra ühes neist käinud olete, siis teised ei väärigi enam vaatamist?

Mõelgem, kui paljud meist on saanud „kutsekaardi” kevadiselt rabalt või on tuttavad südasuvisel rabaga. Usun, et vähesed.

Ah jaa – murakad! Aga peale murakate on ju rabas suvel veel parmud, süngeveelised laukad ja õõtsuvad älved ning palju muudki ebameeldivat, millele mõeldes enam edasi arutledagi ei taha. Aga sügisel te ju ometi jõhvikale sõidate? Ja kuidas veel!

Oli aeg (jõhvikate korjamisloa avapäev), kui juba kell kaks öösel tormati rabasse. See kihk kihutas inimest kui pöörast tagant: teistest mööda, ikka esimesena sinna töötatud saamamaale – jõhvikasoose!

Milline minekulust, eks ole? Ja kui kena puhkepäev! Kesk sood kõrgemal mätal avati kaasavõetud konservid ja pudelid ning tühjendati need parima isu ja mõnuga ning sinna nad jäidki. Tihti ulatus selliste lõunastajate arv sadadesse. Mõni naljamees torkas tühja pudeli kaseoksa nagu mälestuseks tulevatele põlvedele: vaadaku, särab see sindrima pudel nii kenasti vastu päikest, ei risusta loodust ega kedagi, ei jää põtradele jalgu ega vigasta soo peal lendavaid linde! Niisuguseid „mälestusmärke” leidub nüüdki veel Sirtsu (Sirtsu) soos küllaga.

Palasi küla küljalusest Sirtsu soost on juba veerand uudismaaks üles haritud. Inimene on jõudnud oma maaparandamisega soo ilusaima osa – laugasteni välja. Kas jätkub sellest suutäiest ja kui kauaks? Soosse on ehitatud isegi kruusatee.

Vanasti ei olnud siinkandis väljaehitatud suveteid, olid ainult külma ja lume tehtud taliteed. Rahva naljatujuliste pärimuste järgi polevat kaugest teedeta metsakülalt saadud suviti isegi surnut välja tuua: ta pandi parsile suitsu kätte kuivama ja toodi kihelkonna surnuaiale matmiseks alles reetega.

Tuduküla mees Agu Part on huvi tundnud oma koduküla mineviku vastu. Temalt ma kuulsin nii mõndagi ka kuulsast taliteest, mis ületas Sirtsu soo – tõi teelised Kesk-Eestist silmalt üle soode-rabade Peterburi suunas.

Siis sõideti seda taliteed, mida nimetati ka Viru teeks, rautamata saarepuuregedega. Et rautamata reejalased kippusid kiiresti läbi kuluma, olid tagavaraks kaasa võetud reetallad, jällegi saarepuised (kõva ja libe puu!), et jalaste kuludes teel nad uute taldadega asendada.

Veoseid ja voore oli tollal mitmesuguseid. Rahvajuttude järgi libisenud Sirtsu sool ühelt mõisa viinavoori reelt tammine viinaankur läbi nõrga jää otse laukasse. Seda lugu räägitakse veel tänapäevalgi ning püütakse ära arvata, kuidas viinavaadiga need lood seal soo põhjas on ja kus kohal see ikkagi peitub.

Tuduküla klaasivabrikust veeti pudeleid taliteed mööda Peterburi. Klaasivabrik töötas alates 1850. aastatest. Toormaterjal – tuhk – toodi Kunda ja Aseri tsemenditehasest, mida puiduga köeti (vaja oli just puutuhka). Tudu mõisa ja tsemenditehaste vahel olnud kokkulepe, mille alusel mõis oli kohustatud tuha eest tehastesse abitöölisi saatma. Sellest siis ka Palasi meeste pilkelause: matt tuhka ja kaks tudukat!

Aastail 1875–1879 ehitati valmis Järvakandi klaasivabrik. Osa Tudu klaasivabriku oskustöölisi, taanlasi, kolis uude vabrikusse, osa mehi jäi aga kohapeale. Nad sulatasid Seljamäel – Punasoo ja Järvesoo vahelisel liivaseljärvil – soomaagist rauda ja sepistasid rahvale sirpe ning muidki tarbeesemeid.

Punasooost saadud soomaaki (sellest ehk soo nimigi) on varematel aegadel kogutud ja rauaks sulatatud ka Palasi külas, kus põldude kündmisel veel nüüdki rauaräbu välja tuleb.

Muistend jutustab Punasoo tekkimisest nii. Hundikari olevat Kalevipoja hobusele kallale tunginud pärast seda, kui Sirtsu soo oli ühe söömahaiga üles küntud. Hobune olnud väsinud ja hundid mürdnud ta pisut lõuna pool künnimaad, hobuse verest aga tekkinud Punasoo. Veel räägitakse, kuidas Kalevipoeg läbi Sirtsu soo laudu kandnud ja kuidas ta soolavale tuuleveskit tahtnud ehitada. Käimine märjal sool olnud aga väga raske, vesi visanud sirtsu jalgade alt üles ja Kalevipoeg lausunud: „Mis sa, soo, sirtsutad, vaata kui künnan su üles!” Omaaegse „Energia” kolhoosi mehed, näe, võtsidki Kalevipoja sõnasabast kinni ja Sirtsu ei sirtsuta enam! Kuivenduskraavid viivad ülesharitud Sirtsu soo veed Kunda jõe kaudu Soome lahte.

Tallinna–Peterburi raudtee ehitamisega 1870. aastal kujunes Kabala raudteejaam ümbruskonna keskuseks, kauba vastuvõtu ja raudteel edasitoimetamise kohaks. Et Sirtsu soo risti ees oli, siis toimetati moona- ja kaubavoorid Kabala raudteejaama endist taliteed mööda. Aastail 1922–1926 ehitati Sonda–Mustvee kitsarööpmeline raudtee. Sealpeale kaotas talitee oma tähtsuse. Niimoodi mäletab Tuduküla mees.

Otsin vana talitee jälgi, aga ei leia. Need, kes seda teekohta teadsid, on oma käigud igaveseks lõpetanud. Soo hoiab kõik saladused endale,

kasvatab unustusesammalt oma hiigelkehale ja puhkab rahulolevana omaloodud vaikusemaailmas.

Ei leia ma ka vanatüdruku võllapuud – kõverat kaske, mis pidi Sirtsil sool kasvama. Muistend jutustab veel ka soosaarele eksinud noorest neiust, kelle järgi saar Neitsisaare nime saanud. Püüan sellele saarele jõuda oma matkapäeva lõpul. Teada on Tõmbi küngas ja Lõbu-Priidu saarekene soo lõunaservas. Nendel sooküngastel elasid inimesed veel üsna hiljuti, seda tõendavad kokkuvarisenud hooned.

Põiklen laugaste vahel. Laukad, laukad ja veel kord laukad. Üllatavalt palju on neid siin. Nad on enamasti loode–kagu-suunalised, mõni isegi üle saja meetri pikk ja saarekesedki kõrgumas laukarüpes. Laugastevahelised käänud ja sopid hakkavad peatselt värvi võtma – punakollastest murakatest. Palasi meeste jutu järgi korjatud siit vee-toobritetäied murakaid ja viidud Rakvere linna müügile. Tänapäeval pole murakas enam nii moemari kui jõhvikas.

Sirtsil soo on linnurohke. Kileda kisaga hakkab mind teekonnal jälitama väikekoovitajate paar. Neid pikanokalisi soolinde elutseb sellel sool hulganisti. Kõikjal saadab mind põldrüüdi kaeblik hoiatusvile. Lendu tõuseb põldlöökesi ja teisigi värvulisi. Valged kajakad lendavad mu ümber, rahuldades oma uudishimu. Mõni neist maandub lauka-veele, et näidata end ka hea ujujana. Laukad oma veepeeglitega meelitavad siia palju veelinde.

Kajakatest elutsevad Sirtsil soos peamiselt hõbekajakad, kuid läbi-rändel on ka teisi liike. Laugastel silman sõtkaid ja teisi parte ning pütte.

Sirtsil soo on nii suur, et siin elutseb isegi oma kaljukotkapaar. Juba märtsikuul hakkab see võimas lind pesitsema. Vaatluste järgi on siinses kotkapesas ikka aasta tagant üks noor kaljukotkas tuule tiibadesse saanud. Ja näe, sinavas kõrguses teeb lõputuid ringe vaevumärgatav täpik! See ta vist ongi, see kohalikus keelepruugis öeldud laanekotkas, me soode suursuguseim lind.

Olen varem teinud siin vaatlusi kaljukotka pesapuul, vana krässus ladvaga soomänni lähedal. Alt vaadates näib, et pesakoht on väga oskuslikult valitud: ei paista kaugele ega hakka ka lähedalt mööduvatele marjulistele silma. Ainult karu, põline metsaelanik, pole pesapuust tähelepanematult mööda läinud, vaid on isegi tüve mööda üles roninud, jättes puukoorele sügavad küünistejäljed. Nähtavasti haistis metsaott kotkapesast möödudes sealt levivaid lõhnu ja uudistaski vaatama. Karul polnud aga üleval edu, sest ronijale tuleb vastu lai pesaalune tihedate ladvaokstega, kõrgemale uudishimulik enam ei pääse.

Männi ladvaharude vahel olev pesakuhil on üle meetri lai ja aastatega ka kõrgemaks kasvanud, sest igal kevadel täiendavad kotkad pesa uute puuraagudega. Pesapuul all vedeleb pesitsusajal valgejäneste karvu, suurte soolindude sulgi ja luid ning kotkapoja enda sulgi (kotkapoeg vahetab pesas pojasuled täissulgede vastu), samuti kotkaste väljaheidet.

Ilm läheb kuumemaks ja parmudest ma ei räägigi: need tüütud putukad on igas soos ja rabas vältimatud kaaslased. Parmud koos sääskede ja kihulastega tunduvad olevat rabade arvukaimad putukad. Ent soosambblas on sipelgate eluruumid. Tegelikult on nemad sinise maastiku isendirikkaim putukarühm. Ka kõdunevate soomändide tüvedes on sipelgate näritud pesakambrid. Laugaste ümbruses lendlevad mitut värvi suured ja väikesed kiilid.

Sammal lõhnab kuumas suvepäikeses veidi imalalt ja rammestavalt, eriti laugaste lähedal, kus rohkem niiskust. Kõik silmapiiril olev tundub rabas lähedane ja ahvatlev. Suvise raba sinine kaugustevine otsekui tooks kõik nähtava lähemale, teeks nagu rändurile silma ja ütleks: tule, tule!

Hakkad üle lageda paistva saarekese või metsatuka poole minema, lähed ja lähed, aga lähemale ei jõua: sammal kiigutab sind nagu mee-leheaks ja hoiab jalgade jõudu kinni! Imelik, see ehk ongi Sirtsil soovaim, kes mind jälle nii naljakate mõtete ja kujutlustega lummab. Kaugemal helkivaisse laugastesse oleks nagu keegi sinet siputanud, nii sinisena näivad nad rabalaval ja seal, kuula nüüd teraselt, kas ei hüüta kauguses: tule, tule! See on suure soo kutsehüüd, mis lubab matkajale palju looduselamusi. Rabamaailm oma puhta õhu ja veega, oma suuruse ja laiusega, oma võluga kosutab iga rännumeest.

Löön lauka kaldal kasvavate suurte mändide vilusse telgi üles. Sirtsil soo omalaadse näo kujundavadki just laugaste kallastel kasvavad kõrged käharaladvalised soomännid. Kus on näha kõrgemaid mände, seal on ka laukad. Sirtsil soo keskosa on ilmestatud suurte laugastega ja nende ümber kasvavate eriliste lamedaladvaliste soomändidega.

Soos matkamine ja palav päev mõjuvad igale rändurile väsitavalt. Nii on ka minuga. Viskan end telki mõnusalt siruli, asetan seljakoti pea alla ja ettekavatsetud lõunauinakust saab sügav uni.

Päike vajub madalamale ja madalamale ning hakkab siis isemoodi punama. Kogu Sirtsil soo oleks nagu tihedalt üle külvatud jõhvikatega. Soomändide paljuharulistes okstes undab ja vilistab niiske sügisene tuul. Tuuleiilid paisuvad, tormavad siirdesoost üle, paiskuvad laugaste

veele, tõukavad selle vallidena liikuma. Nende veelainete vahel näen ujumas hanesid.

Olen sattunud kui lapi tundrasse: ümberringi suured ja väikesed laukad oma sügisese tumeda veega, turbasamblaga, sookailude ja mändidega. Sookailuline õhk tungib ninna. Laugastelt tõusevad haned hääletult lendu, libisevad madalalt üle vee, üle lageraba. Vaatan neile järele ja rännukihk vallutab mu meeled. Tajun seda kõike nii tugevalt, et tunnen end äkki mahajäetuna, väikesena ja üksikuna kesk aastatuhandeid puutumata püsinud loodust.

Siis märkan äkki üht inimest laugaste vahel. Mees on küütsakil, habe sorgus, kes muud kui Marja-Madis! Hüüan, aga Madis ei tee mind kuulmagi. Hakkan sinnera minema. Madis kerkib maast lahti, libiseb hane kombel lennates üle laugaste ning suurte viiskudega otsekui lind sabaga suunda hoides kaob mu vaateväljast.

Tammun soosamblal sihitult ringi: ma pean liikuma. Mind valdab rännukihk ja ma jõuan sooäärsele sihiteele. Tee suundub üles nagu mööda suurt selga. Küüru tagant, otse kesk sihti, tõuseb suur kollane kuu. Täiskuu nihkub üles ja katab kummalise kerana kogu küürupealse. Siis ilmuvad helendavale kuupaistele nemad kahekesi – põdrapaar.

Metsasuured ja kuidagi rahutud. Nende mokad liiguvad pobistades, nagu omavahel juteldes, nad noogutavad vastamisi päid ja tramivad mõtteid vahetades jalgu. Kõrvad ettepoole langes, hakkavad põdrad liikuma: nad lähevad küürunõlvast alla, kuule vastu. Näib, nagu tahaksid loomad tollest heledast kollasest kuulist otse läbi minna. Õõtsuvad põdraseljad kaovad pikkamisi küürupealse alla varju.

Ainult tuul kohiseb veel vaevast kuuldavalt soomändide ladvas. Heledate kuulvalguslaikudega vahelduvad puuvarjud triibutavad ümbruse must-kollakasvalgeks. See isemoodi valgus vajub mu väsinud kehale ja muutub aegamisi magusaks rammestuseks. Sõtkad lendavad laugaste poolt heliseva tiivavilina üle minu, veidi hiljem kostab laugaste juurest hanede kogisevaid kaagutusi. Aga kuu, kollane kuu, rändab edasi...

Päike on juba tugevasti läände vajunud, kui ärkan. Algul nagu ei taipagi, kus olen. Poolunes tundub jällegi, et sain kokku Marja-Madise ja pärisin, kas ta käis üleile õhtul mu tule juures ja kas ta korjas ka täna laugaste vahel marju. Madis lõi tüdinult käega ja arvas, et tema poolt jäävad tänavu marjad küll korjamata, sest jooksva kisub jalad kõverasse. Alles nüüd ärkan täielikult: jalad valutavad niiskusest, sest olen magama jäänud, kummikud jalas.

Kisun saapad jalast ja asetan niisked jalatsid männioksale tuule ja päikese kuivatada. Viiskude ja pastelde ajastul oli jalaräti nimeks tallukas ja see oli igapäevane jalavari, nii lihtne ja hea tänapäeva saksiku suka asemel. Proovige vaid kord märga või niisket sukka jalast ära tõmmata, siis mõistate, kui praktiline oli see jalatallukas, mis tülitajala vabastas ja lahtilaotatult kiiresti tahenes.

Paljajalu soos kaugele ei lähe ja ma ei kavatsegi enne liikuma hakata, kui jalanõud kuivaks saavad. Võtan seljakotist kaardi ja uurin sellelt Sirtsu sood. See tuleb taas nii ilmekalt meelde suurt veekogu oma kääniliste kallaste, saarte ja poolsaartega. Teadlased arvavad rabade saamisloost järgmist.

Tänapäevase soostiku kohal olid kunagi madalaveelised järved (jääpaisjärved), mis moodustusid mandrijäätmise lõpul (12 000–13 000 aastat tagasi) sulaveest. Sulavee taandudes kandsid tuul ja linnud lõuna poolt siia taimede eoseid ja seemneid. Sellistes madalveekogudes hakkasid kliima soojenedes hoogsalt vohama turbasamblad, mis paljudes takistasid vee äravoolu. Nii algaski soostumine.

Soo arengu alamastmes, madalsoos, toituvad taimed põhja-, pinna- ja tulvavete toodavatest mineraalainetest. Taimejäänuste ladestumisel tekib soodes turvas. Turbasamblaid on mitukümmend liiki. Värvuselt on nad enamasti samblarohelised ning paljunevad eoste varal, mis valmivad taimevarre tipus.

Turbalasundi tüsenedes (sambla pealiskihhi juurde kasvades, altpoolt turbaks kõdunedes) hakkavad soos võimust võtma turbasamblamättad, kujuneb järgmine sooaste – siirdesoo.

Aastatuhandete jooksul turbalasund pakseneb (veidi üle meetri iga tuhande aasta kohta) ja nii saab soost tema viimane arenguaste – kõrgsoo ehk raba. Nii turbasamblad kui ka sellel kasvavad taimed toituvad ainult sademevees leiduvast.

Taimkatte järgi eristatakse rohusoid, põõsassoosid ja puissoosid.

Marjulised omakorda jaotuvad sood vastavalt marjade kasvukohale. Kõigile jõhvikalistele on tuttavaks saanud madal- ja siirdesood, sest see soomari kasvab paremini soo madalamates osades. Neid sood kutsutakse seetõttu ka jõhvikasoodideks. Murakale minnakse kõrgsoole: muraka kasvukohad on suurtel rabadel (Muraka raba). Puissood kutsutakse aga sinikasooks. Sellistes soodes kasvab peale sinikate tükati ka mustikaid ja pohli.

Inimesed, kes on oma elu soode ääres elanud, kõnelevad soost kui elavast olendist. Nad räägivad nii: „Käisin marju otsides ringi mööda

soosääri ja sookandu. Sooseljast sai üle tulnud, rabasilmadest ringi mindud ja edasi mööda rabakaela sootagumikule välja.”

Soosääred – need on pikad kitsad soo-osad, sookannad seevastu ümarad väiksemad sood nagu suure soo kannajäljed; sooselg on kõrgem koht, rabasilmad aga laukad; ja lõpuks – mööda rabakaela soo taha välja.

Nagu öeldud, on „Energia” kolhoos Sirtsu soo läänepoolseima serva uudismaaks üles harinud. Uudismaa lõunaserva kõrgeimal künkal valendab heinajahuveski eterniitkatus. Kohalikud inimesed kutsuvad seda kohta Pudrukünkaks. Seal olevat varemalt elanud Pudru-Jüri. Künka jalamil kasvanud hästi jämedad murakad. Pool kilomeetrit ida pool on soo ääres kõrgem metsatukk, kus said kokku Tudu, Roela, Rägavere ja Püssi mõisa piirid. Seda paika nimetati Ristikivi künkaks. Edasi tuleb Lõbu-Priidu kungas. See kungas pole suur, aga Priidu ise olnud suur ja tugev Saaremaa mees, nagu alati nalja täis, pealekauba olnud ta veel ka jahimees. Suviti lasknud Roela parun Wrangel oma noorkarja sinna künkale ajada, kus siis Priidu karjakuks olnud.

Priidukünka naabriks on Tõmbikungas. Tõmbi-Ants olnud hobusevarastega mestis, varjanud varastatud hobuseid ja teeninud sellega endale halva kuulsuse.

Liivakünka metsavahimaja juures ulatub Sirtsu soo otsaga vastu Sonda–Mustvee raudteetammi. Üks väiksem soo-osa jõuab isegi üle raudtee Muraka raba poole kuni Lümatu küalani.

Sirtsu soo idakallast mööda pööran pilgu kaardil tagasi põhja poole. Sirtsu külast viib tee soo äärde Tagamaa külasse. Siin elasid kunagi Tagamaa-nimelised pered, tänapäeval on küla unustusehõlma vajunud. Ning edasi ajab silm kaardil Sirtsu soo tühja kallast taga: ei enam ühtegi inimasulat kuni Palasi küla alla välja.

Jalavarjud on juba parajalt tahenenud. Jätan seljakoti ja muu kribukrabu koos telgiga siia Sirtsu soo lauka kaldale, kus mul tuleb arvata-vasti ka ööbida, ja asun avastusmatkale soo südamiku poole.

Mu matk kulgeb otsekui mööda griivat – nii nimetatakse pikki kitsaid seljandikke Agusalu soostikus) Paremale poole jääb Sirtsu soo põhjapoolne lageraba, vasakul on rabamändidest ümbritsetud laukad. Mändidega seljandik aheneb kitsaks kiiluks, mis tungib kaugemale lagerabale. Mu üllatuseks kasvavad otse lageraba ääres kesk suurt sood neli pikka elujõulist kaske. Tahes-tahtmata tekib mõte: kust ammutavad need puud elurammu? Ümberringi on ju ainult tüma soo. Arvata võib, et just siin liigub soovesi hoogsamalt (veesoon) ja kannab endaga ühes toitaineid, millest puud elujõudu saavad.

Jõuan kaskedeni ja silmitsen neid lähemalt. Kolme kase jämedus rinnakõrgusel on umbes 20–30 cm, üks puu on peenem. Ronin kõige toekama kase otsa, et Sirtsu soo suurust ülalt kaeda. Samas märkan läbi binokli paremal lagerabal kullilist, kes istub üksiku kuivanud männi oksal. Rabapistrik! Jällegi üllatus. Lind näib minu tegevust jälgivat ega kiirustagi ära lendama. Arvata võib, et ka tema on siin Sirtsu sool ainult läbirännul.

Puu otsast võin imetleda soost tõusvat Neitsisaare kühmu ja selle lähedal paiknevat põlise metsaga Ruunassaart. Meid lahutab madal tüma lageraba, mis näib ulatuvat kuni soo idakaldani, Tagamaa küla asukohani välja. Siit küll otse Neitsisaarele ei pääse, sest soo on läbimatu.

Laukaid põhjapoolisel rabaosal pole. Aga lõunapoolne kõrgraba on täis läikivaid veesilmi ja soomännid katavad kogu avarat vaatevälja. Naudin kase otsas läbi binokli Sirtsu soo suurust, kuni väsin ja laskun siis taas maapinnale. Päikegi on madalamale vajunud ja punab nagu roidununa rabalageda veerel. Üks päev Sirtsu soos on lõpule jõudmas, kaugelt lagerabalt kostab vaid sookurgede pasundamist.

*Kasiksaare salgad Muraka raba lõunaosas
Foto: Edgar Kask*

Edasi üle Palasi Järvesoosse

Suurt Sirtsu soostikku lahutavad Punasoost-Järvesoost Palasi küla põlluseljandikud. Need kõrgemad küürid, liiva-kruusa-savijoomed, tungivad soode vahele loodest kagu suunas enam-vähem ühe kilomeetri laiuse kiiluna. Selle kõrgendiku, soodevahelise Palasi meeste põllumaa on sünnitanud põhjast pealetunginud jää. Jääaja igaveseks mälestuseks on jäämassid siia kandnud peale liiva-kruusa veel äraarvamata palju raudkive, mis jää sulades paigale jäidki – nuhtluseks tulevastele põlluharijatele.

Aga inimesed on siinmail elanud juba väga ammu. Seda tõsiasja tunnistavad kääpad, mis liivakünkal põlispuude all igaveses rahus suiguvad.

Küla talukohad on vanad. Paljud inimpõlvkonnad on siin tööd rüganud, rinnutsi kividega, hädas sooveega, vaevas viletsate ja ikaldunud vilja-aastatega. Põhjasõja aegu aga olnud Palasil, soodetaguses metsakülas, varjul kogu Viru-Jaagupi kihelkonna rahvas. Külas olnud sel ajal ka kabel suure kivist ristiga.

Kivikalme ääres Kabeli talukohas elasid suure sooga samanimelised inimesed – Sirtsid. Isa Jürka ja ema Liisu ning nende järeltulijad Eedid, Miinad ja veel palju teisi Sirtse. Viimase maja ehitamise aegu – see oli enne viimase sõja puhkemist – tulid majaaluse süvendamisel välja inimluud. Maja ehitatigi inimluudele. Eeskoja esimese põrandakivi alla jäänud väga suure inimese pealuus olnud valged hambad nagu pärlid. Nii mäletab veel Palasi-Joa perenaine Alla.

Viimane sõda peletas Sirtsid kodust eemale. Maja hävis. Palasi küla põllumaad päris Rakvere lähedal asuv „Energia” kolhoos. Hakati elama uut moodi.

Endise Palasi küla keskseim ja võimsaim talu oli Otsa. See raudkivist tallidega häärber seisis maantee ääres, mis tuli põlluküürude keskaika mööda Rakvere poolt ja viis lõuna poole – Rannapungerjani välja. See tee oli siinkandis ainuke ja ammuaegne.

Pahatihti ei ole hea, kui oled külas kõige jõukam ja silmahakkavam. Juba sõja alguspäeval sai see Otsa Aadule saatuseks: ta lasti maha. Häärber lagunes, järele jäid ainult raudkivist laotud seinad.

Otsast lõuna pool, samuti maantee ääres, elasid Eigid. Selle talu maa pealt on kündmisega tulnud välja rauatagi, savitorutükke, tahma. Nende leidude järgi võib arvata, et siin sulatati muiste rauda.

Eigi Hugo oli Esimese maailmasõja läbi teinud karastatud mees, kes igal hommikul ämbritäie kaevukülma veega ennast üle kallast ja 96 aastat vanaks elas. Eigi majad on alles, elanikud aga võõrad, kes ei tea midagi sellest, kuidas siin soodevahelisel põlluküürul kive kangutati, kuidas soos marjul käidi, kuidas soo ääres kevaditi rästikud suures puntras koos end soojendasid. Ainult, jah, igal suvel roomavad veel nüüdki mõned maod majatrepi ette. Neetud ussisool pidavat visa hing olema!

Maanteejoonest veidi eemal on Mauruse. Maja seisab tühjana. Pikka talumaja teisel pool maanteed kutsutakse Eerikuks. Selle maja peremees elas sõja üle, läks siis soosse marjule ja jäigi sinna: süda ei kannatanud pingutavat soo peal käimist välja.

Küla lõpeb Sauemäe ehk Joa talumajaga. Aga ei, metsa sees elab veel Johannes Iisküll, Palasi küla raudvara.

Maanteelt veidi Sirtsu soo poole pöörates leiame Sirtsu perekonna, jällegi sooga ühenimelised, edasi aga Udriku telliskivivabriku, millest, tõsi küll, on alles vaid savivõtmise augud. Maantee lähedal on Udriku metsavahikoht.

Astun üle Palasi küla põlluküürude. Ümbrus näib olevat palju muutunud: traktorid on kivipõrakad suurtesse aunadesse kuhjanud ning endine soo ja kõrgem põlluküür on nüüd üheks lagedaks kultuurmaaks saanud. Meelde tulevad Palasi-Joa perenaise sõnad: „Meie ei ela enam metsakülas! Meil pole majaäärset heinamaad valgete kaske-dega. Kadunud on meid ümbritsenud sood soomändidega. Enam ei kuule hommikuti sookurgede hõikeid ega tetrede kudrutamist, ei lenda ka metsis põlluküürust üle ühelt soolt teisele. Maja jäeti tuule ja taeva kätte ja kodu jäi võõraks.”

Rästikud on aga esialgu jäänud, kuigi nende roomajate pärismaad – sood – enam lähedal pole. Märkan, kuidas mu jalgade eest vihinal minema siugleb juba neljas vingerdis. Siinsed suured ussisood kahel pool põlde on nende kodu, aga põldudel käivad rästikud rammusaid põldhiiri jahtimas. Arvatavasti satuvad nad siin põllumasinatate roomikute ja rataste alla, nii hävib neetud ussisoo visa hing.

Punasoo

Endise Otsa talu kohalt suundub marjuliste tallatud rada soomändide vahele. Mööda kinnivajunud kraavikallast 200–300 meetrit edasi jõuab rada Punasoo lagerabale.

Teerajad soodes ja rabades kulgevad alati otstarbekalt valitud kõrge- maid ja kuivemaid kohti mööda, arvestades kohaliku looduse omapära. Nendest radadest paremat teed pole. Need on aegade jooksul kujun- danud vanasti siin elanud inimesed, võib-olla aga on metsloomad nad sisse tallanud. Tänapäeval käivad neid radu peamiselt metsloomad. See tõestab juba kindlasti, et teeks valitud koht on ainuõige.

Tean minagi neid radu. Olen käinud teeraja märke silmas pidades üle rabade, üle rabasaarte, läinud laugaste vahelt läbi ja ikka on rada viinud mind, nagu marjulisi ja jahimehigi soovitud suunas.

Punasoo põhjapoolse rabaosa on ekskavaatorid kuivenduskraave täis kaevanud, siin toodetakse alusturvast. Kuivenduskraavid on kaevatud otse laugastest läbi: nende tühjenedes tuli nähtavale soopõhi oma sitke sinisavi ja liivsavise laudsileda aluspõrandaga. Selline „põrand” vett allapoole läbi ei lase ja tekkinud madalates veehoidlates hakkasidki kliima soojenedes vohama turbasamblad. Punasoo on oma turbalasundi kasvatanud kohati kuni 5,5 m paksuseks. Nii ongi soodest- rabadest saanud looduslikud puhta vee hoidlad.

Sood vähendavad üleujutusohtu. Vihmasadude ajal neelavad nad käsnadena vett, andes selle kuivade ilmade saabudes tagasi. Sood puhastavad vett saasteainetest.

Punasoo veed jõuavad kuivenduskraavide kaudu Tõnsu jõkke (Kunda jõeharu). Laukaid on kõrgemal rabal. Rabalagendikku palis- tavad joomekena kidurad rabamännid. Säärastes rabamännikutes pesitsevad hallõgijad. Laugastel on kodu leidnud mitu perekonda sooparte, ühel laukal sukeldub sõtkama oma poegade laukasüga- vusse peitu. Lagerabal älvete vahel vilistavad põldrüüdid, kolm ronka jälitavad kisades kanakulli.

Punasoo käänuline kaldajoon loob palju soppe ja poolsaari. Päris- saari ei ole. Mõned puudega palistatud poolsaared tungivad kaugele rabasse. Lõunapoolne kaldajoon on kumer ja soppideta. Siin hoiab Punasoo sammalt edasi tungimast hobuserauakujuline Seljamäe oos. See kitsas kõrge liivakäär lahutab Punasoo Järvesoost.

Pöördun vasakule Punasoo idakalda poole, et jõuda sooäärsele nõmmeseljandikule, kust algab Seljamäe oos.

Seljamägi

Nõmmeseljandikud saavad alguse Punasoo Palasi-poolsest äärelt. Alguses on nad lamedad laiali paisatud väikesed kühmud männimetsa all. Edasi soo äärt mööda lõuna poole nõmmeseljandikud koonduvad. Paarist kohast on soovesi liivaküürust läbi murdnud ja vuliseb kitsaste niredena soost välja. Neid kohti nimetatakse Põdra-allikateks (arvata- vasti käivad siin põdrad joomas). Siinne mändidealune nõmm on hea pohlade kasvumaa, kus Palasi naised marjul käivad. Pohl on hinnatud mari ja säilib niisama hästi kui jõhvikaski.

Edasi lõuna poole hakkab Seljamägi kõrgenema. Pohlavarred kaovad, asemele tulevad leesikad ja kohati paljastub kanarbiku ja leesi- kavarte vahel kollane rebaseliiv. Põrinal tõuseb lendu laanepüüsid, metsiseid, tetri. Linnud armastavad puhtas kuumas liivas soperdada. Neid kauneid linde jääb aga aasta-aastalt ikka vähemaks.

Üleminek rabapinnalt Seljamäele on üllatavalt järsk: maapind tõuseb nii äkki, et ülesronimine kümne meetri kõrguse seljandiku harjale polegi nii kerge. Seljamägi näib olevat nagu määratu suur tünnivits, tõmmatud Punasoo veevaadi peale. Punasoo veevaadis olev sammal on roninud juba poolde märke, viie meetri kõrgusele, surudes jõuliselt vastu takistust („tünnivitsa”), kuna Järvesoo-poolne mäekülj on kogu ulatuses kuni aluseni soosamblata.

Seljamäe kaarekujulise liivaküüru pikkus on kolm kilomeetrit. Sellel kitsal kõrgel soodevahelisel seljandikul oli hobuajastul vankritee, mis viis Tudust otse Rasivere–Roela küladesse. Loode pool, Rasivere suunas, hakkab mägi aegamööda madalamaks vajuma ja nagu Palasi- poolne otski läheb ka sealpoolne mäeküür üle männimetsaga nõmme- seljandikuks. Veidi Järvesoo kaldajoone poole jaguneb seljandik väikes- teks mäekupliteks. Seda ilusat lainelist männimetsaalust kutsutakse Järvesoo Kummimägedeks.

Ainuke metsatalu oma pererahvaga, kes kunagi kannu siia soode- vahelise Seljamäe vankritee lähedale kinnitas, oli Keltu talu. Seal elasid veel pärast viimast sõda suured tugevad inimesed. Sügiseti, kui talus tööd vähem, käisid Keltu inimesed Tudu raudteejaamas metsamaterjali vagunisse laadimas. Räägiti, et Keltu jõulised naised laadisid osavamini ja kiiremini vaguni puid täis kui kohalikud meestöölised. Hiljem koliski pere olude sunnil Tudusse, kus neile jätkus metsatööd.

Seljamäe oos on võetud looduskaitse alla. Kõige kõrgemale seljan- diku harja kühmule on ehitatud vaatetorn. See on kui troon soo

vaimule – suurte soode ja rabade valitsejale. Kui kaunis ja omapärane ümbrus avaneb tornist vaatajale!

Üle männilavade vilguvad päikesesäras laukad nagu peeglid silmapiirini laiavas avaruses. Järv sätendab, nagu vaataks päike just tema peale, aga kauguses üle lageda paistab vaid sinavate metsatukkade tumedam joon. Kõik see igapäevane, mis inimese tavalises vaateväljas leidub, hajub ja kaob avarusse. Jääb vaid kõrge liivane mäekuppel – soovaimu troon – kesk Seljamäge. Päike kuldab seda oma hiilgusega, ainult tuul puhub ning jahutab soode valitseja kõrget laupa.

Olen nagu soovaim ise siin kõrgel ja mõõdan pilguga kahel pool kõrgendikku laiuvat raba. Eriline ümbrus mõjutab alati inimest: ergutab kujutlusvõimet ning tekitab mõttemaailmas eriskummalisi pilte ja nägemusi. Ma ei imesta, et rahvas, kelle eluruum on seotud suurte metsadega, saab oma mõttelennule ja nägemustele tiivad ning loob oma kujutlustes suurde laande elama metshaldjad ja metshiid. Meremehi saadavad ju suurel veel sõites kotermannid. Aga eks soovaim elabki just soos ja ilmutab ennast ainult neile, kes tema mõjupiirkonda satuvad.

Iissaare laukad Muraka rabas

Foto: Edgar Kask

Järvesool

Laskun Seljamäelt alla Järvesoole. Teerada, mis järve poole pöörduv, põikleb laugaste vahel kord vasakule, kord paremale. Kohati kargab teerada üle kõvema turbapinnasega älvete, aga jalgealune muutub tugevamaks alles siis, kui algab madalate soomändidega ilmestatud puisraba.

Järvesoo kaldajoon on kaarjas. Kaarjoonest väikeste soppidena väljudes, kuid seda kindlalt hoides moodustab soo sõõrja, äärealadel madal- ja siirdesooga piiratud, keskel kõrgsooga (rabaga) Tudusoo looduskaitseala.

Sooäärsest siirdesoolt üles rabale vaadates tundub selle keskel olev järv (varem nimetati seda Suigu järveks, hiljem Tudu järveks) lausa turbamäe otsas paiknevat. Sedavõrd on sammal raba keskel kõrgeks turbakihiks ladestunud. Järv ise on sõõrik nagu teda ümbritsev soogi, kõrgete turbakallastega. Järve vaadeldes tekib ettekujutus suurest katlast, mis on asetatud kesk sõõrikujulist sood. See järv on kuni viis meetrit sügav, veepeegel on kahekümne kuue hektari suurune.

Kohalike inimeste juttude kohaselt elutseb kaladest siinses sooveega järves mustja värvitooniga luine suure peaga haug, kelle suuremad isendid söövad väiksemaid liigikaaslasi. Teadlaste arvates toituvad väiksemad haugid järvevees elutsevatest planktonvähkidest. Veetaimi järves ei leidu.

Rabajärve kaldal kasvab üksikuid halli habemega soomände. Vanakeste okstele on „pesa teinud” paljude aastakümnete taak, nii puseriti ja kõveraks on puude ladvaoksad väändunud. Lindudele pesa tegemiseks need tuule ja taeva tõugata männijändrikud ei sobi. Mändide haralised juured ulatuvad kõrgelt turbasamblaselt järvekaldalt alla vette. Vesi on need turbast paljaks uhtnud, muutes juured jutkui vett ja maad ühendavaks sillaks, mille kaudu võib alla järveveni laskuda.

Lõunapoolsest järvekaldast on läbi kaevatud kitsas kraavike, kust vesi nagu trepiastmeid mööda alla soo äärde jõudes Tagajõe soonikuisse voolab. Järvesoo toidab Tagajõe oma veega ka kõige kuivemal suvel. Punakaspruun järvevesi vuliseb edasi Tagajõe voolusängis, olles elumahlaks jõeelanikele. Soovaimul on õigus: vesi on elu! Ilma soovee tagavarata oleks kuival aastaajal jõesängid veeta, tekiks puudus põhjaveest ja kogu loodus viskleks nagu kuivale jäänud kala: „Vett! Andke vett!”

Kohmitsen oma varustuse kallal ja hakkab telki järvekaldale üles panema. Õhtueine ettevalmistamiseks tuleb ka tõrvakände varuda ja neid tule tarvis laastudeks raiuda. Laskun männijuuri pidi alla veeäärde, et soojas järvevees kümmelda ja katelok veega täita.

Järveveel ujub saareke: see must turbamass on viie-kuuemeetrise läbimõõduga (mõnikord isegi suurem) lahtipääsenud turbakamakas. Sellised saarekesed ilmuvad aeg-ajalt järveveele, tuul ja lained tõukavad nad liikvele, kuni lõpuks ühel tuulisel päeval lained need laiali pillutavad, saare riismed aga vajuvad järve põhja. Kohalike inimeste arvates murduvad turbakamakad vee liikumise tõttu lahti just järve kaldast, aga mõni neist kerkib üles järve põhjast, sest seal arvatakse olevat allikaid, mille vesi järjekindlalt põhjaseteid alt üles surub.

Peale kajakate ujub järvel mitmekümnepealine pardiparv ja aeg-ajalt sukelduvad veesügavusse pütid.

Kõrgelt kaldalt on ilus vaade kogu järvele. Päikeseketas näib enne loojumist imesuur, ta nagu põleks punase rauana ääsitules ja vajub siis leegitsevana kalda varju. Taevast värvub hõõgavast kumast punaseks, ka järve vesi punab päikeseloojangu pool nagu taevaski.

Õhk jaheneb kiiresti. Päikeseloojangut hakkavad kaunistama laugastest tõusvad udusambad. Just sealt, järve loodeservast, algab pidev läbi-matu laugasteahelik. Pole vist küll kaunimaid laukaid ega laukasaari kui need seal järve loodeserval. Nad on kõik omanäolised: nii suured kui ka väikesed, piklikud ja ümmargused, käämulised ja saartega, nii jõena looklevad kui ka veesilmadena ümbrust ilmestavad.

Õhtuhämaruses elavnevad veelinnud ja hakkavad häälitsema: pardid lendavad järvelt laugastele, ise valjult prääksudes, on kuulda sõtkaste tiivavilinat. Järvelt, mille üle samuti levib uduloor, kostab eriskummali häälitset. Ei jõuagi selgusele, kellele need hääled kuuluvad.

Istun ja kuulan ööhääli. Ainult ülelendava lennuki mürin võib meelde tuletada, et on olemas mootorid ning kivised linnad ja et on teisigi minutaolisi, kes oma arengu elukoidikul istusid võib-olla samuti soojendava tule paistel ja kuulasid ürgse looduse hääli.

Õo laskub üle raba. Lühike ja hämar suveöö kiirustab, sest ta jalajälgedesse astub peagi juba kumav koit.

Äike rabal

Hommik tuli ja tõi uued kavatsused: loobusin edasiminekest Luusaare rabale ja seadsin sammud hoopis alla Tagajõe soonikule. Seal pilliroo-puhmaste vahel lookleval ojal on kiirevoolulisi kitsaid sügavaid neelu-kohti, kus haugid varitsevad väiksemaid kalu. Oja kaldal kasvab ka peenike pajuvõsa, millest mõne minutiga võib hädapärase kalapüügi-riista valmis meisterdada. Ühest jõehaugist saaksin maitstva keskhom-mikuprae. Unustan tänapäeva ja püüan ürgsel viisil kalastada.

Lähengi kraavi kallast mööda alla soo äärde välja, kus oja vuliseb tiheda pilliroo- ja vesipajupadriku vahel. Omamoodi iseäralik on sinne ümbrus: vanade küürakate tuhkurpajude vahel kükitavad habemikud kuusenässid veidi häbelike nägudega. Tuuleil paneb nende ripnevad samblikuhabemed värisema, otsekui tahaksid nad just praegu midagi hoiatavat lausuda. Kõrv püüab kinni heli: kaugemal ragiseb võsa, keegi lahkub ojalt. On kuulda veesolinat.

Vuhinal lendab must piiritaja üle ojavee ja tõuseb kaarega üles pilve-rüingaste vahele. Imelik, täna kisub taevast pilviseks. Kaugemal eespool ragiseb jällegi võsa. Veepind lööb äkki mulksuma ja ojakalda äärest viskub välguna haugi nooljas keha kõikuva pilliroo vahele.

Lõikan terava noaga kimbu sirgeid-sitkeid pajuvitsu. Mõne jäme-dama koorin ära, et koorega peenemaid kokku siduda. Vaevalt aga saan alustada püügiriista punumist, kui on kuulda juttu – inimeste hääli! Viskan pajuvitsad käest ja jään kuulutama. Kas tõesti inimesed? Kust nad siia said? Tihnik ragiseb jällegi, aga näha pole kedagi. Õhus lendavad vihase pörinaga vaid parmud ning segavad kuulamist.

Mingi välismõjudest tingitud erakordne rahutus rõhub mind. Midagi erilist on tulekul, tajun seda kogu oma olemusega, aga ei oska seletada ega aru saada, kust ja miks selline ärevus minus vastupandamatult suureneb. Nagu oleks või toimuks siinses looduses midagi erakordset ning selle mõju kanduks üle ka minule. Metsloomad ja linnud tajuvad eriti tugevalt ilmapuutust ja käituvad selle mõju all tihti eriskummali-selt. Vahest on ka minuga nii?

Aeg venib. Ma ei julge end liigutada. Padrik vaikib kangekaelselt. Kasvav ärevus pingestab kogu ümbrust. Õhust tuleb puudu. Päike kõrvetab.

Keegi liigub. Tihedate kuuseokste alt hakkavad paistma kellegi jalad, siis veel teised... Tulijad seisatavad ja jutlevad tasase pobinaga omavahel. Näen ebamääraselt ainult nende jalgu: paistavad valkjad pleekinud püksid nagu sõjaväelastel. Metsaametnikud nad pole, jõuan

selgusele. Aga mis inimesed need on ja mida või keda nad ootavad? Ahhaa, tulevadki edasi! Põõsas liigub ja üks neist kahest püüab okste vahelt läbi tungida. Juba tundubki nagu välगतavat ja siis... Keegi pistab pea põõsast välja, laiad ninasõõrmed tõmbavad haistvalt õhku, paksud mokad tõmblevad närvilise pobinaga.

Hüppan ülemeeliku hooga püsti ja pahvatan naerma. Põder ehmub ja hetk hiljem lendavad vaid parmud otsivalt ringi.

Must pilveserv on päikese kinni katnud. Pilverüinkad ujuvad üle taeva, eemal tumedalt sinavate metsasalkude kohal seisavad pilvesambad kõrgete tornidenä. Näib, nagu toetuksid nad oma raskusega just nendele metsatukkadele.

Ilm on lämmatavalt kuum. Järve poolt kostab kajakate kisa. Õieti polegi see kisa, vaid tugeva juhtlinnu hüüd. Nad on lennanud siia kaugelt, metsade taha jäävalt Peipsilt. Heinale ruttav metsakülataat jääb seisma, kui kajakad kisades Peipsilt põgenevad. Mees vaatab tõusvaid pilverüinkaid mureliku pilguga ning lausub: „Torm tuleb! Kajakad lendavad rabajärvele.”

Pilved aina tõusevad ja paisuvad. Kiiresti jõuavad nad üles rabajärve kohale ja jäävad siis kui kinninaelutatult paigale. Kahtlustavalt piiluvad rüinkad alla järveveele, kust samasugused tusase ja ähvardava ilmega pilved neile vastu vaatavad. Sellest nagu vimma saanud, muutuvad needki seal kõrgel veel süngemaks, millele vees peegeldujad omakorda samaga vastavad.

Loodust tabanud ilmapuutuse rahutus sunnib mindki liikvele. Unustan kalapüügi ja astun kiirustades üle siirdesoo, kus tupp-villpeade, küüvitsa-ja hanevitsapuhmad ning üksikud soopihlavarred kasvavad. Edasi hakkavad kanarbik ja sookail juba poole saapasääreni ulatuma. Püüan, ei tea miks, laugaste juurde välja jõuda. Midagi seletamatult salapärast on neis laugastes, mis kutsuvad tänase ilmaga justnagu erilise jõuga. Võib-olla tahan ma näha, kuidas laukad äikese eel välja näevad?

Esimesed rasked vihmatilgad juba langevadki. Lauka tumedal veel laienevad piiskadest tekitatud rõngakesed suuremateks ringideks, põimuvad üksteisest läbi. Kiiresti tekib juurde üha uusi ja uusi ringe. Varsti keeb kogu laugas sulinal-mulinal nagu määratu suur pudrupada. Kaovad silmist järveäärsed männid, lipendav kirju telgiriie. Järv mattub halli tuiskavasse kaosesse, mis suure kohina ja mühinaga läheneb. Lööb välku. Heledad sähvatused koos kõrvulõikavate raksatustega saadavad edasivajuvat veeseina.

Marruläinud tuul tormab lagedale rabale. Jändrikud männid on pelglikult küürus, vaevakask peidab end turbamätaste vahele ja ehmunud sookail paindub kartliku võbinaga kollaselaigulise sambla lähedale.

Ma ei oskagi enam kuhugi minna. Seisan kui soovaim laugaste vahel küürus ja puristan vihmavett suust. Enesetunne on aga ülimalt hea: koos vihmavalinguga vabanen nagu mingist koormast või raskusest: nii kerge ja hea on olla, nagu pärast karastavat suplust.

Niisama äkki, kui äikesevihm algas, ta ka möödub, vajudes kohisesed edasi. Päike vaatab jälle rabale näkku. Pilve ja järve vahele ilmub ühendav vikerkaar, justkui tuleks edasitõttavat pilve veel järveveega varustama.

Vihm on putukad ja parmud peletanud. Sookail ja turbasammal lõhnavad tugevamini. Üle lageda hoovab jahedat värsket õhku. Hääl-tult, kuid tugevate tiivalõökidega väljub sajast suurkoovitaja. Suursuguse rahulikkusega lendab see suur lind eksimatult suunda hoides oma sihtkoha poole.

Luusaare ja Sikusaare vaheline õõtsik sookaskedega

Foto: Edgar Kask

Luusaare rabal

Järvesoo ja Luusaare raba on omavahel ühendatud vesise sookaelaga, kuni ühe kilomeetri laiuse soojoomega, millest Luusaare raba poolsest otsast on põiki läbi kaevatud teekraav. Vanaaegne talitee kulgeb Oonurmest Suigu metsatalude kaudu Ädara külasse. Siin teekraavi ääres on ka turbaaugud, kust Suigu talumehed omal ajal käsitsi alusturvast kaevasid.

Viimase sõja ajal (20. septembril 1944) taganes siitkaudu kõige lühemat teed otsides Saksa sõjaväeosa raskete veohobuste ja moonavankritega, mis aga kõik tümase kinni jäid. Kogu hobuvoor hukkus. Veel praegugi vedeleb pleekinud hobuseluid kraavikaldail.

Luusaare raba sarnaneb oma kujult ja suuruselt Punasooga. Raba kaldajoon on käänuline, pikkade metsaste poolsaartega. Luusaare raba on viis kilomeetrit pikk ja väljaveninud soosoppide kohalt paiguti üle kahe kilomeetri lai.

Siinsete soode perekonnas näib Luusaare raba oma õdede Järvesoo, Punasoo ja Sirtsu soo kõrval olevat arengus maha jäänud: turbasamblakiht on õhuke. Samblapind on madal ning kiigub kõikjal, kui sellel kõndida. Kohati on läbipääsmatuid umblaugaste alasid, lagedaveelisi (lahtisi) laukaid pole. Kõikjal kasvab jõhvikas.

Muistsel ajal viinud palktee üle mülkamudase raba samblalagen-diku keskel kõrguval Luusaarele, mille hari tõuseb mõni meeter üle ümbritseva rabapinna. Rahvas tunneb rabasaart Luusaare künka nime all, mille juurde viinud palkidest salatee. Kohalike inimeste teatel olevat maaparandustöödel veel hiljuti satunud umbes meetri sügavusel saare suunas kulgeva palktee jäänustele. Rabasaarele pagunud seitsme kihel-konna rahvas peitu sõdade eest. Siit, inimeste pelgupaigast, on leitud inimluid, mille järgi nimigi: Luusaare.

Palktee algab raba lõunapoolselt äärelt. Kohta, kus tee lähtub, kutsutakse Luusaare väravateks. Arvata võib, et palktee oli juba tema kasutamise aegadel alla vajunud ning soosambla ja veega kattunud, nii et seda mööda oskasid saarele pääseda ainult omad inimesed. Nüüd-seks on raba juba nii kinni kasvanud, et saarele võib läheneda igast küljest. Tümm on veel siiski Luusaare künka läänepoolne serv lõunas. See ala on täiesti porimülkane. Nagu igale soosaarele omane, piirab ka Luusaart rõngana madal vesine pilliroo ja vesisammaldega õõtsik.

Muistendis räägitakse mingist sinsest eestlaste sõjateest. Siia taga-nenud sõdalased meelitanud neid jälitama tulnud raudrüüs ordumehed

rabateele, kuhu nad eksitunud ja uputatud. See pärimus sarnaneb mõneti viimase sõja sündmustega.

Luusaar on üldkujult piklik põhja-lõuna-suunaline rabasaar, mida läbivad madalamad jooned jaotavad ta kolmeks kõrgemaks osaks. Madala võsaga 70–80 m laiune õõtsik ja soosamblasse vajunud kraav eraldab Luusaart põhjapoolsest väiksemast Sikusaarest. Saartel kasvavad hiidkuused, haavad, kased, pärnad. Need mitmesaja-aastased puud on mehe rinna kõrgusel 60–70 cm jämedused. Haavad on täis rähnide pesaauke. Paljud puud on vanadusnõrkuse tõttu tormides murdunud ja maha prantsatanud. Siin pole nad näinud kirvest ega saagi: loodus on omapead olnud inimese hoole ja armuta. Saare kõrgemat selga pidi lookleb rada, mida kasutavad marjulised. Ühe jämedama puu najale on asetatud lauajuppidest kokkulöödud taru. Vist kohaliku metsavahi oma. Kuid mesilapere saabumisel oleksid küll karud karme-mini kohal kui metsavaht.

Laagrisse jään Luusaare künkal. Suurte puude kroonid varjavad päikesekiiri ning puude viluvarjus on õhk jahe ja värske. Lindudest on kuulda kõiki suure laane linde, kes väsimatult laulu siristavad. Luusaar näib olevat rongarohke, sest nende mustade lindude kare lauluhääl (!) käib kõigist üle.

Metsloomadest on siit talvel läbi käinud põdrad; noortelt kuuske-delt on koort söödud ja haabadel võsusid kärbitud. Pikemaks peatuseks pole väike soosaar soodne ei kitsedele ega metssigadele. Suure kuuse ääres on rebane valgejänese murdnud: seda näitavad jänesele katkutud valged karvatordid.

Püüan Luusaart mõõta ja paberile panna. Ega mul siin mõõtmiseks muid vahendeid ole kui oma sammu pikkus, mis täissammu astudes annab meetri välja. Luusaare pikkuseks saan 380 sammu, keskelt on saar üle 200 sammu lai, otsad veidi kitsamad.

Saare keskel on suurte puude vahel piklik lagendik. Kohati kasvab seal kuslapuupõõsastik, kohati madal pärnavõsa, mille vahel vara-kevaditi õitsevad sinililled ja võsaülased ning hiljem piibelehed. Kohati rohetab maapind mitmesugustest niidutaimedest. Lagendiku põhja-poolsetes nurkades kasvab kaks hiidkaske. Kui puude vahel sügava lohu leian, mis kinnivajunud kaevu meelde tuletab, siis ma enam ei kahtle, et siin on kunagi olnud inimeste elu- ja varjupaik.

Kirjanduse andmeil leiti 1870. aastal siit suur katel, kangaspuude osi, rauašlakki, helmeid, münte ja peale inimluude ka ahjuvaremeid. 1875. aastal külastas Mihkel Veske keeleuurimismatkal Muuga küla ümbrust. Tollal teadis kohalik rahvas talle jutustada palju huvitavat

Põhjasõja ajal Luusaarel ja selle ümbruses toimunud. Veske aruandest selgub, et leiud kuuluvad Põhjasõjast vanemasse perioodi.

Saare keskel suurte kuuskede jalamil on pikergune hauakujuline küngas, kus kasvab magesõstrapõõsas. Jämedal kuusetüvel on ka mingi märk olnud, kuid see on kinni kasvanud ja vaiku täis valgunud. Suured kuused vahest teaksid, millal tallas seda maapinda saare viimase elaniku jalg.

Kui telk üleval, kulgeb tegevus juba kindlate reeglite järgi. Jaheda karastava joogivee hankimine on rabamatkadel alati suur probleem. Termosnõus olev vesi saab juba esimesel rännupäeval otsa ja nüüd pole muud kui teevesi keema. Ööseks tuleb vesi välja jahtuma jätta ja hommikul termos pudelisse valada. Mõruvõitu vedelik, aga janu kustutab hästi! Toiduks sobib kaasas kanda konserve. Rappuvas saunakuumas seljakotis kipuvad lahtise liha mahl ja või läbi seljakoti välja nõrguma ning kärbseparvi ligi meelitama. Leib säilib hästi kilekotis.

Kui toimingud toimetatud ja keha kinnitatud, lähen tutvuma Sikusaarega. Luusaare idapoolset äärt pidi edasi minnes saab üle õõtsiku mööda tormist mahapaisatud kasetüve, mis kui purre tümas lamab.

Saared on ühte nagu nagu kaksikud, ainult Sikusaar on väiksem. Sikusaare puudealust maapinda katab laikudena kattekold. Põõsarindes jälle kuslapuu. Hallid haavad, tumedad kuused, valged kased, üksikud pruunitüvelised noored pärnad – kõik nad ammutavad elujõudu kesk raba künkana kerkivast mineraalpinnasest. Rabasaar sarnaneb mitmeti meresaarega: neid mõlemaid ümbritseb vesi. Meresaare randa uhub liikuv vaba merevesi, rabasaart aga sambla peidus varjatud soovesi.

Astun tulnud teed tagasi. Sikusaare ääres on kinnivajunud kraav, kes teab, mis aegadest pärit. Luusaare raba vesi valgub metsakuiven-duskraave mööda Kruusojasse, läbib Peressaare asunduse ja jõuab Tudulinna all Tagajõkke. Läänepoolsed rabaveed jõuavad Avijõkke.

Päike vajub. Soomändide ladvad löövad veretama ja rabasaare hiidpuude alla roomab hämarus. Kiirustan tagasi oma laagripaika Luusaarel. Tuli, inimese vana sõber, tuleb uuesti ellu äratada, et püsiks elumärk ka pärast päikese lahkumist.

Tule ääres istudes kujutan mõttes, et viibin praegu vanade eestlaste kombel jumalate saarel. Oma kujutluses süütan saare keskele põlema püha tule. Möödunud sajandite varikujud tõusevad üles aegade hämarusest ja rändavad reas mu eest läbi.

Püha tuli põleb. Taas kerkivad ja koonduvad sõdalaste read ringina ümber tule. Nad toetuvad oma kilpidele, mõõkadele ja odadele ning nende karmidel, otsekui pronksist nägudel heitleb leegitseva tule

värelev valgus. Aeg-ajalt read elustuvad, läheneb uusi ja uusi sõdalasi. Malev koguneb, tõuseb ja rivistub. Tasa tärisevad relvad, kostab käsklusi ning üle rabamülgaste viib salatee neid vihatud vaenlase selja taha. Seda vana salateed teavad ainult veel nemad, muistsed sõdalased. Jumalate viha langeb ootamatu hoobina põlatud peninukkide selga. Kättemaks on teoks saanud. Verega on pestud maha häbistav teotus vägevate jumalate nimelt ning taas kohavad võimukalt iidised tammed – nemad on osa sellest jumalusest.

Aeg on voolanud saare aegade ajas omasoodu edasi. Siinsed hiidpuud on palju näinud ning nende ümber levib ürgse looduse jumalus veel nüüdki salapärase aupaistena.

Virgun oma kujutelmadest. Lisan puid kustuvasse lõkkesse. Üks kakuline on hakanud häälitsema. Nähtavasti pole tulekuma öölinnule meeltnööda, sellepärast ta häält teebki. Händkaku emaslind on võimeline häälitsema paljudes veidrates toonides. Esmakordselt selle linna häält kuuldes tekib tahtmatult arvamine, et tegemist on mingi loomaga, kes käib ja röögib metsa all omaette nagu paha öövaim. Varsti jõuab ta mu tulekumasse... Aga ei ta tule! Öökull pelgab valgust. Eemal huikab kutsuvalt emaslinnu teinepool.

Luusaare magab. Paks udulinik mässib kogu saare ja raba oma kangasse. Soolindude hääled vaikivad. Puud tukuivad ööhämaruses. Põhjapoolne taevast kumab veel punaselt. Nii on olnud see juba aasta-tuhandeid.

Hommikul äratab sind päike, suur raba! Naeratava uue päeva valgus kisub uduliniku su pealt, kuivatab su unehägused ning kastemärjad silmad ja sa virgud päevasele elule.

Järelmärkusi

Soodes ja rabades käimised on seljataga. Aeg on sellest peale rutanud omasoodu edasi ja ma olen omadega nagu ajast maha jäänud. Aeg on kadunud käest kiirelt ja märkamatu.

Olen mitmel korral alustanud oma käidud radade raamatuks kirjutamist, kuid mitmesugustel põhjustel edutult. Lükkasin seda ikka parema homse peale, aga lõputult niimoodi ju ei saa: tuleb end käsile võtta! 1986. aasta talvapäeval istusin otsustavalt kirjutuslaua taha, kraamisin välja märkmikud ja kaardid ning aegamisi hakkas mälugi tööle. Elasin taas sisse rabamaailma, häälestasin end veel kord rabamatkale.

Mis siis on muutunud pärast seda, kui ma esimesi matkaridu paberile vedasin? Palju, väga palju on muutunud, ja mitte paremuse poole, vaid vastupidi. Mu hilisematel vaatluskäikudel olen kohanud ainult veel läbirännul olevaid rabapistrikke. Viimase pesa leidis Muraka rabal kohalik metsavaht K. Aasamets 1949. aastal. Enam pole mu vaatlusalusel Muraka rabal ka rabapiüü haudepaare. Võib täheldada metsiste arvukuse langust. Mis saab edasi, kui loodust tõsiselt kaitsma ei hakata? Meenub ühe indiaani pealiku mõte: see, mis juhtub täna maaga, lindude ja loomadega, juhtub varem või hiljem ka inimesega.

Püüan neist ummikmõtetest vabaneda, sirvides edasi märkmiku lehekülgi.

On ehitatud palju uusi metsateid, millel marjulised sõidavad autodega otse raba kaldapealsele. Jõhvikaliste voorid pääsevad rabasamalt sõtkuma igast kandist (varem oli see teede puudumise tõttu tõkestatud). Suurte inimhulkade rabalkäik kahjustab sealset loodust: nõnda saab väärtuslik soomari jõhvikas soole kirstunaelaks.

Jõudsin jällegi tupikusse ning mul tuleb taas pöörata märkmiku lehekülgi, et pääseda meeldivamatele mõtteradadele.

Muraka raba Pardilaugaste lähikonnas veedab suvepuhkust ligemale kahekümnepealine sookurgede seltskond. Arvatavasti on tegemist noorlindudega, kes naudivad segamatus noorusemuretes oma neitsi- ja peiupõlve. Aeg-ajalt võtavad nad ette toitumisretki Tudulinna sovhoosi uudismaadele. Ööbima lennatakse tagasi laugaste vahele, kus on ikka olnud kurgede kodu, seal on igati ohutum ja meelepärased.

Kajakate arvukus Pardilaugastel oleneb täielikult ilmastikust. Olen tähele pannud, et enne tormi ja tugevat tuult lendab Peipsilt – umbes 10 kilomeetri tagant – rabadesse tormivarju hulgaliselt jakakaid, mõni-

kord isegi nii palju, et eemalt vaadates lageraba üsna valendab jakatistel istuvatest lindudest. Nad ootavad siin ilma paranemist ja lendavad tuule vaibudes Peipsile tagasi.

Muraka raba kotkapaari kohta mul pesitsusandmeid ei ole, ehkki ma neid siin lendamas olen näinud.

Sirtsii soo kotkapaaril on ikka iga aasta tagant üks poeg lennuvõimestunud. Jakakaid on Sirtsii soos hulganisti lendamas, kuid need on tulnukad merelt. Peipsi jakakad siia ei lenda, nende valdused piirduvad Muraka rabaga.

Sirtsii soo läänepoolsel osal kasvab ülesharitud uudismaal lopsakas kultuurhein, millest valmistatakse rohujahu. Tuul kannab kuivatist tuleva rohu lõhna kaugele rabalagedale ja ventilaatorite huilgamine häirib soo peal sajandeid valitsenud vaikust.

Punasoo on kimpus samasuguste hädadega. Siinse soo põhjapoolses osas laiuvad freesturbaväljad. Turvas kuhjatakse suurtesse kuhilatesse ja veetakse siis loomafarmidesse allapanuks. Suve läbi müraavad turbaväljadel masinad, mis häirivad vaikust armastavaid sooasukaid. Linnud põgenevad kaugemale rabale, aga kas ei jõua turbahundid (turbast üles töötavad masinad) peagi neile sinnagi järele?

Soodes ja rabades iidne ürgsus kaob inimtegevuse tagajärjel. Veel mõnikümme aastat tagasi valitsesid siinsetel sooladel hoopis teistsugused tuuled.

Järvesoo – märkmiku lehtede vahel on kiri, mida ma tean peaaegu et peast. Tunnen alati seda kirja lugedes, et olen selle kirjutajaga hingesugulane, ning loen ikka ja jälle suure naudinguga selle otsast lõpuni läbi. Kirjast lähemalt.

Helmi Juurik määrati 1923. aastal 19 aasta vanuselt Oonurme algkooli õpetajaks. Ta kirjutab oma mälestustest ja annab tolleaegse kirjaviisiga omanäolise pildi ühest sooretkest Tudu järvele.

„Oonurme metsade elu – loomad ja loodus – huvitasid mind väga. Muraka raba, mis mind eriti võlus ja mille järele kaua, kaua olen igatsenud.

Kui esimest aastat Oonurmes õpetajaks olin, see oli 1923. aastal, siis tahtsin väga näha Suigu järve (hilisema nimega Tudu järv). Aga et teisi sinna minejaid ei olnud, otsustasin üksi selle tee ette võtta. Õhtupoolikul vastu 1. maid võtsin kaasa tüki leiba, kompassi, tikud ja

asusingi tee. Oonurmest Suigu järveni loeti umbes 8 km. See kevad oli väga ilus – palju päikest, soe, lumi oli peaaegu sulanud.

Tee viis läbi metsa ja oli veel kõvasti jäätunud, käia oli hea. Viimane talu enne järve, keset metsalagendikku, oli Suigu-nimeline. Jõudsin sinna poole üheksa paiku õhtul. Palusin pererahvast mulle juhatada teesuunda järveni, kavatsesin seal ööd olla.

Peremees keelas mind väga vastu ööd sinna minemast, aga kuna jäin kindlaks, siis näitas mulle suuna, mille märkisin kompassi järele, sest teed läbi lodumetsa talust järveni ei olnud. Tuli minna läbi umbmetsa.

Metsa all oli palju vett, ulatas mulle põlvini, aga alt oli maapind jääs. Umbes poolteist kilomeetrit oli sellist märga metsaalust. Mu jalad ja palitusaba olid läbimärjad; aga mul oli soe. Nahk sai märjaks, kuna tuli hüpata ühelt künkalt teisele ja haarata enda toetamiseks tohletanud kasetüvedest kinni, mis tihti mu haardest kokku varisesid ja tuge ei andnud. Lõpuks jõudsin raba äärde välja.

Ees oli kõrgraba, täis kanarbikutihnikut. Õhtutaevas oli väga ilus, päike hakkas loojuma. Jõudsin järve äärde, mis oli veel üleni jääs. Järve kaldal oli üks turbasara, sinna tahtsin öömajale jääda. Saras oli laujuppe, mille peal oli minu arvates hea lamada, kuna maapind oli niiske.

Olin väsinud ja arvasin, et jään peatselt magama. Aga mu palituhõlmad, samuti saapad-sukad olid täiesti läbimärjad, varsti hakkas jahe. Ei jäänud muud üle, kui sara alt välja tulla ja teha tuli üles. Kanarbikuarred olid suurepärase põletusmaterjal – need põlesid särinal ja hoogsalt, sain suure leegi ja ka sooja. Et kanarbik siiski liiga ruttu tuhaks põleb ja seda kogu aeg juurde kanda tuli, panin tulele lauatiükke lisaks, mis põlesid kauem ja andsid ka rohkem sooja.

Tule ääres istudes kuivatasin oma palituhõlmu, sukke-saapaid ning keerasin end ühelt poolt teisele ja nii sain üleni kuivaks. Vahepeal oli pimedaks läinud ja mu tuli oli väga hele. Järve poolt kuuldus ühe linnu häälitsemist, oli see sookurg või mõni muu, ei tea. Järv ise oli umbes paar kilomeetrit pikk ja niisama lai. Korruga kostis eemalt metsa poolt mingi kõva hääletsus – nagu naerulagin. Mul tõusid ihukarvad püsti. Kohkusin. Järgnes pikk vaikus, rahunesin. Pidasin seda naeru inimeste-jahimeeste naeruks, kes nähes mind tule ääres, naeravad mu rumaluse üle tulla üksi ööseks kaugele rabale. Loomi ja linde ma ei kartnud, kartsin võõraid kurje inimesi. Siis aga äkki kostis see naerulagin veel kord, ja ma sain aru, et see pidi olema üks lind.

Sain julgust juurde: uskusin kindlasti, et Jumal mind varjab ja ei lase mulle kurja teha, ehkki käitusin vist rumalasti, et tulin ööseks metsa.

Tule juurde magama jääda ei tohtinud, sest kartsin, et unisena võin tulele liiga ligi jääda ja end põletada. Hakkas juba valgema minema. Veel enne päikesetõusu, kui juba oli päris valge, nägin imeilusat vaatamängu: üle soo hakkasid haneparved lendama, ikka pikkades kolmnurkades. Mõnes parves lugesin ära üle saja linnu. Nad lendasid põhja poole. Kuulasin nende kaagutusi, see oli mulle kui magus muusika. Kui linnud märkasid alt tulevat suitsu, kerkisid nad kõrgemale, kartes arvatavasti neid varitsevad jahimehi. Nii lendas üle raba väga palju haneparvi, mulle oli see enneolematu nauding neid näha ja jälgida. Lõpuks tõusis päikene. Ilm oli jällegi ilus. Ma olin lõplikult väsinud ja heitsin saralaudadele magama.

Päike oli juba kõrgel, kui ärkasin, tuli hakata koju rändama. Pidasin nüüd jällegi kompassi järele suunda, et metsas mitte eksida. Teel sõin jõhvikaid, mida leidus soosamblal rohkesti. Sain veel kord märjaks, enne kui Suigu talu juurde jõudsin. Metsast lagedale saades olin kaldunud veidi talust kõrvale. Pererahvas oli hommikust söömas ja nad olid väga rõõmsad, et ma eluga tagasi tulin.

Koju jõudes heitsin jällegi magama, väsimus oli suur. Kui kella viie paiku peale lõunat ärkasin, olin kohkunud: vahepeal oli paksu lund sadanud, kõik maa oli valge. Mõtlesin, mis minust oleks saanud, kui see lumi oleks öösel mind rabas tabanud, tule ära kustutanud ja külma kätte jätnud. Ma oleksin suures hädas olnud. Aga nüüd läks kõik hästi.”

Selle julge ettevõtmisega sai hakkama noor tütarlaps. Praegu elab auväärne õpetaja Rakvere linnas, aga hiljem pole ta Tudu järve äärde enam saanud.

Tänapäeval viib jahimeeste teerada mööda kraavikallast Suigult otse Tudu järve kaldale. Järve lähedal mändide all on jahionn, kus saab ka ööbida. Tudust aga tuleb autotee Järvesoo äärde Seljamäele. Mäeharjal olnud vaatetorni on tuul ümber lükanud. Siit jala järveni astuda jääb veidi üle kilomeetri.

Võrreldes eelmiste aegadega on järve veepind tõusnud. Kui varemal oli veepiir meeter-poolteist ülalt kaldapealselt allpool, siis nüüd on vesi tõusnud rabapinnani. Varem, kui talumehed turvast välja kaevasisid, hoidsid nad kraavi korras, et vesi turba ülestöötamist ei takistaks. Täna on turbasaared hävinud ja soosammal kraaviveele tammi ette kasvatatud.

Laukasaare põlistel asukatel, rabapistrikute paaril, on elu siin kibe-daks tehtud: jahimehed oma üliagaruses kulliliste jalgade varumisel lasksid ühe neist lindudest 1968. aastal maha ja hiljem polegi enam pesitsemist olnud.

Sügisel läbirändel puhkavad järveveel haned, pardid, vardid, luiged, sõtkad. Kajakaid on siin suviti mõned paarid laugaste ümbruses pesitsemas.

Luusaare rabal olen igal sügisel jõhvikal käinud. Raba äärde teed veel ei ole, aga metsa väljaveoks on selle ehitamisega juba alustatud. Luusaar ja Sikusaar puhkavad ürgses rahus. Väga harva jõuab siia inimese jalg, sest tavalisel marjulisel pole siit midagi otsida ja pealegi on saarte äärealad väga vesised. Siinne soo pole veel inimtegevuse tõttu kannatanud.

Aina kogun ja kirjutan, kirjutan ja kogun andmeid eelmainitud sooa-lade kohta. Loodan 1988. aasta sügisel käsikirjale lõpupunkti panna.

Muraka raba murakasaagid

Aasta	Saagikus	Aasta	Saagikus
1973	keskmine	1985	halb
1974	keskmine	1986	hea
1975	hea	1987	halb
1976	halb	1988	halb
1977	hea	1989	halb
1978	hea	1990	ikaldus. Öökülmad
1979	väga hea	1991	keskmine
1980	hea	1992	halb
1981	hea	1993	ikaldus
1982	keskmine	1994	halb
1983	väga hea	1995	väga hea
1984	ikaldus. Maikuus olid tugevad öökülmad	1996	halb

Muraka soostiku jõhvikas

Aasta	Korjamise algus	Saagikus
1973	8. sept.	hea
1974	21. sept.	hea
1975	13. sept.	halb
1976	25. sept.	hea
1977	10. sept.	keskmine
1978	9. sept.	keskmine
1979	8. sept.	väga hea
1980	13. sept.	hea
1981	jõhvikad valmisid varakult	väga hea
1982	korjamise keeluaeg tühistati	väga hea
1983		hea
1984	maikuus öökülmad	ikaldus
1985		väga hea
1986		keskmine
1987		halb
1988		väga halb
1989		keskmine
1990		halb
1991		väga hea
1992		halb
1993		keskmine
1994		väga hea
1995		hea
1996		väga hea

Hingamise päev

Suvised päevad on pikad, aga mööduvad kiiresti. Maamehel tuleb nappus kätte heinailmadest ja näe, juba ongi sajud kaelas ja raudnael heinas! Peagi heitlevad perenaised hapupiimakuuga ja väljadel hakkavad valendama küpsed viljapõllud. Imekiirelt ruttav aeg toob kaasa üha uusi ja uusi töid ning tegemisi. Sügissuvi seob maainimesi kätest ja jalust.

Üks päikesepaisteline päev pikale veninud sadude ja sügisenäoliste hallide ilmade vahel on harukordselt kaunis. See on looduse vaikne hingamise päev. See annab jõudu, lisab töötahet ja mõjub hiljem rammestavalt, luues eeldused kosutavaks puhkuseks. Raputan endalt maha töörakmed, et tunnetada hetkekski looduse imettegevat jõudu ja olla vaba, eemal argitöödest ja -tegemistest.

Nagu hea soovaimu poolt soosituna, leian ühel sellisel päeval oma korteri ukse vahelt kutsekaardi: „Tere! Söitsin siit läbi, Sind polnud kodus. Maandun Mäurassaarele. Kohtume vigvamis! E. Kask.”

Olen meeldivalt üllatunud ja sean end minekuvalmis. Vigvam on vagunelamu, mille soomatkaja ja fotograaf Edgar Kask laskis vedada endise Mäurassaare talu kohale Muraka raba kõrgel kaldapealsel. Oleme seal ennegi mitmeid öid ja päevi indiaanlaste kombel elanud: kesk suurt vaikust, kesk ürgset loodust. Suure soo õhkkonnas on mitmesuguseid mõtteid mõlgutatud, luulelisi hingeridu paberile pandud, matkatud, fotografeeritud, puhatud.

Palju, palju kordi on Mäurassaares käidud, kuid iga kord on sinna jõudes mingi eriline ärevus ja äratundmisrõõm hinges: Suur Soo on mind endaga jäägitult sidunud.

Istume Edgariga Muraka raba kaldapealsel jämedatel puupakkudel ta onni ees. Päike kuumutab meeldivalt selga. Sookased oma kollase-rohelisekirjades sügiskleitides näivad päikesesoojas püstitalu tukkuvat. Raba kõrgemal kaldarinnal laperdavad haavad veidi edevalt seni veel rohelisi lehti. Ümberringi sumisevad maamesilased (kimalased): veel levitavad öied meelõhna, veel...

Me vahetame vaid üksikuid lauseid. Harjumatu palavus rammestab, mõtted uitavad omapead. Tundub, nagu vajuks keharaskus me all olevatesse puupakkudesse.

Sügis. Sookiilid ehk tondihobud, kes suviti rabalaugaste kohal lendlevad, on nüüd sooäärtesse puude vahele sooja pagenud. Siin pole külma tuult. Jälgin huviga nende kummalist mänglevat lendu. Kuuvarjud

langevad heledalt valgustatud rohekashallidele haavatüvedele nagu suvel laukaveele. Nad hakkavad puutüve allosast tõusma, hoides oma varjukuju just tüvel, kuni jõuavad üles ladvaoksteni. Siis tehakse mõni siksakiline põige alla kahele poole haavatüve, taas hoitakse oma vari puutüvel ja tõustakse uuesti latva. Kummaline mäng, aga milleks see?

Kas nad ei püüa soojenevatelt puutüvedelt lendu sööstvaid putukaid? Kiili põrisev lend ja liikuv vari peletab päikesesoojas tukkuvad kärbsed lendu, kus nad siis kiilide saagiks langevad.

Haavalehtede habisemise sekka kostab äkki praksuv heli. Mis see oli? Virgume. Justkui ei midagi, aga haavaoks kõigub isemoodi. Ja siis me näemegi teda, veel suvekarvas punerdavat kábikuningat. Ei tea, kas tuli meid uudistama?

Orav hakkab puutüvel allapoole laskuma. Imelikud sügavad pikad kriimustatud triibud on sellel haavatüvel. Tõusen üles ega usu oma silmi. Astun puule ligemale – ikkagi tema! Karu on siin soo-onni ukse all mänguhoogu sattunud ning kõrgele haavavõrasse roninud, jättes tüvele tugevate küüniste jäljed. Inimese mõtteviisi kohaselt ronitakse puu otsa, et kõrgemalt kaugemale näha, noor karu muidugi ei mõelnud midagi, ta lihtsalt tundis rõõmu ronimisest.

Milline avastus ja otsekui ootamatu kingitus meile, kes me oleme vantsinud päevi mööda laasi, otsides puud, mille tüvel oleks karu küüniste jälgi! Ja nüüd otse oma onni ukse eest need leiamegi. Imetore päev!

Liblikad lendlevad võsastunud talupõldude kohal. Mäurassaare talumaja asemel kasvavad nüüd noored sihvakad kased. Kunagisel partisanisõjaaegsel talvel hävis maja kahjutules. Siinseid maid harinud ja väetanud inimpõlvi on tulnud asendama ja maast elumahla ammutama noor kaskede põlvkond. Maa ei tohi tühjaks jääda!

Liblikad lendlevad rõõmsameelselt. Neid on kollaseid ja kirjuid, kuigi suvi oli viletsavõitu, jahe ja vihmane. On see siis nüüd vananaistesuvi, mil loodus tasub oma suvist võlga? Võib-olla on see ainult üksik hiline heitlik päikesenaeratus? Lähemad päevad näitavad.

Me ei lähe täna rabale matkama, teeme seda teine kord. Täna olgu suve mälestuse päev! Täna hingame rahumeeli tulevaste matkade ootel.

Sügis soos

*Seisis sorgujäänud sügis sookääbaste vahel,
kobas küürakil kurgede marju.
Saatis pilkused järele hallrästaste parvele,
vandus vilu ja läkastas palju.*

*Silus jändrikul männil pead, sikutas habet,
vahtis tuseselt tinaseid pilvi.
Vindus vettinud vildakul, venitas vilet,
korjas kaskedelt koltunud sulgi.*

*Rapsis kuivanud puutüükaid, huigatas korra,
sorkis samblale sõrgade jälgi.
Ulgus, haukus ja kronkis, löi lokuna kõla, sügistuul
hulkus unnates hundina ringi.*

*Pelgus laugaste lendur, läks lahinal lendu,
kadus karjudes kauguste kaarde.
Kõndis sügis, kus mullune pilliroog rindu,
jooksvana roomas soo sammaldund sääarde.*

*Pidas sügis veel sooja, tõi udu, tulid hallad, lumesadu,
valge särk kooti põdejal' selga.
Vaikselt vigises soo, ei ta tahtnud veel surra,
noolis nukrana haigestund jalga.*

Selgituseks: sookääpad on ümmargused soomättad, mis sarnanevad oma kujult kääbastega. Neil kasvavad tihti soomännid. Kronkimiseks nimetatakse ronga häälistsust.

*Vilud viisid vihmasel mihklikuu
päeval Mäurassaare vigvamis*

Soode ja rabade elanikud

Sookured

Sookurg, suur hall lind, on me soodel-rabadel kindlasti kõige tähelepanuväärsem linnuliik. Juba oma suuruse poolest – nad on hanedest suuremad – pole nad teiste lindudega võrreldavad. Sookured on ka välimuselt silmapaistvalt ilusad, nende kõnnak ja kehahoid on suursugune – suure linna vääriline. C. R. Jakobson kirjutab oma „Lugemisraamatus”, et kurg ei ole mitte üks tore, vaid ka üks väga tark ja suurte annetega ehitatud lind.

Looduses vabalt elavat sookurget on lähedalt näinud vaid vähesed inimesed. Ta on ettevaatlik ja inimpelglik. Eemalt vaadates hakkab silma sookure pikk kael tugeva nokaga ja hästi pikad tugevad jalad. Need kehaosad on tal sellisteks kujunenud vastavuses elu- ja toitumisoludele. Toiduhankimisel (tihti ka veest) on kurele hea abimees pikk jõuline nokk, millega ta oskuslikult ennast ka kaitseb. Madalatel vesistel aladel elav sookurg vajab edasiliikumiseks tugevaid pikki jalgu. Siinkohal üks kõrvalküsimus: kas tänapäeva inimesed teavad veel, millised või mis asjad on „kuresaapad”? Nõnda öeldakse siis, kui kevadpäikese, tuule, vee ja pori mõjul lõheneb paljajalu käivatel lastel jalgasäärte nahk.

Emas- ja isaslindu pole välimuse järgi võimalik eristada. Sulestik on mõlemal hall, mustade hoosulgede ja musta kurgualusega. Sisemised tiivasuled ripuvad puhmjalt alla. Jalad ja nokk on samuti hallid, ainult silmade kohal on väike laiguke punerdavaid sulekarvakesi. Noorlindudel neid pole.

Sookured on rändlinnud. Juba varakult, kui põllud ja sood-rabad alles lumelaigulised, saabuvad isaslinnud tagasi oma pesitsuskohadesse. Siis on nad väga häälekad, et anda endast märku peatselt saabuvatele emaslindudele. Kured on paigatruud, ja kui neid ei häirita, pesitsevad nad järjekindlalt ühes ja samas kohas. Nii on ühe kurepaari elukoht olnud juba palju aastaid Muraka raba Kiikoja lamm sealse kiikua, inimest mittekanvda pinna ja kõrge soorohuga. Sookured elavad ka Tümassoonel ja veel mitmel teiselgi mülkalisel rabasool.

1986. aasta kevadel pesitses üks sookurepaar Muraka raba lähedal Võrnureie metsatalu mahajäetud võsastunud heinamaal. Pesa ehtasid nad soosoonikule, kust varem oli mets maha raiutud. Lagedal soonikul kasvavad nüüd ainult tupp-villpeade puhmad ja soorohumättad, siinseal lamavad kõdunenud puujäätmed ning pehkinud kannud. Pesakoht asub madalal porimülkalisel soonikulombil, kuhu on kuhjatud pesa-

aluseks 20–30 cm kõrgune ja 60–70 cm laiune oksahunnik. Pesaaluse keskel on soorohuga vooderdatud lohk.

Minu lähenedes pesale oli kurg hiilinud minema nii, et ma teda ei märganudki. Oli maikuu algus: kased olid hiirekõrvul, kägu kukkus oma esimesi kukkumisi ning sookure pesas lebas kaks hanemuna suurust kreemika värvitooniga muna. Need olid alles haudumissoojad, kuid arvatavasti munetud juba aprillikuu lõpunädalatel.

Järgmised vaatlused selles pesitsuspaigas püüdsin teha kurepaari segamata. Jälgisin lindude tegevust eemalt binokliga ja veendusin, et alati oli üks vanalindudest pesa lähedal valves või toiduotsingul samuti lähikonnas, kuna teine pesal haudus.

30. mail koorusid munadest pojad. Päev oli päikesepaisteline, õhusooja 18 °C ja õhus lendasid juba selle suve esimesed parnud. Emakurg toimetab pesa ümber olevas lombis, nähtavasti otsis toidupoolist oma tibukestele, kes pesalohus lamasid. Nii kestis see kaks päeva, kolmandal aga läks kurepere juba üheskoos toiduotsingule, sest pojad olid nähtavasti jalad alla võtnud ning suutsid vanalindudele järgneda. Püsisid ilusad soojad ilmad, mis olid linnupoegade kasvuks ja arenguks väga soodsad.

Sookurgede toidusedel on mitmekesine: nad söövad nii taimset kui ka loomset toitu. Alguses on poegade peamine toit maapinnal liikuvad putukad – mardikad, rohutirtsud ja tõugud, samuti madalatest veelompidest ja porimülgastest õngitsetud vee-elanikud, nagu ujurid, kullised, konnad, vesilikud. Nokka kõlbab pista ka pehmemaime taimeosi ja marju.

Selle tuttava kurepaariga oli mul veel üks juhuslik kohtumine, mis üllatas nii mind kui ka neid. Kui emalind inimest märkas, krapsas ta äkki rohu seest püsti, nii et tiibade alla sooja pugunud pojad, ilusad sametpruunid tibud, kukkusid ta tiibade vahelt maha. Vanad kured ei põgenenud, vaid ootasid valvsalt, kuni inimene neist möödub. Vihmase ja vilu ilmaga poevad kurepojad tihti vanalinnu tiibade alla sooja.

Maikuu esimesel poolel saabuvad Muraka raba lähedastele suurematele põllumassiividele (uudismaale) sookurgede hulgusalgad. Mõnel kevadel tõusis nende arv Tudulinna sovhoosi maadel kuni 40 linnuni. Arvatavasti olid need mittesuguküpsed noorlinnud. Nad toituvad põldudel viljaorastest ja -teradest ning põldhiirtest. Puhketundidel, kui kõhud täis, tantsivad nad oma kurentantse ja vahel ka kisavad, nii et põllud rõkkavad. Lahkuvad nad juuni esimesel poolel.

Soode-rabade kuivendamiseks on vähenenud ka sookurgede soodsad looduslikud pesitsuskohad. Juba 1960. aastate paiku ilmusid nad seepärast üha tihedamini metsaküladel lähiste rajatud uudismaa-

dele, mahajäetud metsatalude-metsakülade heinamaadele ja põldudele. Algul tihenesid neisse kohtadesse toitlusränded, öösiti puhati ja ka pesitseti ikka soodes-rabades, aga hiljem jäidki mõned paarid kultuurmaadele elutsema. Tänu Alutaguse suurtele metsadele-rabadele, mis eraldavad kaugeid metsakülasid tööstusrajoonidest, on neis paigus õhk, vesi ja maa veel reostamata ja loodus elujõuline.

Nüüd on juba mitu aastat järjest neil suurtel soolindudel pesitsemine õnnestunud ka kultuurmaadel. Üha sagedamini kostab suvehommikuti metsakülade ääremailt, uudismaadelt ja karjakoplitest sookurgedele trompetihääleid huikeid. Et nende suurte kaunite lindude arv üldiselt väheneb, siis on seda rõõmustavam, et meil Alutagusel pesitsevate sookurgedele arv põllu- ja karjamaadel isegi suureneb. Enamikul kurepaaridel on igal suvel kaks poega lennuvõimeliseks saanud. Ainult ei tea, kuidas tulevikus neid niidul, heinamaal või karjamaal sündinud ja üles kasvanud kurgi nimetada? Kas lihtsalt hallkurg? Sookured nad ju enam ei ole!

Sügisese rändesalgad saabuvad Muraka raba lähedastele uudismaadele juba 20.–26. juuli paiku. Siin puhatakse ja kosutakse kuni augustikuu viimaste päevadeni, mil, täis elujõudu, pikale rändele asutakse.

Kõrgele üle metsa, rabade, põldude ja merede tõuseb sookurgedele kolmnurkne lennurivi: „*Kruu, krruu!*” Rahvasuus kutsutakse esimesi ärarendavaid sookurgi külvikurgedeks. Vellavere mees Vadim Želnin, kes on sookurgedele rändeliikumist jälginud, väitis oma vaatluste põhjal, et kurgede äralennu järgi võib ennustada esimese öökülma saabumist ja rukkikülvi sobivat aega. Meie vanarahvas alustas rukkikülvi külvikurgedele rände alguspäeval.

Augustikuu esimesel poolel valis paarikümnepealine sookurgedele rändesalk oma toitumis- ja ööbimiskohaks Tudulinna sovhoosi uudismaal laiuvad karjakoplid. Heinatutiline karjamaa võimaldas peavarju paljudele putukatele, konnadele ja hiirtele. Toitu otsivad sookured said kiiresti söönuks ning tihti tehti tukkumispause. Kuid alati võis märgata, et puhkavate kurgede parves olid mõned valvekured, kes liikusid pidevalt ümber puhkavate kaaslaste. Rahvasuu räägib, et igas kureparves olevat oma kuningas, keda alamad valvavad ja ohtude eest kaitsevad.

Ainuke, kes kurgi häiris, oli hommikuti karjakopplisse hiirejahile tulnud rebane. Reinuvader püüdis valdustesse tunginud uustulnukatega viisakalt (rebase „viisakus” on muidugi teada asi) tutvust teha: ta lähenes kurekarjale ettevaatlikult, varjudes heinatuttide taha. Muidugi märgati lähenejat kohe ja kureleerist kostis hoiatavaid hääli. Rebase

kavalad ettevõtmised nurjusid. Siis Rein tüdines asjatust salatsemisest ja proovis sookurgedele lähedalt läbi joosta. Kuigi tema julgustükk tuli kurgedele ebameeldiva üllatusena, koguti end kohe. Mis nüüd järgnes, ajas julgele rebasele hirmu naha vahele. Suured hallid linnud hüppasid raevukalt kahemeetriste hüpetega maast lahti, vehkisid jõuliselt tiibadega, ajasid teravad nokad piikidena ette ning sõjakisa saatel ründasid lähenejat. Rebane pistis jooksu ega vaadanud enne tagasi, kui kurekisa rauges.

Mul on olnud ka juhus näha, kuidas vahva jahikoer Laika püüdis rünnata oma poegi kaitsvaid sookurgi. Temagi pidi viimaks häbiga taanduma: kured kasutasid oma löögiriistu nokki nii meisterlikult, et koer ei pääsenud teda tabanud löögirahast läbi. Kured püüdsid põgenevat koera isegi seljatagant rünnata.

Ainuke ohtlik vaenlane sookurgedele on kaljukotkas. Kuid kotkas ei ründa kunagi parves koos olevaid kurgi, vaid soodel ja rabalagendikel liikuvaid üksikuid isendeid. Võitlus sookure ja kotka vahel olevat lahing elu ja surma peale, nagu räägivad vanemad inimesed, kes seda heitlust näinud. Ise olen ma soolt leidnud murtud kure jäänuseid, kuid jäi teadmata, kes oli murdja.

Ka levib vanemate inimeste hulgas üks isemoodi jutt, milles kurg neelab rästiku alla, aga rästik hammustab juba kure sees olles oma allaneelaja surnuks ning närib end siis kure küljekontide vahelt välja. Siin on küll tegemist kahekordselt vale ettekujutusega: esiteks ei neela kurg kunagi rästikut elusalt alla, vaid torgib ta enne surnuks; teiseks on ju teada, et rästikul üldse puuduvad suus närimishambad, on vaid üks paar mürgihambaid. Allaneelatud rästikul pole küll sookure maost väljapääsemiseks mingit võimalust.

On ette tulnud ka õnnetusjuhtumeid sookurgedega, eriti videvikus lendavate lindudega. Nii juhtus Tudulinna uudismaal, kus sookurg lendas pimedas vastu elektriliini traate ja sai surma. Kõige rohkem hukkub sookurgi siiski pikal rännuteel.

Igal sügisel jääb parvedest maha linde, kes pole võimelised ära lendama. Neid on tabanud kas vigastused, haigused või raugastumine. Sookure eluea pikkuseks arvatakse olevat pool inimese elueast. Lindude peres suudavad sookure vanuses ületada ainult mõned liigid, näiteks kassikakk ja ronk.

Möödunud aastal jäi minu vaatlusruutu teistest maha üks sookurg. Hädaline kõndis üksinda kõrrepõllul, toitus varisenud viljateradest ja orasest, kuni kestis soe sügis. Mahajäänud linde on püüdnud inimesed abistada, kuid vähesed neist on pakutud abi vastu võtnud.

Meie ülesanne on neid kauneid suuri linde paremini tundma õppida. Kui teame nende eluviise ning tunneme nende harjumusi ja kombeid, saame neid ka paremini aidata.

Sookurg on loodusmälestis.

Sookured on paigatruud, ja kui neid ei häirita, pesitsevad nad järjekindlalt ühes ja samas kohas. Sookure pesa

Foto: Edgar Kask

Rabalind

Rabapüü, rabakana, rabakas...

„Metsislastest oli peale jääaega esimeseks asukaks Eestis arvatavasti rabakana. Oletatakse, et tema kui põline tundrasukas elas jääaja üle Kesk-Euroopas. Pärast mandrijää sulamist kujunes Läänemeremaadel arktilise ja subarktilise kliimastaadiumi ajal valitsevaks tundralaadne taimeistik, mis oli rabakanale igati sobiv. Kliima edasisel soojenemisel algas metsastumine ning soostumine. Eriti intensiivistus rabastumine atlantilisel kliimastaadiumil ja rabakanast sai rabalind.”

Need read rabalinnust (praegune nimetus rabapüü) on kirja pannud Ene Viht, loodusteadlane, kes on kanaliste elukäiku põhjalikult uurinud.

1930. aastatel olid Alutaguse sügised pehmed. Oktoobrikuu lõpul vahetas jänes nagu tavaliselt oma pruuni karvkatte valge vastu, aga lund ei tulnud. Jänes muutus kartlikuks. Hallrästad lendasid kaua ringi ja sõid metsad marjadest tühjaks. Karu tusatses tühjaks jäänud marjametsas ning puged siis magama. Ei tulnud aga lund, ei olnud ka und.

Niisugune oli lugu tolle aja sügistega. Aga ega lumi taevasse jää! Lõpuks ta tuli, ja tuli vesikaarest. Vanarahva arvamuse kohaselt pidi see ka maha jääma. Aastavahetus oli käes.

Meil, poisikestel, oli esimese lumega suur mure, kust suusad alla saada. Minul suuski polnud. Läksin ja tõin aidalakast alla isa jahisused (jahisuusad), mille rihmad olid küll minu jala jaoks suured, aga kes sellest küsis! Jahisused olid välja tahatud lõhestatud põlluremmelga lõmmudest, olid hästi laiad ja kerged, libisesid nii, et otsekui kippusid jalgade alt ära.

Seadsin suksteninad laudataguse sookanna poole, kus kasvas üksikuid soomände ja madalat pajuvõsa, mille vahel oli lund rohkem ja edasilibisemine parem. Sadas laia lund ja ka külmakraade oli paras jagu.

Keset sookanda tabas mind üllatus: mu suksteninade ees muutus lumi äkki pimestavalt valgeks linnuks. Ainult linnu must saba välgatas korra lumesajus ja siis oli ilmutis haihtunud. Mis imelind see oli? Männid seisis endiselt paigal, langev lumi kogunes tasapisi okstele. Vaatasin alla ja näe: vesipajupõõsa puhmaste vahel olid isemoodi jäljed – linnul oleksid nagu kapukad jalas olnud.

Õhtul oli isa käest küsimist palju. Nii sain esimesed teadmised rabakana kohta.

Rabakana muutub sügisel valgeks umbes samal ajal kui valgejäneski, ainult sabasuled on talvel nii emas- kui ka isaslinnul mustad. Jalad on kuni varvasteni tihedalt sulistunud, mistõttu jalalabad on laiad; nii ei vaju lind käimisel lumme. Lume saabudes teeb rabakana hulgurändeid rabast kaugemal kasvavatesse pajuvõsastikesse, kus toitub põõsaste pungadest, võrsetest ja urbadest. Rabas, oma kodus, sööb ta rohhtaimede õisi ja vilju ning sinika, mustika, jõhvika ja kukemarja võrseid ja marju. Kevadel muutub rabakana pruuniks nagu rabagi. Rabakana on lagedate rabade lind.

Suure Muraka soostiku ääremail Roostoja külas Matka raba ääres on kasvanud üles elupõlised metsamehed vennad Eduard ja Voldemar Prodel. Nagu metsataludes ikka, algas nendegi elupõlv karjaskäimisega. Karjamaaks olid suure raba servad ja Roostoja roogendikud. Karjasepõlve helgemate mälestuste hulka on neil jäänud linnupesade leidmine ja vaatlemine.

„Siis me ei tundnud kõiki linde ega teadnud nende nimesid,” ütles Voldemar. „Hiljem uurisime kirjandust. Näiteks lind, keda me ruudiks kutsusime, oli metsvint. Karjasekuue taskus oli meil puupulk, kuhu linnupesa leidmisel sai salk sisse lõigatud. Ja nii me omavahel võistlesime ja neid salk kogunes suve jooksul üpris palju.”

Suur sündmus karjapoisi elus oli sookure pesa leid. Neid kauneid sooline pesitses Matka rabas umbkaudu viis paari. Metsise- ja tedrepesi oli rohkem. Rabakana pesa tuli otsida lagerabalt mõne kääbusmänni tüve juurest või sookailupuhmastikust.

Isaslind (rabakukk) on alati pesa lähedal valvel. Pesal istuv emaslind on vähemärgatav ja laseb inimese päris lähedale nagu teades, et naljalt teda ei nähta. Munad on rahakanal heledamad kui tedrel, veidi kollakamad ja pruunide laikudega. Karjapoiste tähelepanekute kohaselt ei leidnud nad kunagi munakurna, milles paarisarv mune. Ikka oli neid pesalohus kas seitse, üheksa või rohkemgi, ent tingimata paaritu arv.

„Sügiseti kogunesid rabakanad parvedesse, mõnes oli üle kümne linnu,” jutustas Eduard Prodel. „Nende küttimine oli omaette suur kunst. Rabakas ei lenda peale ergumist kunagi otse nagu teised metsislased, vaid teeb lennul äkilisi pöikeid ja siksakke. Säärane petlik lennumood on lagedal rabal vajalik enda päästmiseks röövlinnu ja ka jahimehe haavilaengu eest. Kütt pidi olema suurte kogemustega ning tal pidi olema ülimalt jahihõõne, kui sügisel jahihooajal õnnestus rabakat tabada.”

Tänapäeva metsaelanike elust ja lindudest rääkides vangutas Voldemar nõutult pead: „Ei tea miks, aga mulle tundub, et isegi mets-

vinte on vähem kui kunagi meie noorusaegadel. Võib-olla ma ei kuule enam nii hästi, aga tänavu kevadel polnud enam rabaka mänguhäältki kuulda. Sookurgi on meie Matka rabaosasse ainult üks paar pesitsema jäänud.”

„See on jah seletamatu ja arusaamatu, miks laane- ja rabalindude arv väheneb,” täiendas Eduard. „Vaatleme kas või rabaka eluruumi: Muraka soostik on looduskaitse all ning inimtegevuse mõju siia otseselt ei ulatu, küttimist pole, rebaste arv on endine, kährik ei viitsi rabasse sörkima minna, metsnugis kardab lagedat raba, kanakulle on vähemaks jäänud, pistrikke polegi. Ka talvede süüks ei saa lindude arvukuse langust ajada.”

Kõik näitajad oleksid nagu rabalinna kasuks.

Aastatel 1977–1981 kogus kanaliste eriteadlane Ene Viht kogu Eestist rabapüüde arvukuse kohta andmeid nende kevadiste mängude ajal. Ka mulle anti austav ülesanne viia läbi rabapüüde loendus Muraka soostiku lääne- ja lõunapoolses rabaosas.

Need kevadised hommikud suurel rabal jäävad alatiseks meelde. Veel külmakahust kange rabasammal, lumelaiguline rabalageda seljaküür, kuid juba ärkab ja tuikab midagi kõikjal ja kõigis ning sinus endaski. Kas ei kosta sealt kellegi laulu? See on varajase kevadtunni laul, mis kõrvus vaikusepilli ajab ja su enda südamelöögid kuuldavale toob. Varsti rahuned maha, kuid ainult hetkeks, sest midagi heliseb taas kõrvus ja nüüd juba kuuldavamalt. Need salapärased helid paisuvad ja muutuvad suureks kevade avamänguks. Sooäärses kaasikus lasevad esimesel viiulil kõlada vainu- ja laulurästad. Ja kohe laulab rabakukk. Ta äratav ka teised mängumehed üles. Rabaäärne männik hakkab naksuma ja põksuma. Rabalagendik keeb juba mulinaga nagu pudrupada ja ülal õhus krooksub keegi. Raba on ärganud. Nüüd kostavad hääled korraga ja ühes kooris, kõigist üle käib rabakuke lauluhääl: *erra-kooka-aa, kavao-kavao...* Laul lõpeb iseloomuliku tärinaga.

Ida pool punab taevast, suur lage raba on veidi udune. Võtan binokli, et seda kummalist rabakukke täpsemini vaadelda. Jah, ega teda nii lihtne näha olegi, ta ju rabaga ühtmoodi kirju.

Metsislaste pulmamaneeris on palju ühist: jooksevad mööda maad, sirutavad tiivad ja saba laiali, hüppavad, rabistavad tugevalt tiibadega, kergitavad saba lehvikuks, teevad lühikesi väljakutsuvaid lende – et tähistada mängumaad. Ainult mängulaul on metsisel, tedrel ja rabakukel erinev.

Oma mänguplatsi kaitsevad jällegi kõik metsislased: võõrast liigi-kaaslast läheduses ei sallita. Mänguplatsile sissetungija (isaslind) peks-

takse minema, emaslinnule on aga kõik lubatud. Isaslindude laulumäng ja tants ongi mõeldud selleks, et emaslinde juurde meelitada.

Rabapüüd on monogaamsed linnud: kevadistel mängudel moodustuvad paarid, pesitetakse koos ning isaslinnu peamine ülesanne on kaitsta pesakohta ja perekonda. Kui isane rabapüü hakkab kevadel silma oma rahutu liikumise ja valju häälega, siis emaslinde me enamasti ei märka. Emaslind on väheliikuv ja veidi nagu häbelik. Ta uudistab tugevama poole mängutantsu peidust, tema asukoha reedavad vaatajale ainult isaslinnu armuavaldused, kui ta õrnemale poolele läheneb. Kui isaslind unustab pulmapäeval oma armukires valvsuse ja ohud, siis seda hoolikam on emaslind. Ohtu märgates jookseb ta end sootaimede vahele varjates minema, hoiatades kaasat vaikselt hääletsusega, või tõuseb tugeva tiivapõrinaga lendu, kutsudes isaslinnu kaasa.

Ene Viht kirjutab: „Igal pool on meie rabapüü arvukus madal, paljudest kohtadest on see lind täiesti kadunud. Näiteks 1977. aastal sain ma rabapüüle eriti sobivates levikupiirkondades asustustiheduseks ühe paari 3,5 ruutkilomeetri raba kohta.

Eestis on rabapüü arvukuse dünaamikale iseloomulik pikaajaline langus ja selle tagajärjel on nende koguarv juba väikeseks jäänud – ligikaudu 200–250 paari.

Liiga palju on keskkonnas neid tegureid, mis mõjuvad kahjulikult rabapüü arvukusele. Olulisemad neist on soode kuivendamine ja ülesharimine, röövloomade suur arv, talvise toidulaua nappus jne.”

Inimene oma tegevusega on põhjustanud paljude elusolendite kadumise maamunalt. Kas ka rabapüü on koos soode ja rabadega hukkumisele määratud?

Astun praegu veel laiulal soosambal ega tahaks seda kuidagi uskuda. Ma soovin, et me teeksime kõik, mis meie võimuses, looduse kaitseks. Ainult nii suudame hoida soode ja rabade asukaid ka oma järglastele!

Metsis

Suuri soid ja rabasid ümbritsevad laialdased männimetsad. Need igihaljad helerohelised soo- ja rabamännimaad on meie suurima kanalise, metsise kodumetsad. Kui poleks neid metsi, poleks meil ka metsist, kes on tõeline männilind. Mänd on ta talvine leivapuu, öine magamisase ja kevadine pulmalaulupuu. Veelgi enam: metsis sünnib mändide jalutsis, toitub männi ladvas puu okstes ja hukkub, kui poleks männimetsi.

Midagi ürgselt kaunist on selle linnu välimuses ning ta nimetuseski. Teda kutsutakse metsakuluks (kulu ehk kalkun), kohati on ta metsis, metus, lõunaeesti murdes aga mõtus. Endisaegsed jahimehed kutsusid teda ka metsakanaks ja suureks tedreks.

Välimuselt ja suuruselt on metsise sugupooled väga erinevad. Emaslind, metsisekana, on isaslinnust, metsisekukest, tublisti väiksem ja pruuni sulerüüga, kuna kuke välimuses on tooniandjaks must sulestik. Isase tiiva ülemine pool on veidi pruunikas, sabasuled aga mustad, mõningate valgete laikudega; rinda ehivad küütleprohelised suled, silma ümbrus, eriti kulmuosa, on kaetud tulipunase sametja nahaga. Isaslinnu nokaalusel turritavad mustad sulekarvad. Näib, nagu kannaks lind habet, mis tema ürgsust, ilu ja väarikust veelgi suurendab. Loomariigis on metsisekukega võrdsel auastmel ainult vana habemega põdrapull. Metsise jalgu katab kuni varvasteni tihe sulestik. Selle poolest on ta lähedane tundrasukale rabapüüle. Vana metsisekukk võib sügisei hästi toitununa kaaluda üle kuue kilo.

Juba hallidest aegadest peale on inimene jahtinud metsist ta maitsva liha pärast. Algelisimad linnupüünised olid tedrepaelad, silmused ja lingud. Neid kasutati ka metsiste tabamiseks. Paelad asetati marjariikastele (mustikas, pohl, jõhvikas) kasvumaadele, kus linnud söömas käisid, ja seal nad siis paeltesse sattusidki.

Mõisate ajal püüdis talupoeg metsalinde, et nendega teopäevi tasuda. Üks tedrekukk andnud terve teopäeva priiks, tedrekana, rabakana ja metskurvits pool päeva. Metsisekukk tasunud kahe teopäeva töövaeva. Rahvasuus olnud käibel isegi laul: „Teder tasub meie teopäevad, metsis maksab mõisavõlad!”

Linde oli tollal metsades, soodes ja rabades väga palju. Hiljem võeti kasutusele keerulisemad jahiriistad – jahipüssid, jahipidamisviisid täiustasid. Jahilindude elu sattus suurde ohtu. Kevaditi hakati tetri ja metsiseid küttima ka nende mängupaikadel.

Muraka soostikus on metsistele eluruumi ikka jätkunud. Juba ammusest aegadest on teada metsiste mängukohad, kuhu kevaditi mitukümmend kukke kokku lendavad. Metsiste suurima mängupaiga on kuulsaks saanud Vanapoole nõmm.

Kirdest edelasse Muraka rabasse ulatuv Virunurme poolsaar ja sellele vastu suunduv Vanapoole nõmm jaotavad Muraka raba lõuna- ja põhjapoolseks osaks. Siitkaudu käis ka üle raba Virunurme–Oonurme vaheline talitee, mis kulges Vanapoole nõmme pidi läbi Karumurru metsa Pikanõmme kaudu Oonurme.

Vanapoole (Vanapõlve) nõmme ja selle metsisemängud on jahimehed otse legendaarseks rääkinud. Nii pajatatakse: kõige rohkem metsiseid, ikka üle kolmekümne, mänginud Vanapoole nõmmel; üpris imelikud jahilood juhtunud samuti peamiselt Vanapoole nõmmel; hästi kopsakad ja ütlemata ilusa sulestikuga metsisekuked lastud kindlasti Vanapoole nõmmelt. Väga salapärased jahiseiklused juhtunud parunite ja salaja jahile tulnud talumeeste vahel jällegi just Vanapoole nõmmel. Ka hilisemast ajast on teateid metsavahtide ja salaküttide lahingutest Vanapoole nõmmel. Imeline nõmm, legendaarne nõmm, endisaegsete jahimeeste muinasmaa.

Metsisemängu-heinamaa. See kummaline nimetus puutus mulle mitmel korral kõrva, kuni lõpuks sain selgust. Roostoja mees vana Kärt on oma elu elanud Muraka raba külje all nagu metsis männimetsa seltsis. 10. veebruaril 1987. aastal sai ta saja-aastaseks, suri samal aastal. Vanal Kärtil ongi heinamaasoru männimetsa vahel, mida kutsutakse metsisemängu-heinamaaks. Sellel heinamaal oli Kärdi jutu järgi põline ainulaadne metsise mängupaik. Kütil tarvitses vaid pisut pärast keskööd heinamaasorul lösutavasse heinaküüni pugeda, oodata ära esimese koiduvalge aimatav hetk, ja juba kostiski ümberringi kasvavalt mändidelt metsisekukkede klõksutamist.

Metsise laul on ainulaadne ja küllap ürgnegi. Igal kukel on oma mängupuu, mille pikal tugeval oksal ta seisab väljasirutatud kaela ja lehvikusse löödud sabaga nagu vana isakalkun. Plöksuvate häälte sekka kostab kumedaid rõhitsu, lohisevaid hääli, kõhvilaskmist ja plöksata-vaid põhilööke. Kogu laul on omalaadne ja nii metsisepärane, et seda ühegi teise linna lauluga võrrelda ei saa.

Metsise-heinamaa mängupaik oli ainulaadne ka seetõttu, et kütil polnud tarvis puul laulvale kukele ligi hiilida, vaid tuli heinaküünis ainult oodata, kuni valgeks läks. Siis lendasid kuked puudelt alla heinamaasorule, mängu peakukk aga otse heinaküüni ette, mille lähedal ka

metsisekanad juba uitasid. Metsistel on aastate jooksul välja kujunenud kindlad mängupaigad, kuhu ka kaugemalt kohale lennatakse.

Mulle meenub alati elavalt see jutuosa metsisemängudest, mida vana Kärt rääkis ainult olevikuvormis:

„Ja ongi varavalge käes!” Kärt kõhatab veidi, kehitab käeseljaga oma sorgus vuntse ja lausub paljutähendavalt: „Sellel kütil, kellel jätkub äreval jahihetkel veel pisutki kannatust, kes ei tihka ennatlikult katkestada looduse seatud püha toimingut, see võib ürgselt kaunist eluärkamise alguse armumängu vaadeldes sellest osa saada! Varakevadine mets peab hinge kinni,” jutleja teeb hingamispausi, „õhk on karge ning koidupuna suurenevas valguses tiirutavad metsisekuked heinamaasorul justkui kalkunid. Nende sabasuled on rõngas, tiivad lösakil, tiivanukid koidukiirtes valendamas; veidi isemeelselt ettesurutud helkiv vaskroheline rind, turris kaelasuled ja võibsev habemetutt konksnoka all – nii nad seal laulavad oma ainuomast kevadist armulaulu.”

Kärt teeb suuga metsise laulu järele, vaikib nagu midagi kuulatades ja jätkab: „Keskel on mängu peremees ja hoidku end see, kes julgeb talle läheneda! Tapelda aga oskab see kukk oma peremehekohta pärast võidukalt. Mängutuhinas unustavad teised kuked tihti, eriti kanakeste ergutavatest häälsustest ahvatletult, oma mängukoha ja võimupiirid. Kulud löövadki rinnad kokku aiva rops! ja rops!, nii et suled lendavad – nagu kuked muistegi!”

Vana elab räägitud jutu mõttes veel kord uuesti läbi, toetab siis oma vanadusest raske pea kätele, ohkab sügavalt ja küsib: „Ma hoidsin seda metsa ja heinamaad vist rohkem kui oma lapsi! Ma ei raatsinud sealt ahjukütetki võtta, kartsin metsiseid segada. Seda metsisemängu aga pole enam, pole metsa, pole heinamaad. Kuuekümnendatel aastatel tuldi traktorite ja mootorsaagidega ja nüüd on seal üksnes võsa, mida ainult põdrad söömas käivad.”

Ma kohmetun ega oska juttu jätkata, kuid seda vist polegi tarvis. Kärt näib olevat oma mõtetega kaugel, ta võib-olla ei kuulegi mind. Kõssivajunud rauga silmis on nüüd nagu vana metsise pilk, kes oma elu on elanud hoolimatute inimeste käe läbi hävitatud männimetsas. See pilk tuhmub aeglaselt, silmadesse ilmub ainult hall valu...

Aeg käib aga oma rada. Päikesepaistelistel märtsiilmadega uitab metsisekukk mängukoha lähedal soosoonikul või nõmmepealsel ja veab allalastud tiibadega lumele triipe. Vanad jahimehed ütlevad, et metsis veab kelku.

Minu vaatlusruudus on viimastel aastatel igal kevadel üks vana isanugis ikka mõne metsise murdnud. Nugisel on metsiste mängukoht

teada. Ta jääb sinna lähedale mändidesse valvesse, ja kui metsis tuleb kelgutades, hüppab nugis varitsuskohast puu otsas talle selga. Lumele jäävad isasmetsisest ainult kaunid tiiva- ja sabasuled, kevadised laulusuled (ka metsise lähedase sugulase isatedre kevadisi sabasulgi kutsutakse laulusulgedeks). Ja nii kordub nugise röövtöö kevaditi järjekindlalt, sest nugis, see metssass, kes korra õpib metsiseid murdma, ei loobu enam maitsvast linnulihast.

Teine väga ohtlik vaenlane metsistele just mänguajal on kassikakk. Pimedas hästi nägev öölinde lendab hääletult hommikuhämaruses saagijahil ringi ja on väga osav metsiseid ründama. Muidugi, ega rebane maapinnal mängivast heast-paremast ära ütle, kui see ette juhtub.

Pärast mänguaja lõppu lendavad metsisekuked mängukohast ära oma tavalistesse elupaikadesse. Nüüd algab neil sulgimisaeg. Üldiselt näib metsiste arvukus pidevalt langevat. Avastasin oma vaatlusruudus metsiste mängukoha 1980. aastal. Tookord mängis seal kaheksa metsisekukke, nüüd on mängijate arv tublisti kahanenud.

Emasmetsise hooleks jääb metsisesoo jätkamine, metsisepere kasvatamine. Pesakoha valib metsisekana oma alalisse eluruumi sookanda või nõmmemännikusse. Pesalohk on puhmastaimede (kanarbiku, sookailu, hanevitsa) või soorohu varjus. Siin tuleb metsisekanale kasuks ümbruse pruun värvus, mis ühtib ta sulestikuga. Metsisekana jääb murdjatele märkamatuks ka pesalt ära olles, sest ta oskab varjatult liikuda. Munade värvus on samuti kooskõlas ümbrusega. Pesas on enamasti 8–10 kanamuna suurust pruunitähnilist muna.

1981. aasta 18. aprillil oli metsa all veel kohati lund, öitsesid sinililled. Metskurvitsal oli pesas juba kaks muna, metsisekanal kolm. Järgmise kevade 11. aprillil sinililled veel ei öitsenud, päikesepaistelises kohtades ilutses paiselehe kollane kroon ja löoke laulis, aga metsisekanal oli pesas vaid kaks muna. Pesitsemisaeg oleneb ilmastikust. Kui kevad on soodne, algab pesitsemine vara ja eluslooduses toimub kõik rutates, et paljunemine oleks edukam.

Haudeaeg on metsisepesakonnale ülimalt ohtuderohke aeg. Paljud röövlomad, nagu rebased, kährikud, tuhkrud ja kärbid, nuusivad pesal oleva linna lõhna järgi üles. Hauduvad emalinnud aga lahkuvad pesalt väga vastumeelselt, jäädes paigale viimase silmapilguni. Seetõttu nad murdjatele kogu perega saagiks langevadki. Pojad, kes on samuti pruuni kaitsevärvusega ja oskavad end ohtlikus olukorras hästi peita, lennuvõimestuvad umbes kümnendal päeval pärast koorumist. Poegade päästmiseks käitub metsiseema näiliselt vigasena (lennuvõimetuna)

ning meelitab niiviisi röövloma, kes vanalindu püüdma hakkab, pesakonnast eemale.

Munadest koorunud metsisetibud toituvad esialgu maapinnal liikuvatest putukatest, pehmetest taimeosadest ja marjadest. Lennuvõimelised noored metsised söövad juba puudelt punge, lehti, okkaid. Maitstva suutäie saavad metsised haavalehtedest. Kui haabu lähedal pole, lennatakse teada olevatesse haavikutesse toituma. Jahimehed kutsuvad metsiste väljavalitud puid metsisehaabadeks. Aga talvel sööb metsis peamiselt männiokkaid.

Tihti võime metsiseid kohata suuri metsi läbivatel kruusateedel uitamas, nad on otsekui toiduotsingul. Seda juhtub eriti talvel, kui sahk on lükanud kruusatee lumest paljaks või tee on toodud uut kruusa. Nagu kõik kanalised, vajavad ka metsised aeg-ajalt kruusakivikesi, mis aitavad pugulihastel toitu peenendada. Eks kivikesed ju kulu toitu vesikividena jahvatades ja neidki tuleb uutega asendada.

Talveks kogunevad metsised väikestesse salkadesse. Päevavalgel lennatakse toiduotsingul mööda männimetsi, öö aga veedetakse magades mõnel puul, sest seal on igati ohutum kui maas, kus liiguvad röövlomad. Pakaseliste ilmadega laskutakse puudelt lumele, sukeldutakse ja siblitakse end kohevasse lumme külmavarju. Nii veedetakse pikad raudkülmad talveööd piisavalt soojas lumevoodis.

Ka kõige karmimale talvele järgneb kevad. Soe tuul tuleb kaugete metsade tagant ja lumi hakkab sulama. Üle Muraka raba lumelagediku lendab parv kuldnokki. Kevad tuleb.

Rabapüü muutub valge-pruunikirjaks, sest ka raba ise on sellal pruuni-valgelaiguline. Lumi põgeneb peagi villpeavarte tõusmete eest. Kui hoolega kuulata, siis kostab üha selgemalt ja selgemalt läheneva kevade samme. On tunda ka erisuguseid lõhnu. Hakkavad vilkuma laukaveed ja lumi taganeb samblamättailt. Väljasulanud soomarjad punavad kirkana kevadpäikeses. Ja siis lendavad veel paiguti laiuvale lumele oma mustades kuubedes metsisekuked ja kirjudes seelikutes metsisekanad, et rabalagedal jõhvikaid otsida. Rabalagedal ringi jalutades näivad need linnud eriti suured, kaunid ja võimukad.

Ja meie, kes me sellest kõigest osa saame, tunneme suurt rõõmu: et on kevad, et on raba, et on metsised.

Metsislased Muraka mail

Looduse suures majapidamises avaldab ilmastik taime- ja loomariigile otsest mõju: ühed liigid taluvad keskkonna muutusi paremini kui teised. Väga nõudlikud ilmastiku ja keskkonna suhtes on meie metsislased. Ikka on ebasoodsal pesitsusperioodil (kestvad sajud, külmad) suurest pesakonnast järele jäänud vaid paar-kolm poega; ainult kuival päikeserikkal suvel loendasin Muraka raba äärsel nõmmel elutsevas tedreperekonnas 11 poega.

Silmanähtavalt langes tetrede arvukus juba 1950. aastate paiku. Selle üks põhjusi oli üha suurenev keskkonna saastatus. Muraka rabal olevate Ämmalaugaste piirkonda teati ja tunti ammusest aegadest kuulsalt tedremängukohana. 1977. aasta kevadel aga laulis selles mängupaigas ainult neli kukke. Tetrede arvukus oli langenud äärmiselt madalaks.

Eriti oluline on nende sigimise aegne (mai, juuni, juuli) ilmastik. 1983. aasta päikesepaisteline suvi oli metsislaste sigimiseks soodne. Ka kolme järgmise aasta suvi olid kuivad ja päikeseküllane.

Väga meeliköitev oli 1987. aasta kevadel tedrekukkede mängulust: suur Muraka raba lausa kajatas nende laululoost. Ämmalaugaste juures mängis 15 tedrekukke ja hajusalt üle rabalageda oli neid veel kümme-kond laulmas. Kahjuks järgnes sellele kaunile tedremängukevadele lindude sigimist halvav sajusüvi.

Õhu saastumine mõjub hukutavalt eriti rabapüüele. Meie soojus- ja elektrienergia tootmisel kasutatavad kütused sisaldavad õhku suurel hulgal lubjatolmu (põlevkivi, millega katlaid kütetakse, sisaldab 25% ulatuses lubjakivi) ja raskmetalle: pliid, kaadmiumi, elavhõbedat ning teisi toksilisi lisandeid. Tuuled kannavad kogu selle õhusaasta lagedale Muraka rabale.

Kevadel lumesulamisveega kandub talvine saastus otse rabataimedele, rabapüü toidulauale. Tartus 1988. aasta märtsikuu lõpul toimunud Eesti IV ökoloogiakonverentsil prognoosisid mitmed bioloogid Kirde-Eesti rabade hävimist juba lähema kolmekümne aasta jooksul: seda põhjustab peamiselt õhu järjest suurenev saastumine elektrienergia tootmisega. Asjatundjate hinnangu kohaselt on ligi kolmandik rabataimedest juba kadunud.

Esitan järgnevalt oma vaatluste tulemused metsislaste kevadiste mängude kohta Muraka soostiku lääne- ja lõunapoolsel rabaosal.

Üle Tümassoone pääseb ainult purretest ja rontidest rajatud ülekäigukohast, sealt Ämmalaugaste poole edasi Vöhkassaarele. 1977. aasta kevadel mängis minu loenduslinal kolm rabapüüpaari.

1980. aasta vaatlusel veendusin, et mu vaatlusalale on jäänud ainult üks paar rabapüüsid Tümassoonele ja teine Ämmalaugaste tagamaale. Samal suvel murakate aegu loendasin rabapüü pesakonnas vaid neli poega. Ehkki pesitsusaegne ilmastik oli soodne, jäid rabapüü pesitsustulemused tagasihoidlikuks.

Aastate 1983–1986 päikeseküllastel suvedel, mil tetrede arv suurenes, jäi rabapüü järelkasv peaaegu märkamatuks. 1987. aasta 15. ja 21. aprillil olid ilmad vaatlusteks soodsad: selged ja päikesepaistelised, hommikuti -4 °C. Kurepaarid häälitsevad Muraka rabal oma elupaikades, tedred laulsid. Aga midagi oli juhtunud: rabapüü täris-tavat häält polnud kuulda!

Suundusin Suuressaarelt alla rabale. Kübarsaare ja Iissaare vahelisel alal, kus laiuvad Iissaare laukad, vajub jalg tihti läbi sookamara, nii et siin tuli ettevaatlikult liikuda. Seda paremini ja tähelepanelikumalt sain ümbrust kuulata: häälitsevad ainult sookured ja tedred. Jõudsin Tümassoonele. Lõpuks õnnestus mul ometigi avastada üks paar rabapüüsid tegutsemas siinsel tümal lammil. Ämmalaugaste ja Vöhkassaare maa-alal polnud aga rabalinnu häält enam kuulda.

Kõige kogukam metsislaste peres on metsis. Tema meelispesitsusala on Muraka raba äärsel kõrgematel nõmmepealsetel. Need päikesepaistelised kuivad nõmmed on ka lindude sigimise päevil putukarohked ning metsisepoegade toidulaud on seal rikkalikum kui madalamail sooladel.

Kui tetrede ja rabapüüde kevadised mänguplatsid on lagerabal, siis metsis mängib nõmmemännikuis. Ta pole ka nii valjuhäälnud kui lagerabal lauljad. Metsis eelistab laulda puus, kuid pulmatants maapinnal sarnaneb väiksemate sugulaste kevadiste mängukommetega.

Pärast hommikust mängu, kui päike on juba kõrgel, lendavad metsised toituma. Jõhvikas ja kukemari, mis lume all talve üle elanud, maitsevad nüüd pärast pikka talvepaastu eriti hästi. Kui aga haavapuule ilmuvad kevadised õrnad lehed, leiavad metsised esmajoonelise haavikuise.

Talvist toiduvaest aega on rabalindudel kõige raskem üle elada. Kaseurvavaesel aastal on tetredel palju tegemist toidu leidmisega. Rabapüüid lendavad talvise kehva toidulaua aegu raba lähedal olevaisse

põõsastikesse, et toituda seal pungadest. Talvine toiduvaegus mõjub pidurdavalt ka linnupere kevadisele sigimisele.

Röövlomadest ja -lindudest on rabalindudele ohtlikud metsnugis, rebane, kanakull ja kassikakk. Pesitsemise ajal hävitab metsislaste perekondi ka kährik, kes sööb lindude mune ja murrab poegi. Eriti palju isaslindude hukkub kevadise mängu ajal, mil linnud kaotavad valvsuse.

Mõeldamatu on rabalindude elu ilma suurte soolaamadeta. Muraka soostik on eelistatud elukeskkond paljudele linnuliikidele.

Siit on hunt läinud üle Sirtsu raba

Foto: Edgar Kask

Põldrüüt

Põldrüüt oma põllulinnupärase nimega võib paljusid linnuhuvilisi eksi-teele viia. Tema tõeline sünni- ja elukoht on suurtel lagedatel rabadel. Miks siis säärane ebakõla nime ja elukoha vahel?

Põldrüüt on kurvitsaline, ta on rändlind ja talvitub Vahemere- maades. Kevadel saabub meile varakult: Kirde-Eestisse ilmub põld- rüüt minu vaatluste järgi juba siis, kui põllud on alles lumelaigulised. Kevadekuulutajana jõuavad meile põllulindudest esmalt lõokesed, siis saabuvad kiivitajad ja nende lennutuules kohe ka põldrüüdid.

Heidame ajas tagasivaate pilgu Alutaguse metsadele, soodele, raba- dele: kõikjal, kuhu silm ulatub, on veel lund. Kõrgemad põllujoomed – küürus põlluseljäandikud – tungivad loodest kagu suunas kiiluna kahe suure soostiku vahele. Algavad need põllujoomed Anguse külast ja ulatuvad pikliku katkendliku kiiluna Peipsini välja. Kahel pool põlde aga laiub soostunud Alutaguse oma idapoolse Sirtsu soo ja Muraka rabaga ning lääne pool paiknevate Punasoo, Järvesoo ja Luusaare rabaga.

Nagu öeldud, valendas veel lumi, ja kust mujalt võiski varakult kohale saabunud rändlind söögipoolist leida kui mitte neilt lumest vaba- nenud mustavatelt põlluseljäandikelt ning põlde ääristavatelt laugjatelt heina- ja karjamaadelt. Siin leidis juba sulanud maapinnal elutegevust alustanud väikesi putukaid, naksurlaste vastseid, traatusse, limuseid, need aga ongi kevadiste rändurite esmased toidupalad. Nii jäävadki meile saabunud varajased kevadrändurid, põldrüüdid koos kiivitajate ja teiste väiksemate põllulindudega, lumest vabadele põllu-, karja- ja heinamaadele toituma ja kosuma kuni pesitsemise alguseni.

Põldrüüt on kodutuvist veidi väiksem ja sihvakam. Kevadel hund- sulestikus (pulmarüüs) on ta selja pealt kuldkollase- ja mustatähniline. Kurgualune ja rinnaesine on kuni jalgadeni kaetud mustade sulgedega. Vahepealne kaenlasulestik on linnul valge.

Põldrüüdil on pikad saledad kolme varbaga jalad, mis on nagu loodud kiireks jooksuks maapinnal. Et ta põllul kiiresti joostes põld- püüd (nüüd nurmkana, Alutagusel öeldakse kerapiüü) meelde tuletab, siis nimetatakse põldrüüti ta pikkade jalgade ja saleda keha pärast veel ka põllu- ehk kõrepüüks. Lisada võib veel, et linna tiivad on üsna pikad ja kitsad, lend jõuline ja kiire, sulestik tihe. Isaslinnud on emaslindu- dest veidi suuremad ja ka rinnaesise must sulepartii on neil laiem.

Varakevadel põldudel ja karjamaadel ringi lennates hoiduvad põldrüüdid parvedesse. Ent peagi moodustavad linnud paare ja isaslinnud alustavad mängulaulu.

Päike kütab musta põllumulla soojaks. Soojenenud maapinnalt tõustes virvendab õhk otsekui köetud ahjukerisest tulev leitsak. On tunda kuivava mulla lõhna. Maamehel on aeg põllule minna ja tööd alustada, sest muld tahab liigutamist, et kiiremini kaoks külm talveniiskus. Mõnus on põllumehel nüüd puhkepausi pidades istuda adraatiisil või libistajapakul ning jälgida vihinal õhust läbi sööstvate põldrüütide vilgast lendu ja kuulata lindude mängulaulu.

Tra-tii, tra-tii ja üles-alla kiiresti liikuv vilerida: *dju-uiu, dju-uiu, dju-uiu*. Linnuparv maandub põlluserval puhkepausi pidava põllumehe lähedal. Pikad kitsad tiivad tõmbab lind õhusööstu lõppedes tihedalt keha ligi ja lennuhoo pidurdamiseks jookseb veel maapinnal sibades edasi.

Parves lennanud linnud hajuvad maapinnal ja moodustavad paare. Isaslind hoidub oma väljavalitu lähedale. Põldrüüdid on monogaamsed, s. t. heidavad pesitsemisajal paari. Paarilised hakkavad äkki kõrvuti jooksmas, emaslind muudab suunda, isaslind tõuseb nagu pettunult lendu, teeb omapäraseid lennuringe, väristab tiibu ja laskub liueldes alla paarilise kõrvale. Jällegi järgneb koosjooks, tehakse mitmesuguseid kehaliigutusi (tantsitakse), mis kõik kuuluvad kevadise mängu juurde.

Aga osa põllule maandunud lindudest on asunud toiduotsingutele. Need on noorlinnud, kes pole veel suguküpsed. Kiiresti napsatakse noka vahele põgenev mardikas, ämblik või traatuss: otsiva pilgu eest pole pääsu ühelgi liikaval mutukal. Harilikult jäävad noored põldrüüdid põldudele toituma ka siis veel, kui vanad linnud on juba paari-dena lagerabadele pesitsema lennanud.

Soodes ja rabades hakkab sammal kevaditi sulama märksa hiljem kui mineraalmaal. Sammal nagu hoiab külma kinni ja juhib päikese-soojust halvasti ning väga aeglaselt sügavamale turbakihtidesse. „Talve kand on sookannus kaua kinni,” ütleb vanarahvas. Nii see ongi.

Enamasti maikuu alguseks kattuvad madalamad soo-osad tupp-villpeade rohekasvalgete nudikatega, mis tungivad erksate teravikkudena läbi märja turbasambla valguse ja soojuse poole. Näib, nagu vabaneks rabapõu oma talvisest külmusest just tupp-villpeade kaudu, nagu looksid nemad soojussilla maapinnalt talvekülma samblasügavikku.

Kõrgemal mättail olevad puhmastaimed virguvad. Elutegevust alustavad ka vaevakased, hanevitsad, sookailud, kanarbikud, sinikad, ning ka kukemarjad, jõhvikad, murakad ja paljud teised sootaimed.

Soojenenud soosamblal sibab jooksiklasi, poilasi, kärsaklasi ja teisi selgrootuid. Soodele-rabadele saabuval rändlinnul.

Isegi põldlõokese laul väreleb laiuva raba kohal. Mida otsib too põllulinnuke siit lagerabalt? Seletuseks sobivad siia vanarahva sõnad: „Kõik ei mahu marjamaale, muist peab jääma karjamaale!” Kui liigi säilitamiseks vajalik, siis laiendavad loomad ja linnud oma eluruumi ka kehvemate oludega alale.

Pesakohaks valib põldrüüt lameda mätta puhmastaimede vahel, kus vähese vooderdise pesalohk jääb võõrale märkamatuks. Mõnikord kraabib lind vaevakase okste vahele turbapinnasesse pesalohu ning vooderdab selle kuivanud sootaimedega. Vanad jahimehed ja loodusevaatlejad väidavad, et 1920. aastate paiku leitud kõrepüü pesi ka põlluäärsetelt heinamaadelt, kuid tänapäeval pole minu andmeil selliseid pesaleide olnud: põldrüüt pesitseb ainult lagerabal. Põldrüüdi munad (neid on tavaliselt neli) on soosambla värvi: kas heledad, kollakaspruunid, tumepruunid ja hallide laikudega või koguni tumepunaka varjundiga. Kirjanduse andmetel kestab haudumine 27 päeva.

Pesitsusajal otsib isaslind oma pere elukohas mõne kõrgema mätta ja jälgib sealt valvsalt ümbrust. Aeg-ajalt laseb ta kuuldavale veidi nukratoonilise vilehääle, millega annab märku, et see on tema pesitsemisala, või teatab emaslinnule oma asukoha ja välisuudiseid. Põldrüütidel oma liigikaaslastest lähemate naabritega vaenu ei ole, kuigi igaüks hoiab oma eluruumil silma peal ja sooritab piire märkivaid tähistamislende.

Kord vaatlesin Sirtsu soo laugastel elunevaid veelinde. Mu tähelepanu köitis seni rahulikult kõlanud, kuid järgmisel hetkel järjest paisuv ja üha erutatum põldrüüdi hüüd. Et lindu leida, pöörasin binokli hääle suunas ja mulle avanes eriskummaline vaatepilt: põldrüüt tegi maapinna lähedal närviliselt lühikest edasi-tagasi-lendu ja häälitsetes vahetpidamata. Röövlindu polnud näha. Arvata võis, et tegemist oli mõne murdjaga, kes lindude pesakohale lähenes. Juba lendas hädasolijale appi naaberalal pesitsev vanalind nähtavasti unustades ärevuses, et ta võõrale pesitsemisalale siseneb, ja asus esimesega nagu kokkuräägitult samas suunas edasi-tagasi lendama. Ma ei näinud puhmastaimede vahel ühtegi looma liikumas ja arvasin, et tegemist on mõne väikese kärbi või tuhkruuga, kes kavatseb lindude pesi rüüstata, võib-olla mune näpata või poegi murda, kui need on juba välja hautud. Äkki käis mingi punane välgatus ülelendava põldrüüdi suunas, ent õnneks hüppaja lindu ei tabanud. Nüüd taipasin: rebane püüdis põldrüüte lennult haarata. Aga niimoodi lenneldes linnud vaderi oma pesapaigast eemale meelitavadki.

Ka inimese ilmumine lagerabale häirib seal pesitsevaid linde. Sellistelgi juhtudel püüavad põldrüüdid oma vilega neid pesakohast eemale juhtida. Ka väikekoovitajad ühinevad siis põldrüüdiga.

Põldrüüdi arvukuse kohta meil loendusandmeid ei ole, kuid paljude aastate jooksul olen alati kohanud nende lindude meelispesitsemis-aladel korrapäraselt pesakohti.

Juuni alguses õitseb rabas sookail. Veidi hiljem annavad madalamatele soo-osadele tooni tupp-villpeade valged viljatutid. Raba lõhnab, sumiseb ja virvendab suvises päikeselõõsas. Valmivad murakad kumavad avaral rabakummil kuldkollaste tähtedena. Põldlõoke laulab oma lühikest teise kurna laulu. See hoolas linnukestepaar kasvatab kehvemateski tingimustes suve jooksul üles kaks pesakonda järeltulijaid.

Põldrüüdi pojad on pesahülgaajad: pärast munast koorumist viivad vanalinnud nad kohe toitu otsima. Röövlindude pilgu eest aitab noortel rüütidel märkamatuks jääda kaitsevärvus. Maapealse vaenlase eest pagevad pojad puhmastaimede varte vahele peitu seniks, kuni vanalinnud suudavad röövlooma eemale meelitada. Vahel juhtub kahjuks teisiti ja murdjagi saab oma osa. Sügise poole rikastub lindude toidulaud soomarjadega. Nii saavad linnud enne rännet koguda jõuvarusid.

Augustikuu keskpaigaks on noored rüüdid kasvanud juba vanalindude suuruseks. Vanadest erinevad nad veel ainult sulestiku poolest: see on neil veidi heledam, noortel puudub ka must sulepartii rinnasisel. Jalad ja nokk on noorlindudel tumedad nagu vanadelgi ja ega lennukiiruseski neist enam maha jääda. Linnud kogunevad salkadesse ja lahkuvad meie rabadelt märkamatult.

Järgmisel kevadel tulevad nad siia jälle tagasi. On ju lageraba põldrüüdi päriskodu.

Hallõgija

Hallõgija. Kummalise nimega lind! Ent vähe sellest, teda kutsutakse ka röövlimaskiga linnuks, pajuharakaks ja tihasekulliks.

Kui vanarahvas nimetas hunti mitme nimega, siis polnud hunt sugugi „hea laps”. Nii on lood ka hallõgijaga, kes pärineb küll laululindude hulgast, kuid pole õieti laulumees. Ta eluviis on eraklik, laulud aga hoopistükki viisivaesed. Ta on loomu poolest kinnine ja seltsimatu ega armasta isegi haraka kombel vanduda. Inimestele hakkab hallõgija silma niihästi salakavala röövelliku tegevuse kui ka välimuse poolest: linna jässakale peale ja tugevale kongis nokale annab ähvardava ilme üle silmade kulgev lai must triip nagu röövlimask.

Aga miks siis ikkagi õgija? On ju palju teisigi hea söögiisuga olen-deid, kes maamuna kamaras, selle peal, õhus või vees ettejuhtuva ära õgivad, kui vaid jõud üle käib, õgijaks ei nimeta neid aga keegi.

Minu esimene kokkusaamine hallõgijaga oli aastaid tagasi. Tollel varesekarva hallil talvapäeval oli pehme ilm ja isa arvas, et on soodne võimalus enne suurte külmade tulekut metsaäärsest põllult kartulikuhi koju vedada.

Kartulikuhi kätte alla oli kogunenud põldhiiri, kes nüüd õlgede mahaajamisel põgeneda püüdsid. Vaevalt oli esimene neist üle lageda lume jooksma hakanud, kui põlluäärsest haavaladvalt üks rästasuurune hall lind välkkiirelt alla lumele laskus ja hetk hiljem juba saagiga haavapuu võrasse tagasi lendas. Nii toimus ta mitme põgeneva hiirega. Ma ei saanud muidu, kui pahvatasin välja: „No on see lind alles õgija, ennast õieti polegi, aga küll jõuab süüa!”

Isa katkestas töö, muigas mu sõnade peale ning kostis: „Ära sa, poiss, tee ennatlikke järeldusi! Sul noored silmad, vaata ja jälgi teraselt, mida see lind saagiga peale hakkab. Ja kui oled kõik hästi järele uurinud, alles siis ütle oma arvamuse.”

Vaatasin. Too hall õgija askeldas haavavõras ja heitis aeg-ajalt uuri-vaid pilke meie poole. Kui mõni kuhjast põgenev hiir lumele lipsas, oli ta kohe jaol, surmas põgeneja tugevate nokahoopidega, kägistas korra küünistega ja lendas, surnud hiir nokas tolknemas, haavavõrasse tagasi. Oksal istudes toksis ta saagi veel korra üle nagu veendumaks, et see enam põgeneda ei püüa. Aga see, mis järgnes, pani mu lausa üllatuma: osava liigutusega torkas hall lind hiire kaelapidi kahe kahvliharudena ligistikku kasvava peenikese puuoks vahele. Vaat kus kavalpea! Nüüd hakkas mulle silma teisigi rippuvaid musti tombukesi.

„Noh, näed nüüd?” küsis isa. „Ega ta nii suur õgard olegi! Ta paneb lihtsalt oma saagi nagu sahvrisse või vabaõhuaita hoiule. Kui on saagi-vaesed päevad ja kõht tühjaks läheb, küll siis teab, kust võtta. Ja kuidas ta neid sitkenahalisi hiiri veel sööb! Selles on ta jällegi suur meister: ajab saagi vardasse, s. o. mõne murdunud oksatüüka otsa, sest nii kinnitatud saaklooma nahka on hõlpsam puruks rebida ja ka liha tükeldada. Ta on nagu õppinud lihunik, kes oma tööd põhjalikult tunneb.”

„Mis lind see niisugune on?”

„Teda kutsutakse vördkulliks (kulli vördjaks), ka tihase- või värvukulliks, mõnel pool aga pajuharakaks oma harakasarnase välimuse pärast.”

See esimene kohtumine hallõgijaga sööbis mulle mällu. Igal sügisel, kui ilmad varesekarva (hallõgijakarva) halliks ja külmaks lähevad, ootan põnevusega tuttava halli linna ilmumist põllule, mõne posti otsa istuma või telefonitraadile valvet pidama. Hallõgija kuulumine halli ümbrusesse hilissügisiseses maastikus on nii iseloomulik, et see teisiti ei saagi olla.

Minu tähelepanekute järgi võime hallõgijat alati seal näha, kus talveks põllule jäetud kartuli- ja põhukuhjad ridamisi seisavad. Kindlasti istub kusagil kuhjade lähedal too hall lind ja varitseb saaki, sest ta teab, kuhu hiired talvevarju lähevad. Ka kündmata jäänud kõrrepõldude kohal võime märgata tuuletallaja kombel ühel kohal raplevat lindu, kus ta jällegi põldhiiri varitseb.

Kirjandusest loeme, kuidas hallõgija varitseb sügisrändele asunud möödalendavaid tihaste, kanepilindude ja teiste väiksemate laululindude salku. Salakaval varitseja tõuseb parve lähenemisel lendu nagu süütu kaasrändur, kuid siis äkki üles sööstes haarab saaklindu kõhu alt oma teravate küüntega ja kongis nokaga. Plaanitsetud röövimine ongi toimunud.

Hallõgija on inimpelglik. Ta ei lase inimest kunagi lähedale, vaid lendab varitsemiskohalt kohe minema, kui kedagi lähenemas märkab. Ta lend üle lageda on lainjas ning tihedatest tiivalöökidest tekib lennul eriline vürin. Selline lennumaneer sarnaneb suur-kirjurähni lennuga.

Hallõgija on samuti rändlind. Kirjanduse andmeil talvituvad meil pesitsevad linnud Ungaris. Lahkujate asemele saabuvad siis põhjapoolsed hallõgijad, kes jäävad kohale, kui talveolud vähegi lubavad. Sel ajal saame tundma õppida seda pealtnäha tuhkhalli lindu, kel alapool valkjas, tiivad ja pikk saba mustad nagu harakal, silmil aga must röövlmask.

Hallõgija kevadise saabumise ja pesitsemise kohta teame vähem, sest sel ajal on ta meie põldudel kadunud nagu tina halli tuhka. Nii vahest ütleks vanarahvas, kui otsitavat pole näha. Ja meiega ei leia teda, sest ta päris kodu on suurtel rabadel, jändrike mändide ja poritumade laukajoomede vahelisel põõsarabal, vahel ka sammaldunud puisrabal, kuhu inimese jalg väga harva astub.

Et mul hallõgija pesa läheduses polnud, õppisin tundma ta väiksema sugulase, punaselg-õgija elukombeid ja pesitsemist. Üks õgijatepaar pesitseb igal suvel mu kodumaja kuuseheki. Hallõgija leidsin rabast tänu punaselg-õgijale. Nimelt häälitsevad õgijate pojad toidu mangumisel väga iseloomulikult. Kui üks vanalindudest pesa lähedale (poegade vaateväljale) ilmub, algab nälgakisa.

Õgijate pojad oma nimele häbi ei tee. Nad võivad kurguni toitu täis olla, aga nutulaul „*Veel, veel, veel...*” kostab vanalindude juuresolekul lõputult. Toidumangujad väristavad oma pakse kehakesi nagu nutukrampides vaeveldes, ajavad tiivad erutusest laiali, et öelda: näete, mamma-papa, meil on tiivaalused veel tühjad. Ja kohe on nuttki lahti: „*Bäää, bäää, bääää...*” Mangujad venitavad viimase silbi erilise omapärase viisiga halepikaks virinaks.

Kord Järvesoos ringi luusides sattusin habemikkude kuusenässide ja kõverike männijändrike keskele. Just siis hakkas mulle kõrvu mingi tuttav, kuid siiski veidi võõrakõlaline venitatud nutulaul. Taipasin, et olen uue avastuse lävel. Võtsin binokli, aga ei, juba oligi mind märgatud! Halli raketina sööstis minu poole hallõgija. Küürutasin ehmunult, ründaja vuhises minust üle, lendas eemale männijändrikule ja kraakatas kurikäredalt: „*Käk-käk-käk!*” Tõstsin uuesti binokli, kuid see liigutus ei meeldinud äsjasele vahvale pesakaitsjale sugugi: ta põgenes kibekiirelt, eemalt oli kuulda ainult käredaid hoiatushüüdeid. Ei ma saanudki teada, kas mul oli tegemist emas- või isaslinnuga, sest nad on väga sarnased.

Hallõgija pesa asus männijändrikul, kuid pojad olid juba puuoks-tele roninud. Neid oli kokku viis. Nähtavasti polnud nad veel lennuvõimelised, kuigi nägid välja üsna kopsakad. Astusin pesapuule lähemale. Pojad pagesid, kes pessa, kes püüdis varjuda: ega need paksukesed enam nii rumalad olnudki, aimasid hädaohtu.

Pesapuu alune oli puhas, mitte niisugune nagu mõnel kullilisel, kelle elamu ümbrus on laialt väljaheitepritsmeid täis. Pesa ise oli kokku põimitud kuivadest männiraagudest, kulust ja linnusulgedest (arvata võib, et samblalt leitud sulgedest) ning eemalt hästi nähtav. Ma ei

hakanud üles ronima, et seda seestpoolt silmitseda, sest kartsin häirida pererahvast.

Eemale minnes märkisin maha koha, kust pesa hästi nähtav oli. Tihendasin kuusejassi altpoolt männiokstega ja vaatluskoht oligi valmis. Nüüd tuli öö magada rabal, kus mul oli juba telk üles löödud, et hommikul enne koitu vaatluskohale jõuda. Õhtul sirvisin kaasas olevat raamatut, kust leidsin, et hallõgija täis kurna võib leida aprilli lõpul või mai algul. Meil leitud pesades on keskmiselt kuus muna. Munad on halli-pruunilaigulised. Haudumine vältab umbes 15 päeva. Esimestel päevadel toidetakse poegi putukatega, hiljem lisanduvad sisalikud, hiired ja vahel püütakse ka noori vähese lennuoskusega laululinde. Mind huvitas, kuidas nad teisi linde püüavad.

Hommikuks oli udukangas raba üleni kinni katnud ja mul polnudki erilist ettevaatust tarvis. Laskusin küljeli ja ootasin, mil päike udu rabalt peletab. Olin soojalt riides ja vist tukkusingi, kui esimene vinguv häälightsus mind ärkvele ajas. Võtsin binokli. Nähtavus oli siiski veel halb: päikeseroosas udus liikusid pesapuul mingisugused kogud. Arvata võib, et esimene püügiretk oli vanalindudel juba tehtud ja poegadel söögiisu tekkinud. Pesa ümbrus jäi peagi jälle vaikseks. Vanalinnud olid eemaldunud.

Kevadel, pesitsemisperioodi algul pidavat hallõgija teistelt lindudelt laulusilpe laenama ja neist oma laulu looma. See kevadine katsetus lauluviisi tegemiseks oma kullinokka pruukida on ka kõik.

Päike on tõusnud kõrgele, udu hajunud ja vanalinnud juba mitu korda pesas poegi toitmas käinud. Ent peale kiilide, kes rabal ringi lendavad, ja sisalike, kes samblamätaste vahelt kinni olid nabitud, saagijaht suuremaid tulemusi ei andnud. Varusin kannatust. Äkki lendas üks vanalind (nähtavasti valvekorras olija) üles ja otsekui põrkas kokku suure musta linnuga. Ronk, rabaröövel, muidugi tema! Sinakalt helkivate mustade sulgedega saagiahne saatan keeras õhus spiraali ja püüdis pettemanöövriga õgijate pesapuuni jõuda, kuid juba oli pesakaitsja ta kukla taga löögihoos. Suur must kohmakas ronk kihutas nüüd puurina pööreldes otse alla. Aga jällegi jõudis hall suletroop suurele mustale tõrjuvalt vastu ning must põrkas raevukalt tiibadega sõudes uuesti üles. Seni oli võideldud hääletult, nüüd kraaksatas kaaren pettunult paar sõimusõna ja võttis kogu jõust kõrgust. Halli Taaveti ja musta Koljati ebavõrdne heitlus oli seekord lõppenud vapra Taaveti kasuks.

Kuigi hallõgija suudab oma perekonda ohtude eest kaitsta, pole järelkasv ja nende lindude arvukus meie rabadel kuigi suur. Arvata-vasti hukuvad paljud kogemusteta noorlinnud, kes erakuina tugeva-

mate röövlindude saagiks langevad. Vähesed hallõgijad ei suuda väikesi laululinde püüdes nimetamisväärset kahju teha, sest nende peamine toit on ikkagi putukad ja närilised. Elu on hallõgija pannud mängima röövlimaskiga lindu. Ilma selle osatäitjata oleks looduse lavapilt mõnevõrra vaesem.

Hallõgija on loomu poolest kinnine ja seltsimatu, ega armasta isegi haraka kombel vanduda

Foto: Remo Savisaar

Kaljukotkas

Kaljukotkas – see kõlab veidi võõrapäraselt, sest meil ju kaljusid ei ole nagu Norras, Rootsis või Soomes, kus ka neid linde rohkem elutseb. Alutaguse mail kutsusid vanemad inimesed seda suursugust lindu lihtsalt laanekotkaks ehk maakotkaks, sest meil elab ta suurte rabade ja metsade alal. Muistsetes juttudes arvati ta lindude kuningaks või suureks ülemlinnuks.

Paljud kotkapäraseid kohanimesid tõendavad, et see võimukas lind on meie soostikes elutsenud juba iidsetest aegadest peale. On ju teada põlvest põlve käibel olevad kotkaga seotud nimed, nagu rabades Kotkasaar, Kotkanina mets, Kotkamännik, Kotkaküngas. Neis kohtades on olnud või on veel nüüdki kotka pesapuud, kus kotkas kunagi pesitses ja pesitseb veel tänapäevalgi, kui teda ei segata.

Vanapõlve jahimeestel oli kindel arvamine, et kõik kullid ja kotkad on röövlinnud ning neid tuleb igal võimalikul moel hävitada. Auväärseid põlised jahimehed uhkustasid tihti oma jahimehejuttudes, kuidas neil oli õnnestunud kotkas maha lasta, sest see väaris tollal kiitust ja imetlust. 19. sajandi lõpul maksti kotka jalgade eest isegi 2–3 rubla preemiat, aga see oli tolleaegses väeringus hea töömehe nädalapalk.

Paljude põliste metsavahiperekondade majade suurkambri seinal ilutses kaheteistharuliste sarvedega põdrapulli pea kõrval aukohal ka laulva metsisekuke ja tiibu laiail sirutava laanekotka ning teiste kaunite suursuguste lindude topiseid.

Vana metsavahi Linkholmi maja kirvega tahutud palkseinale oli kinnitatud haralisest jämedast kõverikust männioksast alus, kuhu laanekotkatopis oma võimsate konksus küünistega kinnitus. Võimsa linna küüniste haare ning tugev löögivalmis konksnoka äratavad aukartust. Kui lisame siia juurde veel kahe meetrini ulatuvate tiibade sirulaisu, siis pole midagi imestada, kui tänapäeva metsavaht rääkis oma vanaisa Aabeli loo, kuidas kotkas lagerabal nagu kirvehoop pilvepiirilt alla vuhises ja rabal hulkuva rebase surnuks lõi.

Selle vana metsavahi suurkamber on imeliste aegade ja juttude, kunagiste mälestuste hoidmise paik. Topiste vastasseinas seisab siin paljude nikerduste ja sahtlitega kõrge kummut, millel aukohal pilt vanast sorgus vuntsidega mõisametsavahist Linkholmist. Metsavaht istub, kepp käes, kuna kogukas teinepool, tõeline metsavahiemand, tore tanu peas, toetub käega mehe õlale ja nagu ütleks ülmas õndsuses: „Hea, et sa mul oled, vanamees, on, kellele ikka toetuda!”

Silmi ringi käia lastes püüab mu pilk kinni ka foto kassikakust, kes istub laudseina külge kinnitatud plangu serval ja tunnistab suurte öökullisilmadega umbusklikult võõrast meest, kes teda oma aparaadiga sihtima on tulnud. Foto alla on kirjutatud: „Kassikakk. Virumaa 6. VII 34. Foto J. Lepiksaar.”

Vaatan küsivalt metsavahi otsa ja pärin teateid. Metsavaht tõmbab sõna lausumata kummutisahtli lahti, võtab sealt paberilehe ja ulatab mulle: „Loe, pärast seletan!” Koltunud paberilehele on trükimasinaga löödud kirjaread:

„Tartu, Zooloogiainstituut, Aia 46. 22. jaan. 34.

V. lgp. Härä!”

Viibides suvel uurimismatkal Alutagusel oli mul võimalik pildistada Teie poolt noort kassikaku. Saadan selle kirjaga sellest ülevõttest suurenduse. Tutvudes Teie kui hää ja tähelepaneliku loodusetundja ja -vaatlejaga, loodan, et tulevikus teatate meile Ülikooli Zooloogiainsituuti, kui Teie ümbruskonnas mõnda tähelepanuväärset looma või lindu esineb. Zooloogiainstituudi ümber koondunud loodusteadlaste üheks olulisemaks ülesandeks on ju saada ülevaadet, missugused ja kus paikades on kodumaa loomad, millised on nende eluviisid j.n.e., seda ei jõua aga vähesed loodusteadlased kõik ise ülesotsida ja on seepärast tänuväär, kui kohapealsed loodussõbrad neile teateid saadaks oma ümbrusest.

Lugupidamisega J. Lepiksaar

Mag. Zool.”

„Nii et Lepiksaar käis siis siin?” usutlen metsavahti.

„Käis jah! Oli kuulda saanud, et mu vanaisal on metsalinde ja -loomi kodus, ja tuli vaatama. Vanaisal oli ka suuremate lindude mune, mis ta oli koju toonud. Näed, siin on kaljukotka muna, ilus, suur ja ümmargune. Muna põhitoon on nagu teistelgi kotkastel valge, ainult mõned hallid ja roostepruunid laigud on märgatavad. Vanaisa kogus on veel sookure, kassikaku ja ka must-toonekure muna. Arvatavasti olid need mädamunad. 1934. aastal tuli seadus, mis keelas jahipidamise kaljukotkale, merikotkale, madukotkale, suur- ja väike-konnakotkale ning kalakotkale. Mu vanaisa oli omamoodi loodusesõber. Ta tõi kotkapoegi koju, sest tal oli huvi nende vastu, kasvas üles ja tundis nendega tegeldes suurt rõõmu.

Näed, siin on kotkaste kohta tal kirja pandud mitmesuguseid üles tähendusi ja vaatlusi.

Juba märtsikuul, kui veel pakane paugub, kohendab emakotkas oma pesa uuesti üle ja muneb kaks valget või hallide laikudega muna.

Nüüd istub lind ööd kui päevad pesal ega lenda ära isegi siis, kui inimene pesa alla tuleb. Kotka pesapuuk on mänd, mille käharasse tugevaok-salisse latva ta kunagi on oma pesaaluse paika pannud. Pesitsemise ajal ehib emaslind pesapealset roheliste männiokstega. Aprillikuul kooruvad munadest valgesulised pojad. Juulis on noored kotkad juba vanalinnu sarnased nii suuruselt kui ka sulestikult ning lahkuvad peagi pesast. Paaril suvel on üks neist kahest pojast pesast alla kukkunud või isegi alla tõugatud; need olen koju toonud ja üles kasvatanud.

Sel suvel, kui Lepiksaar meil käis, oli vanaisal kassikakk kodus. Vana hoidis teist heinasaras, kus see öökull öösiti hiiri püüdis. Kord võttis ta isegi tuhku heinasarast kinni. Päeval tukkus lind niisama sarika-pennil.”

„Aga kotkad – ega need hiiri püüdnud?”

„Oh ei! Need olid ilu pärast, ja koduvalvurid ka. Vaata, kui ikka niisu-gune suur lind õues posti otsas istub, siis juba kanakullid ega rebased enam õue ei tiku ja ega teisigi kõrvalisi kutsumata võõraid tule! Aga noh, külarahvast käis küll rohkesti lindu imetlemas ja üks siis kiidetud ka vanaisa, kes ju kotka üles kasvatas. See kõik vist meeldis vanaisale samuti nagu kotkaga tegelemine.”

„Mis neist kotkatest siis lõpuks sai?”

„No näed, üks on seal seinal, sihib kummuti peal pildil olevat kasuisa oma kotkapilguga! Küllap vist süüdistab vana Aabelit, et ta taltsana enam ei osanud inimest karta, ja nii ta salaküti püssilaengu ulatusse jäi, kuid isegi haavatuna veel koduõueni jõudis lennata, kuhu ka suri. Ega neist kodus kasvatatud laaneelanikest enam ehtsat looduselooma saa!” arvab metsavaht kahetsevalt.

Suurtes soodes ja rabades matkates on mul ainult paaril-kolmel korral olnud võimalus näha lendamas kaljukotkast ja neilgi kordadel on see suursugune lind ikka suures kõrguses tiirelnud. On teada, et oma eluruumiks vajab kotkapaar väga laialdast maa-ala. Muraka soostik, mille pindala ulatub üle kaheteist tuhande hektari, ei mahuta üle ühe haudepaari. Samuti suurel Sirtsil sool pesitseb ainult üks kotkapaar. Üldiselt peetakse meie kaljukotkaste asurkonna suuruseks seitse-kaheksa pesapaari.

Pesapuid on kotkapaaril oma eluruumis alati rohkem kui üks. Liigse häirimise korral jäetakse esialgu meeldinud pesapuu ja asustatakse mõni varupuudest. Pesavaliku teeb emaslind, kes on kotkaperes igati tugevam pool. Kaljukotka emaslind on isaslinnust üle veerandi võrra raskem. Teadlaste seletuste kohaselt võib kogukam emaslind taluda paremini pikaajalist haudumist (keskmiselt 44 päeva). Arvatavasti on

veel teisigi põhjusi, sest seda, et emasloom on isasloomast tugevam, ei tule looduses ette mitte ainult röövlindude puhul; ka näiteks röövkalal haugil saadavad kudemisel suuremat emaskala alati väiksemad isas-haugid. Nende röövellikkude eluviisidega isendite puhul, kelle emasloom on tugevam kui isane, ei teki kunagi ohtu, et isased emassugu-poole kui elu edasiviija ära õgiksid. Loodus on liigi edukaks paljunemi-seks igati ettenägelik olnud.

Ka röövlinnu poegadel – kaljukotkal on neid tavaliselt kaks – tähel-datakse tugevama üleolekut, mis toidunappuse korral võib viia isegi nõrgema ärasöömiseni. Aga üks sellelgi ole oma kaugem eesmärk, mille bioloogiline mõte seisneb selles, et ellujäänud oleks elujõulisem ja igati aktiivsem.

Sirtsil soo kaljukotka haudepaar pesitseb üle aasta. See on sele-tatav toidunappusega. Toitu toob haudeajal pesasse isalind, poegade eest hoolitseb emalind. Kaljukotka peamine saakloom on valgejänes, kuid teda (metsajänest) on kotkal päevaajal raske tabada, sest jänes on ööloom ja tegutseb peamiselt öösiti. Päeval on lageraba looma- ja linnu-vaene.

Kotka päevane tegevus ja saagivaritsemine algab hommikul. Tavaliselt laseb ta end tõusvatest õhuvooludest väga kõrgele kruvida ja jälgib sealt rabalagedat oma kõikemärkava kotkapilguga. Silmates saaklooma või -lindu kelleks on kõik temast endast väiksemad soo- või metsaela-nikud, vuhiseb kotkas sööstlennul alla ja haarab ohvri oma tugevate konksküünistega. Tapvad nokahoobid sihib ta saakloomale pähe. Saagi lahkamispaigaks on kindel koht kas mõnel jändrikul puul, puutüvel või maapinnal künkal-kivil. Pesapoegadele viidaval saaklinnul katku-takse suled küljest, imetajatelt rebitakse maha nahk. Suurem saakloom kistakse tükkideks. Arvatakse, et tugev emaslind võib lennates kanda isegi 4–5-kilost jänest.

Üks kotkaste arvu suurenemist pidurdav põhjus ongi toidunappus. Eriti kitsad toitumisvõimalused on kotkal talvel, mil ta sageli peab leppima raiepega, lõpnud metsaelanikega, mis on aga juhuslik toidu-lisa. Ka jahimehed peaksid pakkuma kotkastele talviti lisasööta, nagu tehakse meie põhjanaabrite juures. Sellisel juhul oleksid ka pesitsustu-lemused paremad.

Paar näidet, mis vihjavad kotka talvisele toidunappusele.

Talvel, nähtavasti nälja sunnil, murdis kotkas metsatalu õuel kassi. Juhtus see kõik ühel somphallil päeval. Talu asetseb Muraka raba ääre-mail. Perenaise jutu järgi näinud ta suvel ümbruses tihti laanekotkast lendamas. Muidugi, perenaist võimsa kotka lend küll ei vaimustanud,

sest ta kartis oma tibukeste pärast. Aga kurja see suur lind talumajapidamisele ei teinud.

Ühel talvehommikul märkas perenaine kotkast õueaia äärest lendu tõusmas. Et kanad olid laudas, ei osanud keegi sellest midagi halba mõelda. Päev hiljem, kui kotkas jällegi samalt kohalt lendu tõusis, läks perenaine õueaia äärt kaema. Üllatus oli selline, mida ta poleks osanud ette aimatagi: verest punasel lumel olid kallist kodukiisust järele jäänud ainult karvatordid!

Oli ilus jahtiilm. Koerad jälitasid valgejäne, meie, kütid, seisime laial sihiteel. Koerad nähtavasti kaotasid jänese jälje, sest ainult üksikuid haugatusi kostis kaugemalt rabaäärsest nõmmelt. Jänes aga oli visanud kavala tagasihaagi ja lippas meist nii poole kilomeetri kaugusel sihiteel edasi-tagasi, segades jälgi, et koeri petta. Äkki välgatas midagi õhus, jänese väksatas ja samas lõpetas kotka võimas nokahoop haavikuemanda elu.

Kotkas hakkas kohe saaki lahkama ja lahtirebitud lihatükke isukalt alla kugistama, kuigi ta pidi meid hästi nägema, sest kotka nägemisteravus on inimese omast võrratult parem. Jänesesuurust saaklooma märkab ta juba kolme kilomeetri kauguselt. Nähtavasti oli aga lind nii nälgane, et unustas ettevaatuse ega kartnud ohtu.

Talvisel toiduotsingul teevad kotkad, eriti noored, laialdasi hulgu-rändeid.

Kotka eluea pikkus võib küündida aastakümnetesse, kui tal õnnestub vältida ohte, mis tulenevad peamiselt inimestest. Teisi vaenlasi kotkal ei ole.

Kotkas on ammusest aegadest pärinev loodusemälestis. Kotkas on ülemlind! Ta on meie soode-rabade tõeline ehe ja muudab maakoha, kus ta pesitseb, huvitavaks, kaugete aegade hõnguliseks. Kui püsib kotka pesapuu, siis elab ka kotkasugu.

Rästik

Suurte rabade serva-aladel, sookandadel, metsaheinamaadel ja põlluaartel elab rästik. Alutaguse nimetatakse teda lihtsalt ussiks. Lõuna-Eestis öeldakse siug ehk soosiug. Loodusteadlased liigitavad ta madude hulka.

Rästik eelistab elukohana risustunud alasid, kus ta leiab kaitset ja eluruumi.

Üks madude peamisi enesekaitse (s.o. nähtamatuks jäämise) vahendeid on kaitsevärvus. Värvitoone on alates valkjashallist ja kollakas-pruunist kuni peaaegu mustani. Värviohtrust kasutavad nad oskuslikult. Sookandades halli vesipaju rägastikes kohtame halle rästikuid. Põlluaartes, kus on võsa põletatud ja kus vedelevad tuleasemed mustade poolpõlenud puukstega, elutsevad mustatoonilised rästikud. Pruunikõrbelisel maastikul nõmmemetsade äärel peesitavad päikeselõõmas pruunid rästikud. Taluteel, kus vankriratas metsavahelisel liivakünkal kollase rebaseliiva päikese kätte välja on keeranud, lamab vankriroopas liivavärvi rästik. Iselaadne tume sakiline vööt seljal, mis on ainult rästikule omane, reedab peesitaja. Kuidas tekib varjevärvus? Kas asjaosaline ise saab oma värvitooni muuta?

Vadim Želnin kirjutab: „Ilma saab ennustada mitte ainult loomade käitumise ja taimede vegetatsiooni järgi, vaid ka loomade värvi muutumise põhjal. Kalad, konnad, roomajad vahetavad aeg-ajalt värvi. Kui konn läheb heledamaks, on oodata kuiva ilma, kui tumedamaks, hakkab vihma sadama.”

Järgnevalt mu enda tähelepanek. Kevadel suurvee aegu ujusid hauginolgid kraavi mööda üles turbavõtuaukudesse. Vesi aga langes kiiresti ja osa heledaid jõehauge jäigi turbaukudesse elama. Sügavates turbaukudes püsis vesi sügiseni ja endised jõehaugid olid muutunud tumedateks „turbahaugideks”.

Loomal näib kaitsevärvuse kasutamisel siiski mingi vaist olevat. Iga elusolend püüab säilimise huvides end, kuigi mitte teadlikult, kõikide olemasolevate võimalustega kaitsta. Talveks „valivad” mitmed loomad endale heledama karvkatte. Ka paljudele lindudele, putukatele, taimedele on omane kaitsevärvus.

Omapärane kohtumine oli mul rästikuga, kes isegi puu varje ära kasutas ja nõnda end nähtamatuks muutis. Seisin südasuvises keskpäevalõõmas kitsal kraavitrassil. Jälgisin ümbruses lendlevaid ja laulvaid väikesi metsalinde, kui silmanurgast heidetud kõrvalpilkl alla tee pani

mu mõtlema. Imelik: tuult polnud, aga teele langenud puuoksavari liikus. Lasksin pilgu uuesti üle varjudest triibulise kruusatee käia, ei märganud aga midagi. Kuid siis tundus jällegi, nagu oleks vari liigutanud. Astusin paar sammu edasi, et nähtus selgusele jõuda, kui arvatav vari nüüd juba tõeliselt elustus ja väledalt tee äärde rohtu siugles. Rästik oli tulnud päikesest kuumaks köetud kruusateele end soojendamaks ja lamas seal nagu puuvari kunagi. Minu lähedalolek aga päevitajale ei meeldinud. Rästikutel on oma väljakujunenud päevitamiskohad ja -aeg. Eriti laisaks muutuvad maod enne vihma, siis lesivad nad väga roidunult päikeselõõmas.

Miks on rästikul vaja end alati nii hoolega varjata? Keda ta kardab, see kõikidest kardetud mürgine siug? Kured, siilid, kullid, metssead ja kährikud lasevad rästiku liha endale hea maitsta, neid tema mürk ei kahjusta. Inimene vihkab teda ning soovib maosoole surma ta ebahariliku kaheharulise keele, arvatava kihvtise „nõela” pärast (õeldakse ju, et „uss nõelas”). Tegelikult salvab rästik inimest ainult enesekaitseks. Kui rästik hammustab, pressitakse mürk salvamishammastes olevate avauste kaudu haavadesse. Nii sarnanebki ussihammustus mõneti nõelamisega. Ussi tapmine oli vanasti kiiduväärt tegu ja tapja lunastas ussi eluküünalt kustutades üheksa pattu. Ebausku tekitab hirm. Hirm aga paneb tööle kujutlusvõime. Erilist tähelepanu omistatakse mao silmadele, mille pilk on külm ja klaasistunud. Ussi pilk olevat hüpnootiseeriv: tarvitseb tal saaki ainult silmata, kui linnuke oksal või hiireke maapinnal kaotab võime põgeneda.

Tegelikult on rästiku silmad kaetud läbipaistva nahaga. Ta ei saa silmi pilgutada, sellepärast tundubki silmavaade „klaasistununa”. Kuid seda silmade kilekaitset on vaja tihedast rohest ja risust läbipugemisel. Edasiliikumisel aitab ümbrust kombata kaheharuline keel, mis on ka haistmiselund. Ei midagi üleliigset ega tarbetut, ei mingit üleloomulikust ega silmadega „ärategemist”, sest rästik on tegelikult ju poolpime. Sellest tulenevadki paljud arusaamatused inimese ja rästiku kohtumisel. Inimene ei märka liikumatult lamavat rästikut ta kaitsevõime tõttu. Kui rästik märkab lähenejat liiga hilja, et põgeneda, siis ta salvabki enese päästmiseks. Alusetud on jutud, et uss viskub inimesele kaela või võtab oma saba suhu, et rõngana veeredes hirmunult põgenevat inimest jälitada.

Nüüd üks ussilugu, milles osales mu vanaisa. Taat oli heinamaale minemas, kui äkki märkas jalge ees siuglevat ussi. Vanaätt ehmatas ja haaras maast kättejuhtuva lühikese tümika, et ussi maha lüüa. Ähmis taat rapsas ussi, ise kartes, et elukas võib lühikese kaika tõttu lööjat

käest nõelata. Rapsis ja rapsis, kuni uss oli äkki kadunud. Vanataat imestas, kummardus ja otsis teda maast, siis aga kuulis just kõrva ääres puuoksal susinat. Vanal tuli hirm peale, et äkki viskub uss talle kaela, ning hirmunud ussipeksja põgenes tulistjalu.

Kui taat oma lühikese tümikaga sahmis, ei märganudki ta ilmselt ähmiga, kuidas rästiku õhku paiskas. See lendas puuoksale, keeras end selle ümber ja seal ta siis susiseski.

On ka lugusid ussidest, kel kroon peas. Asi on lihtne. Rästik neelab oma saaklooma tervelt alla. Madude lõualuudel on lihased, mis võimaldavad neeluava tublisti laiendada. Mürgist uimastatud konna hakkab madu kugistama nii, et saaklooma peaosa läheb ees. See kõik kestab tihti tükk aega ja kui nüüd ussikartlik inimene juhtub säärast kugistavat madu nägema, siis paistabki, nagu oleks ussil kroon peas. See „kroon” on konna tagumised jalad, mille varbad laialisirutatult rästiku suust välja paistavad.

Ussilugudel pole lõppu nagu inimese fantaasialgi. Sajandite jooksul on neid jutte ikka ja jälle täiendatud.

Vanarahvas ütleb: „Paastumaarjapäeval (25. märtsil) tuleb karu koopast välja ning uss ärkab unest.” See on muidugi umbkaudne aeg, sest kevad käib omasoodu: algab kord varem, kord hiljem. Sügisel poeb rästik varjulisse urkasse maa sees – tihti ollakse seal mitmekesi koos – ja algabki talveuni. Kevadel rästiku elutegevus taastub. Talvine varjupaik valitakse alati nii, et kevadine päike sellele soodsalt peale paistaks. Kõigusoojasele roomajale on see oluline.

Kui rästik talveurus ärkab ja end soojendamaks tuleb, on tal liigutused aeglased. Ta elutegevus oleneb maapinna temperatuurist.

Rästik pole eriti rännuhimuline. Kui saakloomi jätkub, püsib ta eluruum mõnekümnemeetrise raadiusega alal. Kevadel hoiduvad isasloomad emasloomade lähedale kuni paaritumisaja lõpuni.

Kord kevadel väitis naaber, et kui tema ühe ussi leiab, siis mina sealt juba teist ei leia. Tal olid ilmselt ainult suvised kogemused, sest suvel elab iga vingerdis tõepoolest omaette.

Kevadel vahetavad rästikud kesta. Vana sarvkest kulub ning jääb kitsaks, kui madu suuremaks kasvab. Vana kest rebeneb kõigepealt kaela juurest ja jääb läbi risu-räsu pugedes kuskile kinni. Kui rästiku kesta leiame, siis pole ka omanik kaugel.

Rästiku suvine elutsükel kulub peamiselt toidu hankimisele. Kui rästikul õnnestub saaklooma hammustada, siis ei hakka ta teda kohe jälitama, vaid laseb saagil näiliselt põgeneda. Pärast aga liigub ohvrile lõhnapidi järele, kuni leiab laiba.

Kord oli mul juhus näha, kuidas rästik jälitas rabakonna. Konn põgenes pikki hüppeid tehes ja krooksus hirmunult. Läksin konnale kui hädasolijale appi, sest mööda rohtu siugles rästik, pea püsti. Nähtavasti oli madu näljane, kuid tal polnud õnnestunud oma saaki hammustada.

Augustikuus, kui ilmad on veel suviselt soojad, emasloomad poegivad. Keset risustunud põõsast keerab emasloom end spiraalselt ümber toeka kepi mõõtmetega paju- või lepatüve. Kui ta on umbes poole meetri kõrgusel, algabki poegimine. Nähtavasti on säärane kehaasend loomale poegade ilmaletoomiseks kõige sobivam. Pojad nagu tilguvad ema alakehast maapinnale. Karjapoisina nägin kord madu poegimas. Põllu äärde oli jäänud põhuhunnik vedelema. Talvelumi oli kuhja lamedaks vajutanud ning rästikul oli õnnestunud sinna otsa roomata. Luitunud põhuvärvi maol tuli kuhja otsas poegimisaeg kätte ja ta laskis sabapoole kuhja äärt pidi ripakile alla: järeltulev sugu hakkas ükshaaval ema kehast maapinnale kukkuma.

Pojad on 17–20 sentimeetrit pikad ja igaüks, kes maha kukub, vingerdab kohe tagasi vaatamata kaitsvasse risusse peitu. Poegi sünnib ühtekokku viis kuni seitse (kirjanduse andmetel isegi üle kümne). Noored rästikud on juba sündides mürgised ning nendega tuleb ettevaatlik olla. Emamadu ei kannu oma järglaste eest hoolt. Noored rästikud toituvad maapinnal liikuvatest putukatest, väikestest sisali-kest, konnapoegadest ning pisikestest närilistest.

Viimasel aastakümnel on hakanud rästikute hulk vähenema, eriti neis piirkondades, kus elavad metssead ja kährikkoerad. Metssead on kõigesööjad ja vaevalt õnnestub rästikul nende lõugade vahelt eluga välja vingerdada. Ega kährikki saagist loobu.

Inimesel pole mõtet rästiku vastu surmaviha kanda. Närilisi püüdes toob see madu põllumeestele ainult kasu. Rästiku mürki kasutatakse ravimite valmistamiseks. Loomulikult pole mürgine rästik oodatud külaline suvituskohdades ja elamute ümbruses, eriti seal, kus liiguvad lapsed. Sellistest kohtadest tuleb ta eemale ajada, kui võimalik. Kui aga rästik on inimest salvanud, peab viivitamatult pöörduma arsti poole. Enese tohterdamise tarkus enamasti ei aita.

Rabaservades, metsaheinamaadel, sookandades ja risustunud võserikes on selle iselaadse vingerdise päris kodu. Jätkugu ka temale eluruumi ja päikest!

Rabakonnad

Tagajõgi on talvisest jää- ja lumekoormast vabanenud. Üle madalate luhaheinamaade ja jõest eraldunud vanade umbjõekäänude tormab kevadine tulvavesi otse edasi Peipsi poole. Lai veeväli virvendab ja sätendab heledas päikesepaistes ning kõrgemal aasaheinamaa kohal lendavad selle kevade esimesed kollased ja kirjud liblikad.

Tee, mis kõrgemaid jõekaldaid otsides edasi roomab, polegi õieti tee, vaid linttraktorite segipööratud saviporine soonik. Siitkaudu on heina ja metsamaterjali välja veetud: ikka linttraktor ees ja veoplaat koormaga taga. Eriti halvad on sellel teel need kohad, kus heinamaad läbivad tümad soonikud, mida mööda Muraka raba vesi jõkke pressib. Linttraktor on veoplaadi soonikust läbi lohistanud ja nii aegade jooksul sinna sügavad mülkad süvendanud, kuhu nüüd kevadel võib isegi traktor ära uppuda.

Tuleb ettevaatlikult ümber porimülgaste minna. Päästan kuuenööbid lahti ja võtan mütsi peast, sest selle kevade esimene tõeline päikeselõõm on särgi seljas märjaks võtnud ja otsaesisele vesiherneid pressinud.

Mida rohkem ülesvoolu, seda kitsamaks muutuvad jõeäärsed heinamaavälud: raba tungib metsale peale, mets omakorda jõele, surudes heinamaa endi vahele. Eemal metsa all valendab veel kohati talvist lund, mis meenutab valget talvevaikust. Nüüd on lumevaikusest saanud juba vulisev tulvavesi. Üles haavalatva on end istutanud laulurästas, kelle meloodiline vile heliseb üle heinamaalageda.

Seisan ja kuulan laulurästa ettekannet. Kissitan silmi üles heleda valguse poole: seal tiirleb hiireviu. Siis kostab kaugelt tetrede kudrutamist... Ei, vist hauguvad koerad. Imelik mulksuv heli... Ega ometi juba konnad? Sean sammud sinnapoole, et asjas selgusele jõuda.

Juba eemalt hakkavad silma metsaaluse valgetel lumelaikudel hüppavad mustad kogukesed. Muidugi konnad! Palav päev on nad talvekorterist – metsast puujuurte alt välja meelitanud. Otse elava lavii-nina ruttavad nad nüüd üksteise võidu kudemiskohtade poole.

Eestpoolt valendavad konnadel kõhu- ja kurgualused, mis liiguvad nagu lõõtsad, kui loomad hüpete vahel peatuma on jäänud ja oma pungis silmadega ümbrust uudistavad. Küljed on hüppajatel tumedad, seljad hallikad või helepruunid, kolme pikivöödiga ning laikude ja täppidega. Seetõttu jäävad nad kõdunevate lehtede-okste taustal halvasti märgata-vaks (kaitsevärvus). Need välistunnused on omased pruunide konnade rühma kuuluvatele rabakonnadele. Veel kindlamini saame rabakonna

rohukonnast eristada, kui kuuleme ta krooksumist, mis kõlab nagu lühike haukuv mulksatus, erinedes rohukonna venivast krooksumisest. Rabakonna peamine elukoht on soodes ja rabaservades ning nende lähedal olevatel karja- ja heinamaadel.

Astun hüppajatega kaasa, et näha, kuhu nad lähevad. Kevadised konnapulmalised on julged, sest neid piitsutab tagant tung sigida. Nähtavasti taipavad nad ka, et ma pole kurg, ja hüppavad julgesti edasi. Osa koivalisi kalpsab sooniku poole, osa asjaosalisi suundub aga jõe suunas, mille vanad umbes kääanud peatselt liigveest vabanedes soodsaid kudemiskohti pakuvad.

Soonikulombis mulksuvale konnakoorile lähenen siiski ettevaatlikult, et mitte segada pulmamängu. Vees häiritud konn püüab end kohe ära peita: poeb põhjamudasse, katab esijalgadega pea kinni ja võib nii pikemat aega liikumatult püsida. Kahepaikse loomana omastab konn vees leiduvat hapnikku ka naha kaudu (nahahingamine).

Mulksuvate rabakonnade hulgas leidub üksikuid krooksuvaid rohu-konni. Konnapulmalistel on ainult pead veest väljas, et pulmakontserdiga emasloomi kudemisele meelitada. Kui järjekordne saabunu on emasloom, on kiireimal isasel soodne võimalus: ta haarab esijalgadega emasel selja poolt ümbert kinni. Muidugi püüavad võistlejad isaslooma emaslooma seljast maha trügida, kuid oma eesmärgi saavutanu klammerdub kramplikult kogu jõuga emaslooma keha ümber. Algab suur rüselemine, sest siplev konnapundar võitleb emaslooma pärast. Hari-likult laheneb võitlus õnnelikult esimese isaslooma kasuks, kuid juhtub ka, et teisel isasloomal avaneb võimalus haarata emaslooma kõhu poolt ja trobikonnal suguhimulistel isastel veel sama emaslooma isegi külgedelt. Siis võib pulmapidu puntra keskel olijatele kurvalt lõppeda.

Esialgsel vaatlusel näib, nagu valitseks konnalompides isaste konnade ülekaal. Tegelikult viibib emaskonn ainult kudemise ajal vees, kus isasloom oma seemnevedelikuga kudu viljastab. Emaskonn lahkub lombist kohe pärast kudemist, isased aga jäävad uusi emaseid ootama.

Astun soonikulombi kaldale, et konnakudu lähemalt silmitseda. Krooksujate pead kaovad vee alla ja ainult põhjamudas võib veel mõnda siputavat tagajalga märgata. Parajasti kudevad konnad on paaris, neil on raske end varjata, nad ainult teesklevad, nagu oleksid elutud.

Konnakudu on mustade südamikuduga tombukeste sültjas kogum, mis kalda ääres veepinnal õõtsub. Küünitan käe, et kudu veest välja tõsta, ent libe mass valgub mu näppude vahelt vette tagasi. Vanarahvas arvab, et kui konnakuduga nägu pesta, siis tedretähti näole ei teki. Ei tea, kas keegi on katsetanud.

Kui päikest ja soojust jätkub, siis umbes kümne päeva pärast on sültjas limakogus vähenenud, sest seda kulus konnapoegade arene-misel toiduks. Jämeda pea ning pika sabaga kullas, kes hingab lõpus-tega, ujub ja toitub nüüd juba vees leiduvast planktonist (vetikatest, pisiloomakestest).

Konnakapsas lõpetas õitsemise. Tagajõe-äärser heinamaal jalutas punase noka ja punaste jalgadega valge-toonekurg ning püüdis konni. Rahvasuus kutsutakse kurge konnakuningaks. Kord loendasin valge-toonekure toitumisretkel tabatud konnade arvu ja sain üllatava tule-muse: konnakuningas kugistas ühel püügiretkel alla üksteist alamt. Muidugi polnud kõik allaneelatud konnad veel täiskasvanud, kuid ikkagi. Kärnkonnad jättis kurg alla neelamata: võttis küll noka vahele, kuid laskis kohe jälle lahti. See johtub sellest, et kärnkonna nahal on näärmed, mis ärrituse korral mürgist lima eritavad.

Konnalihast peavad lugu ka konnakotkad. Väike-konnakotka pesapuu (tihe kuusk) kasvab sealsamas raba ja jõe vahelises metsas. Konnakotka pesitsemise ajal ronisin korduvalt üles pesani, et vaatlusi teha: kord oli pesas konnakotkapoeg ja veel elus rabakonn, kelle vana-lind oli pojale toiduks toonud. Konnadest toituvad kured, viud, vares-lased, saarmad, naaritsad, kährikud, mägrad, tuhkrud, maod, siilid ning vähesel määral ka rebased ja metssead.

Päikesepaistelisel kuival päeval on konnad peidus, sest nende nahk ei talu kuivamist. Kahepaiksetena, niiskust vajavate loomadena, istuvad nad mõne taime lehe all või põõsaste-puude viluvarjus. Aeg-ajalt haaravad nad oma pika kleepja keelega mõne möödalendava või rohus liikuva putuka ja neelavad alla. Öhtul, kui rohi kastest juba märg, lähevad konnad saagijahile. Vihmase ilmaga on nad päev läbi liikvel. Konn on kahjulike putukate (mardikad, röövikud, lutikalised) ja nälk-jate hävitaja. Vanarahva arvates muutub konna värvus enne vihma tumedamaks. Ka keskpäevane konna krooksumine pidi vihmasead ennustama.

Rabäärser heinamaal on konnalombid veest kuivad ja üleni lindude jalajälgi täis tipitud. Nähtavasti on mudatilder siin maiustamas käinud, sest kuivale jäänud konnakulleseid on hõlpus tabada. Meenub kunagi loetu: väga palju hukkub konnapoegi kuival kevadsuvel, sellepärast sigivad massiliselt hukkuvad olendid rikkalikult: üks emaskonn koeb umbkaudu viissada kuni kolm tuhat elutäpikest. Suguküpseks saavad nad juba kolmeaastaselt. Konn pidavat, kui teda enne ära ei sööda, elama kümme aastat ja enamgi.

Raba lähedal, kus rabavesi jõkke pressib, on konnalompides vett veel küllaldaselt. Siinseis lompides on mitmes arengujärgus kulleseid. Kõige varajasemast kudust on juba arenenud väikesed konnakesed, kes on roninud lombikalda märjale porile, sest nad hingavad juba kopsudega. Veidi hilisemad kulleseid sibavad veel toitu otsides vees ringi, nad pistavad aegajalt suukesed veest väljaja hingavad õhuhapnikku: neil on kopsud juba arenemas. Hilisemad kulleseid hingavad vees ainult lõpus-tega, mis asetsevad tõmpja pea alaosas kurgu all.

All jõekäänus palistab kinnikasvanud kaldaveeri konnaosi, veidi sügavama vee pinnale ulatuvad penikeelelehed ja vesikupp. Konnakul-lestel on siin soojas toidurikkas kaldavees tõeline konnaparadiis.

Kui mööda kaldaärt edasi lähen, hüppab mu jalgade eest rabakonn vette ja poeb kohe jõekalda lähedale rohu sisse peitu. Elukogenud konn juba teab, et sügavas vees võib haugi lõugade vahele sattuda, sellepärast hoiab ta targu kaldarohtu. Märkan heinamaal veel mitut rabakonna, kes on elupaigaks valinud putukaterikka veelähedase märja maa-ala. Suurem osa kevadisi konnapulmalisi on pärast kudemist igasse ilma-kaarde (sohu, rabasse, metsa ja metsaäärtesse) laiali läinud, peamiselt siiski juba tuttavasse eelmise suve elukohta.

Ja nõnda see konna suvi möödubki: kastese öö ja vihmase ilmaga ringi hüpates, toitu jahtides, aga ikka ja alati oma elunatukese pärast valvel olles, et mitte kellegi kõhtu sattuda.

Peagi jaheneb, putukad lõpetavad elutegevuse. Rabakonnal on selleks ajaks maksa ladestunud varu toitaineid. Konnade kehatempera-tuur langeb, nad on kangestunud olekus oma talvituskohtades, enamasti metsades puujuurte ja kõdu all. Metsaalune maapind ei külmu sügavalt ja see tuleb konnadele kasuks. Osa konnaliike talvitub vees.

Zooloogid on teinud kindlaks, et talve alguseks sünteesivad mõningad konnaliigid oma kehas antifriisi-taolist ühendit. Tänu omatoodetud glütseriinile elavad konnad karmi talve üle ka kuival maal (talvituskohtades) läbi külmumata ja elujõulistena.

Juhtum põdraga

Sügis jõuab lehtpuumetsadesse hallide ilmade, külma vilistava tormi-tuule ja puudelt langeva lehesajuga. Sügisel nii tavapärane puude raagumine on mitmeti erakordne ajajärk lehtpuumetsades elavatele loomadele. Esmalt põgeneb siit kuusikutesse, männikutesse või sookan-dadesse valgejänese, sest lehesajust tekib palju võõraid senikuulmatuid helisid – kohinaid, kahinaid, krabinaid, mis häirivad haavikuemanda tundlikku kuulmismeelt ja segavad ta niigi põgusat und.

Ka põtradele pole sinne olemine lehelangemise ajal enam mokka-mööda: nad kogunevad karjadeks ja siirduvad pärast jooksaega kõrge-matele nõmmepealsetele või suurte soode-rabade äärsetesse männi-metsadesse. Sel ajajärgul hakkavad põdrapullid sarvi kaotama. Tavali-selt ajavad nad sarved maha juba novembris-detsembris, ainult mõnel üksikul noorel värsil on need peas veel jaanuari alguspäeval. Vanad kogenud jahimehed arvavad: kaotab põder sarved varakult, tuleb karm talv.

1983. aasta 14. jaanuaril kohtasin Muraka soostikus kaht põdrapulli. Esimesel olid 3–4-harulised, teisel kaheharulised sarved. Südatalv, mõtlesin, aga põtradel veel sarved peas! 1983. aasta talvel õiget külma ei tulnudki.

Liikudes mööda põtrade tallatud radu, olen lumevaestel sügis-talvedel leidnud rabamännikutes ja -nõmmedel käies ikka põdrasarvi. Sügiseti kasutangi vaba aega enamasti sarvede otsimiseks.

Leidsin ka seekord sooservale jõudes põdrakarja jäljed. Tahtsin näha, kas neil on sarved juba maha aetud, ning püüdsin karjale lähe-male jõuda. Saingi paaril korral nägemiskaugusse, aga ka loomad märkasid mind ning nägin ainult eemalduvate põtrade valgeid pükse. Kolmas katse põtru ligidalt näha töötas õnnestuda: märkasin pajuoksi näsivat põtra kraavitrassil. Et ka tuul oli soodsast suunast, avanes igati hea võimalus talle läheneda.

Põder sõi rahumeeli ja heitis siis pärast vähest arupidamist (muidugi, ega siis põder mõelnud, nii mõtlesin mina) kraavitrassile lesima. Sellises asendis loom kaugele ei näe ja see võimaldas mul erksale metsa-elanikule märkamatuult läheneda. Põdra lamamiskoha ja minu vahele jäi kraavitrassi mullaküür. See varjas mind täielikult, kui ma roomates end ettevaatlikult edasi nihutasin.

Just täna näis avanevat mul ka esmakordne võimalus lähedalt näha, kuidas põder lamamisasendist üles tõuseb: kas nii nagu hobune, et enne

esijalad ette sirgu, siis tagaots jõuliselt hooga üles jalgadele, või tõuseb ta hoopiski kariloomade moodi: enne tagaots üles urvakile ja alles siis tugevalt pingutades ka esiots püsti jalgadele.

Kraavitrassi kattis kõva, veidi jäätunud sile lumekord. Poolkäpuli jõudsin suurema vaevata varjava künkani. Siit nägin põtra juba 50–60 sammu kauguselt ning kohe veendusin, et tal polnud sarvi. Aga tugeva kaela ja habeme järgi otsustades oli siiski tegu elujõulise põdrapul-liga. Lamasin lumel tukkuvat metsaelanikku vaadeldes juba veerand tundi. Põlved hakkasid külmast valutama ja keha tõmbus jahedaks. Mu kannatus kippus katkema, kuid põdral polnud sellest sooja ega külma, tema magabki ju lumel. Mis teha?

Ei-tea-kust tuli kentsakas mõte: tuul on põdra poolt, inimese, s. t. minu lõhna ta ei tunne. Kui läheks käpuli, koera kombel? Eks näe, kui lähedale ta sellel ennenägematul elukal tulla laseb.

Pöder märkas mind kohe, kui ma künka tagant välja kooberdasin, ja tõusis silmapilk otse mängleva kergusega jalgadele. Mitte jõuliselt pingutades nagu hobune, ka mitte kariloomade moodi, vaid enne põlve-dele ja siis imekergelt (tagaots vist veelgi kiiremini) üles jalgadele. Ta silmitses mind uudistavalt.

Liikusin lähemale. Metsapull sattus ärevusse. Nägin, kuidas ta kõrvad ja nina hakkasid närviliselt liikuma, ning samas pääses loomal kõhu alt valla kollane nire. Jäin seisma. Ma ei usaldanud enam edasi minna: äkki peetaksegi lähenejat koeraks ja... Kartsin, et põder ründab. Tunnistasime siis nii, mina käpukil, tema püstijalu, teineteist viivu (häda korral võisin ka mina püsti tõusta, inimest ju põder kardab), kuid juba arvas põder kohtumise lõppenuks ja traavis minema.

Tõusin minagi jalule ja just siis ilmus kaks põtra üsna mu lähedale kraavitrassile. Üllatus oli mõlemapoolne: nende ette kerkis inimene nagu maa seest ja ega minulgi olnud lamavat põtra jälgides aimu, et veel teisigi võib ligidal olla. Märkasin, et teine neist kahest oli samuti pull, sarvedeta. Põtrade pärast võis tõeline talv tulla.

Sellel päeval ma sarvi ei leidnudki, aga järgmisel korral oli mul õnne: rabaäärseel nõmmseljandikul jäi mul nagu midagi jalgu. Peatusin – olin komistanud põdrasarvele.

Soosusi

Päike oli tulnud Muraka rabale kevadet tooma: avar lumelagendik sätendas pimestavalt ning pani silmad vett jooksmas. Suurt raba hõlmava lumeraamatu leheküljed olid mitmel põhjusel kirjavaesed: lagerabal liigub vähe loomi ja lagedal on ka lumepind kõvem ning jäljed pole nii märgatavad.

Ent näe! Kübarsaare külje all oli rebane vedanud oma kavalat ja kerget jäljerida lagerabale. Miks? Äkki pööre paremale, kiire hüpe ja... Rabamätta varju oli tuul ajanud kühmu kohevat lund, kuhu rabapiiul oli võimalik end ööseks külma eest magama peita. Silmitsesin tähelepa-nelikult ümbrust. Mis siin on siis toimunud?

Aga vaata, ka kellegi teise oli toonud ta hea nina siia Kübarsaare külje alla: lumel olid hundijäljed! Imelik kokkusattumus: kaks surmasaa-dikut on kohtunud ühe rabapiiü lumevoodi peatsis. Ähvardav surmaoht oli seekord siiski vääratanud ja helevalge rabalind oli pääsenud tiibade vurinal põgenema.

Hundi jäljerida pöördus Suuressaare poole. Siirdesool oli metssiga käinud öösel lund sonkimas. Hunt oli uurinud metssea tegevusjälgi suure hoolega. Siin ja seal olid mättad lumest paljaks tuhnutud, kohati oli lumi purunenud jõhvikatest roosaks värvunud: metskuldi jäss oli rabal jõhvikaid söömas käinud.

Ei tea, kas see ringiluusiv võsaviile oli Muraka rabal tegutseva emahundi Soosusi hundijõugust, millest rääkis kunagi metsavaht Haavakukk. See vana emahunt pidi siin Muraka mail juba aastaid valit-sema.

Nädala keskel sain äreva teate metsavaht Haavakukelt: hundid olid Suuressaarel mürdnud metssea! Ruttasin sündmuskohale, kus metsa-vaht mind juba ootas. „See on emahundi jõugu töö!” sõnas metsavaht veendunult, kui olime toimunust üldpildi saanud. „Miks sa seda arvad?” pärisin.

„Siin teist kuuepealist hundijõuku pole. Peale nende on ainult üksikuid hulkujaid ja läbikäijaid. Küllap see, kes rabal ringi luusis, oli jõugu liige, nuuskis seapõrsa välja ning läks ja tõi rõõvlikamba kohale.”

Noor kult oli maganud sügavale heinakuhja alla tehtud koopas, kust hundid ta välja olid ehmatanud ja mürdnud. Meie arvates tegi kult saatusliku vea, et kuhja alt välja tuli. Koopas oleks ta suutnud end kihvadega edukalt hundikarja vastu kaitsta. Metsavaht veeretab kogu süü vana kavala Soosusi kaela. See emahunt olevat elutark ja leidlik

jõuku juhtima ning oskavat ka jahti pidada. Küttide piirangutest on ta ise alati välja pääsenud, kuna vähemaid vendi on igal talvel maha kõmmutatud.

„No, kas isahunt polegi siis karjas, et emahunt jõuku juhib?” kahtlesin metsavahi juttu kuulates.

„On ikka, kuhu siis seegi jääb. Aga arvatavasti on vana isahunt maha lastud või, nagu me teame, on ka emasloomal õigus isaste hulgast valida. Ja võib-olla on ta selleski kaval ja ettenägelik ning valis noore kaasa endale käpaaluseks, et ise jõugu peremees olla.”

Metsavaht vandus tulist kurja ja lubas jahimehed kokku kutsuda ning haarangu korraldada, enne kui röövlijõuk Mäetaguse poole tagasi läheb. Mind aga huvitas, kuidas emahunt Soosusi nime sai. Metsavaht hakkas naerma ja lausus siis naljatades: „See nimi sobib talle hästi, sest ta ongi päriselt soosusi. Elab ja pesitseb siin Muraka rabas. Ei tea, kes teda esimesena nii kutsuma hakkas, aga meilt viis ta kuke ära. Mu poiss nägi ning pärast kurtis, et soost tuli susi, kahmas kuke ja läks ära.”

„Hunt pesa juurest ju ei murra, räägib rahvasuu.” – „Nii see on,” oli ka metsavaht nõus, kuid arvas siis: „See oli juba sügise poole ja hundil kutsikad suured. Ei siis hooli ta enam millestki, sest pääseb ju koos perega põgenema, kui jälitama tullakse.”

Metsavaht korraldas sel talvel veel hundijahi, mis ei andnud aga loodetud tulemusi: emahunt lipsas kaaslastega lipurõngast läbi, ainult üks noor, kes jõugust maha jäi, tabati. Soosusi päästis ka seekord oma võsavillemite bande surmasuust.

Tagajõgi laulis oma jääminekulaulu. Põdrad ujusid suurvee aegu jõest üle. Neil oli ilmtingimata tarvis teisele poole jõge jõuda, et sealpool olevat sookanda tallata. Hall isahunt kasutas jõe ületamiseks vana lagunenu karjasilda, see sobis tema hundirajaga. Hallivatimehel oli seljas veel talvine tokerdama löönud karvakasukas, kõhus aga alaline näljahäda. See sundis teda eriti nüüd, kevadel, hullusti takka, sest perekond oli hundiurus suurenenud, kuid emahunt jahil käia veel ei saanud: kutsikad olid väikesed, vajasisid hoolt, kaitset ja hundi piima.

Metsavaht Haavakukk oli püüdnud koeraga isahunti jälitada, et rabapenide pesapaika välja peilida. Metsavahi arvates ta kaugel rabal pesitseda ei saanud. Nii läksimegi ühel ilusal päeval metsavahiga hundi jäljeradu otsima.

Rabalagedal oli sel päeval paras tuul, mis jahutas, kuid pehmel õõtsuval samblal polnud lihtne ega kerge käia, see väsitaski kiiresti. Istusime kõrgemale mättale nõu pidama.

„Kus nad siin rabas pesitseda võiksid?” usutlen metsavahti, hundi nime kombekohaselt suhu võtmata, sest vanarahva arvates saavad hunt inimesest silmapilk lõhna ninna, kui ta nime välja ütled. Mina ise ei osanud küll ette kujutada, kus kohal sellel vesisel samblaväljal hundiurg võiks peituda.

„Vaata selles see asi ongi,” kehtas metsavaht õlgu, „rabasaartel ta ei ole, seal käivad marjulised. Üks saar on keset Tümassoont, ronisin sealgi ära käia, ei midagi. Ka isane volderdis on ettevaatlik, traavib mööda vesiseid soonikuid ja jälgib ei jäta.”

Näis, et oleme metsavahiga ühte usku, jätsime otsitava nime nime tamata, et oleks nagu salapärasem ning igati põnevam meile endile see matkapäev.

„Aga võib-olla on rabahallide samblakoobas hoopiski Mäetaguse pool, siis ei tasugi siit otsida,” avaldasin oma mõtte kuuldavalt.

„Ei, seda ma ei usu,” jäi metsavaht kindlaks, „liiga tihti käib varustaja üle jõe jahil, nii et pesakoht ei saa kaugel olla.”

„Kas koerast ei ole otsijat?”

„Koer kardab saatananägusid,” torises metsavaht põlglikult. „Ei see julge juurest kaugemale minna. Käib ainult minuga koos, mu kandadel, ja nii me hulgumegi kahekesi.”

„No kas ulgumisega oled ka metsapenisid häält tegema meelitanud?” pärin edasi.

„Olen ikka. Mõnikord on ka tulemusi olnud, aga selle kriimsilmaga ei mängi välja: teda on vist juba korra ulgumisega petetud, enam ei lase petta.”

„Ei tea, mis sel kriimsilmal just siin rabal nii meeldib, et ta paremat pesapaika ei leia?”

„Eks iga loom hoia oma sünni- ja kodukohta. Eriti vanemad loomad. Noorest peast veel rännatakse, vanemad jäävad paikseks,” seletas metsavaht elutargalt. Aga lisas samas: „Praegu nad veel siit lähedalt koduloomi ei murra, hoiavad pesakohta ega reeda seda. Augustis hakatakse ringi hulkuma ja noori murdjateks õpetama. Siis saavad rabaäärsed metsakülad alles hundi valu tunda. Siinsamas Raja talus mürdsid hundid paar suve tagasi ühe ööga 32 lammast. Lambad olid ööseks karjakopliks jätetud. Hommikul, kui vaatama mindi, olid kõik siruli: üks siin, teine seal, kõrid läbi puretud.”

Kui seda pesakonda üles ei leia, siis sügisel ära lambaid laudast välja lase, saatanasulased pärivad kõik endale,” arvas metsavaht murelikult.

Hakkasime jälle uue hooga rabasammalt tallama, tallasime, palju jõudsim, kuid targemaks ei saanud. Vantsisime õhtul pettunud nägudega koju: Soosusi oli ka tänase päeva võitnud.

Päevad läksid. Murakate aegu helistas metsavaht Haavakukk ja küsis, kas ma ei saaks juba hommepäev temaga murakale tulla. Ja lisas samas, et võtku ma fotoaparaat kaasa. Takerdusin veidi, saamata aru metsavahi sõnade mõttest, ega osanud äkki päridagi, milleks fotoaparaat. Rääkija aga ei andnud mulle aega küsimusi esitada: telefon pinises juba kinnistooni. Imelik, mis sel metsavahil...

Teades, et Haavakukk tühja nalja ei heida, olin järgmisel hommikul varakult platsis. Mind oodati juba ja kohe asusime raba poole teele. Metsavaht näis olevat tujust ära ja sõnakehv. „Eks räägi siis!” sõnasin ees ruttavale metsavahile. „Mis murakapilte me seal raba peal täna tegema hakkame?”

Vastuseks hakkas Haavakukk nagu enda lohutuseks kiruma ja ma taipasin, et midagi on selle murakalkäimisega halvasti: „Kurat võtaks, kui loll ma olin,” siunas eesastuja kuuldavalt. „Hundilasu oli mul kodukülje all ja ma tolvani otsisin ei tea kust!” pahvatas mees südametäiega. „Eile läksid naised-lapsed murakale, tead, sinna, kus Oonurme küla-meeste vanad turbasarad lõsakil maas on, ja hundikari mängis turbahunnikute vahel. Naised oma murakatega viitsid palju aega ega tulnud kohe ütlema. Kui me naabrimehega sinna jõudsim, oli kogu pere jalga lasknud. Kiirustasime jälgipidi järele kuni Muraksaarteni, seal kadusid kõva maa peal jäljed käest. Rabasaarel leidsime mahalangenud puulasu alt pika otsimise peale ühe kutsika üles, kiskusime puu alt välja, toppisime kiunuja kotti. Majandimehed viisid teise juba Tallinna.” See oligi kõik! Metsavaht sügas kukalt ja pomises süüdlasena omaette. „No mis me selle pildiaparaadiga siis veel teeme?” pärisin arusaamatult.

„Aga pesakoobas, kas see sind ei huvita?” heitis eesmineja üle õla mulle küsiva pilgu.

Olimegi turbahunnikute juures. Veendusime kohe, et hundikoobas oli väga oskuslikult ja asjatundlikult valitud kohal. Kunagi talumeeste käsitsi väljakaevatud ja kuivatatud turba hunnikud ning neile peale vajunud lagunenenud turbasarad pakkusid hundiperele otse suurepärase varju. Ja mis kõige tähtsam: siit sai varjatult mööda turba väljavõtu kraave lähemate männijässide taha liikuda. Mõnes kraavis oli vett, kust pesitsemise ajal emahunt ja hiljem ka kutsikad juua said.

Huntide pesakoobas asus ühe sarakatusega kaetud turbahunniku sees. Katuse harja alt viis rada sara keskele, kuhu hundid olid kaapinud koopa. Paremat pesapaika ei oskaks ette kujutada. Nutikas Soosusi!

Nagu öeldud, algas kümnenda augusti paiku Muraka raba äärsetes metsakülades huntide hävitustöö. Kadusid lambad ja koerad. Tudulinna sovhoosi noorkarja Tagajõe välilaagris murdsid hundid kaks mullikat ja ülejäänud hirmutati metsa mööda laiali. Jahimehed ootasid pikisilmi lund. Siis lumi tuligi.

Metsavaht Haavakukk koer haukus ööd läbi majatrepil. „Mis muud kui hundid,” sõnas metsavaht pahuralt, tõmbas juba varavalges kasuka selga ja läks luurele. Hundikari oli hirmutanud noore põdramullika soo äärde libedale jääle ja seal murdnud. Metsavaht pidas aru ja jõudis otsusele: Soosusi jõugu töö! Metsavahil oli huntidega kogemusi, ta teadis ka seda, et täis kõhuga võsavillemid kaugele ei lähe. Mees kiirustas koju ning helistas jahimeestele.

Seekord läks kõik üle ootuste hästi: jahimehi tuli kokku paarkümmend ja hundid piirati lippudega ümber. Metsavaht paigutas veel osa kütte lippude taha, sest ta teadis, et vana emahunt võib lippudest läbi murda.

Jaht algas. Vaevalt paar minutit said hundiajajad minna, kui kütirivi poolt hakkasid kostma paugud. Lasti mitmest torust peaaegu korraga ja pärast kuuldus veel üksikuid laske. Metsavahi arvates jaht õnnestus: just sinna, kust lasud kostsid, oli ta paigutanud parimad kütid. Haavakukk seisis ise kahe kütiga Tagajõe küla lageda välja ääres. Siia polnud nad isegi lippe vedanud, päevavalgel hundid küla kaudu ju ei põgene.

Kui kütide lasud lõppesid ja kõik vaikselt jäi, andis metsavaht Tagajõe lagedal seisvatele kütidele märku, et nad ära tuleks ja hakkas ise lipurivi äärt pidi laskjate poole minema. Vaevalt mõnikümmend sammu astunud, kuulis ta selja taga hõiget: lagedalt olid kütid tulnud samuti lipujoonele, kuid vehkisid nüüd kätega ja näitasid tagasi lageda poole. Metsavaht aimas halba ja hakkas tulnud teed pidi tagasi jooksmas, kuid teha polnud enam midagi: hundid olid kasutanud hetke, mil kütid lagedalt lahkusid, ja põgenesid nüüd kolmekesi küla poole. Kuigi küla koerad haukusid, tormasid hundid ikkagi majade vahelt läbi üle jõe metsa.

Kütid olid saagiga rahul: nad kandsid metsast välja isahundi ja noore emahundi. Rohkem hunte nad ei näinudki. Metsavaht Haavakukk aga teadis, et oli ka seekordse lahingu kaotanud. Võitis jällegi Soosusi, vana elutark emahunt.

Karusoo karud

Kõige põnevamad lood karudest on seotud Karusooga. Miks just sooga, kus pole tihedaid kuusikuid ega laia laanemetsa? Inimene on ju nime-
tanud karukuusikuid karude päriskoduks, laia laant aga karulaaneks.

Ent pangem tähele siinses metsakülas liikuvaid jutte. Marjanaised räägivad sellest kohast nime nimetamata poolsosinal ja salapäraselt, isegi vargsi metsa poole piiludes. Kui aga jahimehed omavahel Karusood jutlevad, siis pigistavad nad kavaldades teise silma kinni. Maamehed, kes jahilõbust ei hooli, marjakorjamisest rääkimata, nime-
tavad Karusood halvaks-panevalt Kõveriku sooks. Karjapoistel aga on üldse keelatud karudest rääkida. Kes räägib, sellele tuleb karu karja!

Millest rääkida ei tohi, eks see just kipu sagedamini keelele. Üksnes Karusoo nimi annab soole müstilise maine. Nii on aja jooksul tekkinud salapärased jutud. Liikvele läinud luiskelood Karusoo Onklist ning ta tegudest on eriskummalised. Karu laseb naistel korvid marju täis korjata ja hirmutab siis nad jooksu. Ähmiga põgenejad jätavad korvid marjadega tavaliselt karule. Tihti pidi soo olema karu vingu, halba haisu täis ja panema pea valutama. (Pea panevad valutama muidugi vängelt lõhnavad sookailud.) Selle mõjul pidid marjakorjajad sohu ära eksima. Kui varem kuuldud jutud „ära kulusid”, tekkisid uued ning Karusoo kummituslik kuulsus elas endiselt edasi. Kõveriku soo oli tõeline karusoo.

Miks eelistas karu põlise kuusemetsa asemel mingit vesist sambla-
sood, kuhu laane võimuka valitseja jäljeread pidevalt suundusid? Selguse saamiseks püüdsin mitmel kevadel vana isakaru jälgi tagurpidi ajades avastada ta talvist varjupaika. Alati lõppes see mul ebaõnnestumisega: tihti oli märtsilumi liiga sügav ja pude, teinekord jäi aega napiks. Mõnel kevadel oli lumi karu pesast väljatuleku aegu liialt ära sulanud ning jäljed kadusid käest. Jälgi uurides jõudsin siiski veendumusele: laanekuningas magab talvel Kõveriku soos.

Kõveriku soo sarnaneb mõneti Agusalu soostikuga. Toitainevaeste liivade soostumisel on nõmmeseljandike ja soosaarte (nn. griivade) vahel tühjad soonikud, mis korrapäratult vahelduvad lagedate soolaladega. Soos ringi liikudes leidsin tühjalt soonikult heletildri pesitsuskoha. Tildrit jälgides sattusin karu tegevuspaigale, kus ta oli murdnud põdravasika ja selle sambla alla matnud, et hiljem, kui liha laagerdunud, siin maiustamas käia. Ja marjad, lume alt väljasulanud jõhvikad, on peamised, mis karu sooelu soodustavad.

Viimaks saabus kevad, selline kevad, mida ootas: märtsi öökül-
madega muutus lumi kõvaks ja kandis isegi põtru. Heade liikumisvõimaluste tõttu sain laiemalt käia ja leidsingi soo lähedalt vana isakaru jäljed. Päike oli lume pealt sulaks tõmmanud ja laiade karujälgede (tagakäpa jälje laius lumel 19 cm) rida oli nii hästi loetav, et jälitamisega raskusi polnud.

Soo ääres oli näljane karu pohlavarsi ja -lehti katkunud ning söönud. Üllatus tabas mind sooäärses männikus: jämeda männi tüvel 2,3 m kõrgusel valendas nagu saega tõmmatud sügav arm. Metsaisand märkis siin tagajalgadel seistes kihvadega männitüvele – piiritulbale – oma tegutsemisala ulatuse. Eelmistel aastatel olid karu kihvajäljed männitüvel veidi madalamal. Piiritulpa vaadeldes oletasin, et karu magamiskoobas ei tohiks olla kuigi kaugel. Miks tuli laanekuningas sohu magama? Kus on soos selline koht, kuhu karu talikoopa rajab?

Soomändide vahel valitses veel talvehingus. Lumel oli vähe elusolendite jälgi. Nähtavasti olid sügistalvised põdra- ja metsseajahid karul laanes magamisvõimalusi piiranud, mistõttu ta asuski sohu, kuhu inimestel pole talvel asja.

Päike maalis lumele soomändide varje. Soonikuäärses käabus-
männi käharatelt okstelt leidsin rabapüü sulgede jäänused. Ees oli tõus põndakuküürule. Seal läksid minu jälitatava looma jäljereast põiki üle samasugused laiad karujäljed. Teadsin, et karu ei lähe kunagi pesast välja otsejoones, vaid teeb ümbruses enne tutvumisringi. Sealsamas oli männitihnik pooleldi maha murtud ning eemalt veel noori mände juurde tassitud. Nähtavasti jõudsingi karu magamiskohani. Liiva sisse oli kaabitud üle poole meetri sügavune ja 1,2 meetri laiune lohk, mis vooderdatud peenikeste männiokstega. Pesalohk tuletas meelde suurt ümmargust katelt. Pesaehitaja oli aseme ümber kasvanud käsivarre-
jämedused männid alt poolt läbi närinud, et neid hõlpsamini pesale katuseks murda. Tõeline ehitusmeister! Kuigi peremeest polnud kohal, hakkas mul karu onni ees seistes kuidagi kõhe. Pesakatla järgi aiasin ta suurust ja vägevust.

Pesast veidi põhja pool lagedamal alal oli ott 6–8 noort mändi murdnud ja lumele lavatsiks seadnud. Sellel pehmel kuival alusel võis Onkel kevadpäikese käes lesides mõnuleda. Päevituslaval suundusid jäljed 20–30 sammu edasi. Leidsingi puhtal lumel paiga, kus karu oma kasukat puhastades end vastu lund oli hõõrunud ja püherdanud nii, et lumi paistis määrdunudpruun.

Ringiga sookraavile jõudnud karu oli kraavijäält vett lakkunud, et kustutada pikal magamisel tekkinud janu, ja suundunud siis lagedale

marjasoole jõhvikaid otsima. Soosoonikule tagasi jõudnud, oli ta söönud ka jõhvikavarsi ja sammalt. Männikus oli karu proovinud ühe toekama puu kallal küüniste ja hammaste jõudu, et kontrollida pika talveune ja nälgimise järel oma jõuvarusid. Jäme männipuu oli nagu karuäkke alt läbi käinud. Lumel vedeles suuri koore- ja puidutükke. Tagasiteel pesapaika oli ott veidi lumel lamanud. Nüüd oli saabunud aeg enda tühjendamiseks: „karupunn” vabastas seedeelunditest sinna kogunud sinakasmusta karuhunniku. Nii jutustasid jäljed lumel. Talveuni sai Onklil sedapuhku magatud, ees ootasid tegevusküllased kõhumurepäevad.

Karusoo elutsev noorkaru valis endale tegevuskohaks Karumurru kuusiku, kuhu jahimehed vedasid metssigadele viljajäätmeid. Need on kevadel hea toidulisa ka karudele. Kohtasin seal juhuslikult mõlemat karu, kui läksin koos abikaasaga hommikul videvikus lindude punktloendust tegema.

Liikusime mööda Karumurru sihiteed viljajäätmete mahapaneku koha poole, kui märkasime seal askeldamas üht karu. Üllatus oli mõlemapoolne: ilmselt ei tundnud loom meie lõhna, sest hommik oli tuuletü. Pealegi oli mesikäpp söömisega nii ametis, et unustas valvsuse.

Kui karu metsa lippas, otsustasime alustatud teed ja tööd jätkata. Mõne sammu järel tabas meid taas üllatus. Otse meie pea kohal hakkas karjuma ei keegi muu kui karu. Kõrgel männi ladvas mustendas noor karujunt, kes hakkas sealt tagurpidi maha ronima. See oli ju mu tuttav noorkaru, kes samas kuusikus teist talve magas. Nähtavasti põgenes juntu vana isakaru eest söögikohalt puu otsa: inimeste rajatud söögiplatstil lähevad karude valduspiirid sassi ja nõrgemad peavad tugevamate ees taanduma. Vahest selle tüli tagajärjel nõrgeneski vanakaru tähelepanu teiste ohtude suhtes. Ootasime, kuni noorsand oli puu otsast alla roninud ja hirmust kisades kuusikusse pagenud.

Järgmine kohtumine karudega juhtus Karumurru sihiteel. Tulin Karusoo männikust metsiseid loendamast. Päike tõusis punades jahedas karges hommikus otse mulle vastu. Karude söögikoha lähedal astusid järsku kaks musta looma umbes kolmekümne sammu kaugusel tee. Loomad olid kõvasti rüselnud. Nende kasukad aurasid nagu saunalistel. Vastastikku teineteisele kihva näidates hakkasid metsaisandad minu ees astuma.

Vanem karu, kelles tundsin ära Onkli, astus ees. Tema koon ja lakk olid üleni halle karvu täis, see reetis ta vanust. Noorem oli tumepruun. Suuruselt olid loomad võrdsed. Minust ei teinud karud väljagi. Küllap jälgisid äsjasest tülist ärevil meeltega pingsalt teineteist.

Läksin uudishimust aetuna parajat vahemaad pidades neile järele. Noorem ott hakkas ikka sagedamini üle õla tagasi vaatama. Saades aru, et ma nende seltsist ei ole, hüppas loom üle kraavi metsa, kus kindlam. Vana Onkel aga astus rahulikult edasi. Karude nägemismeel on veidi iselaadne: nad ei erista kogu järgi, kellega on tegemist (nagu koergi), vaid usaldavad rohkem oma head haistmist. Tuuleõhk oli aga mulle soodne ja nii me läksimegi umbes kolmsada sammu. Siis jäi vana karu äkki seisma, pööras ringi ning hakkas mind teraselt uurima. Nüüd tuli mul käekõrval olev jalgratas ümber pöörata. Mine tea, äkki on loom endisest tülist tige, arvab mind omataoliseks ning tuleb kallale.

Onkel hakkaski minu poole tulema, sest ta ei saanud ikka veel aru, kellega on tegemist. Püüdsin kiiresti end talle inimese moodi esitleda ja nii ma siis vehkisin kätega ning rõõgatasin täiest kõrist: „Karu, kurat, kuhu sa tuled!” Nagu välk oli Onkel üle kraavi metsas ja vabastas mulle sihitee.

Sel kevadel kohtasin veel paaril korral noort juntsi, tulevast Karusoo peremeest, oma karuasju ajamas.

Kohtumine karuga metsasihil pakub üllatust nii loomale kui ka inimesele

Foto: Remo Savisaar

Muraka raba ääremailt

Alutaguse laiades laantes, suurtes soodes ja rabades leidub veel alasid, kus loodus elab omapead. On kohti, kus talvel magab karu segamatult oma pikka talveund ja hunt leiab kevadel koopakoha, kus toob ilmale ja kasvatab üles oma kutsikad. Ja on soosaari, millel kõrgub igipõline hong, suur vana mänd, kust tõuseb esimesele lennule noor kaljukotkas. Selle linu tiibade siruulatus on üle kahe meetri. Juba esimesest lennust saab kotkalend!

Muraka raba avarused, Alutaguse laane kohin, Tagajõe vete vaikne voog, Mäetaguse–Saarevälja kuppelküngad – need on omaette maailmaimed, looduse imetusväärne looming.

Ja just seal, kus on kõrgemad seljandikud, kuppelküngad, tõusvad jõekaldad, jõume inimese juurde. Aegade jooksul on inimene oma tööga muutnud jõeäärsed alad kaunisteks aasadeks, kündnud seljandikud põllumaaks ning niiviisi kiilunud oma teo ja tahtmise siia, võimuka laane ja suure Muraka soostiku vahele.

Julged, ettevõtlikud ja tugevad inimesed olid need, kes asusid soosaartele või Tagajõe laanekurusesse elama. Raja talu asutanud rahva pärimuste järgi vana soldat. Sajandivahetusel on kaardile kantud Raja Jaani ja Raja Jüri eluasemed. Raja Jüri elukoht oli praeguse Rajasooone talumaa kohal Tagajõe kaldal. Siin Tagajõe kaldal on meie rahvakunstnik Ants Üleoja sünnikoht. Raja Jaanil elavad nüüd Rajaveed ja Rajamäed (Rajamägid). Rein Rajamägi on end tuntuks laulnud RAM-i solistina.

Rajalt ülesvoolu, Tagajõe harunemiskohal oli palgiparvetuspäevil parvepoiste peatuskoht ja kontor. Talukoht ongi Kunturi-nimeline. Sellest talust on pärit kuulus töömees, metsaveotraktorist Agu Aasamets. Tagajõe harujõel asub Pikanõmme ja rabasaarel Võhkasaare talukoht.

Raja talumaa lääneserval paiknevad Mäuramaa talukoha põllud. Et kolme talukohta nimede sarnasuse tõttu mitte ära vahetada, siis raba kaldal (peale Suuresaart) on Mäurassaare ja üle rabakaela (Kiikoja lammi) kuppelküngal Mäuramäe talukoht. Niisiis: Mäuramaa, Mäurassaare ja Mäuramäe.

Kui esimene neist on peamiselt saviküüruline, siis Mäurassaare on kõrgem liivanõmm, Mäuramäe aga kruusa-liivakuppel. Ühiseks nimeandjaks neile kohtadele on olnud mägrad ehk kohalikus keelepruugis

mäurad, kes armastavad oma pesakoopaid kaapida metsa all kõrge-
maisse küngastesse.

Nüüdseks on Mäurassaare ja Mäuramäe inimestest maha jäetud. Viimane sõda ja kolhoosikord sundisid metsatalude elanikke kodudest pagema. Mäurassaare põllud-heinamaad on täiesti võsastunud, Mäuramäe kuplilt tehakse suviti heina. Siin naabruses asetses kunagi veel üks talu, Lillemäe.

Mäuramäe kuulub Saarevälja küla koosseisu. Saarevälja Kõrgemäe Tagatalu kruusaküngal on jahvatanud viljateri jahuks tuuleveski, mille tiivakaared olevat paistnud Mäurassaarde. Külas olnud viis-kuus talu, kus elanud peamiselt Voormansiku-nimelised perekonnad. Tagatalu suurkambris igavleb veel taluaegadest pärit tiibklaver. Kõikjal külas hakkab silma mahajäetus ja lagunemine. Ainult jah, saared! Need kunagised õitsvaid talusid kaunistanud põlispuud tähistavad ja meenutavad küla ja selle nime päritolu.

Raba kaldale lähemad talud kannavad ka saare-lõpulisi nimesid. Need talud – Marjassaare, Reissaare, Krongissaare, Mustassaare ja Varessaare – on nagu saarekesed suure raba külje all ning laia laanega kindlalt muust maailmast eraldatud. Inimesed elasid siin kõik omaette, nagu omas maailmas. Külasse mindi ainult häda korral ja peamiselt talvel, kui teeolud lubasid.

Teisel pool Ratvajärve sood on Kotkanina kaela kõrgemal liivasel-jandikul Tarumaa küla. Nagu Saareväljal, ehivad ka Tarumaa küla veel kohati võimukad saarepuud, mis hääbuvatel taluõuedel visalt edasi elavad. Küla, kus enne sõda oli üle kahekümne talu ligi 300 inimesega, on kohaliku elaniku Paul Tarumi jutu järgi oma nime saanud tänu mesilastarudele. Siinsed kanarbikurikkad ääremaad olid mesilastele hea korjema ja tarude rohkus andis nime nii külale kui ka selle elanikele. Sellest siis Tarum ja Tarumaa.

Esimesed andmed Tarumaa küla kohta pärinevad 16. sajandi algupoolelt. Küla kuulus Lüganuse kihelkonda Püssi mõisa alla, millest ta jääb linnulennult 18 kilomeetri kaugusele, olles seega Alutaguse kauge-
maid metsakülasiid.

Siinsel endise Välja talu põllul leidub rauasulatuse jälgi. Rauaräbu oli kogunenud kohati nii palju, et sellega sillutati külateid. Samal põllul oli suur kiviraketega kaev, kust kohalike elanike arvates juba siis vett ammutati, kui soomaagist rauda sulatati.

Küla päikesetõusupoelses servas on kõrgel liivaküngal muistne matmispaik, see pärineb I aastatuhande esimesest poolest ja seda tuntakse maa-aluse kalmistuna. Hilisemal ajal rajasid talumehed siia

kartulikoopaid, kuid välja kaevatud inimluude tõttu keelati kaevamistööd.

Teada olevatel andmetel jäi 1657. aastal pärast suurt katku Tarumaal ellu ainult Tenno-nimeline mees. Ta tõi endale Viru-Nigulast naise ja nende järeltulijatest kasvas uus küla elanikkond. Pärast Põhjasõda ja sellele järgnenud katku jäi külla jälle vaid neli inimest. Nüüdseks on küla jõudnud taas hävingu äärel: praegu elab Tarumaal neli perekonda Tarumeid, üldse 12 inimest.

Tarumaa ajalugu on uurinud Johannes Tarum, kohaliku kooli õpetaja 1920. aastast alates. Esimesed andmed Tarumaa külast on ajalooürikutes kirja pandud 1533. aastast, kooli ajalugu aga 1875. aastast. Tarumaa 6-kl. koolis õppis enne sõda 30 last. 1962. aastal kool suleti. Kooliruumid jäid kasutamata, maja seisab ja kõduneb. Küla ajalugu on uurinud ka Regaldo Tarum ja tema vend Paul Tarum. Vennad on palju jutte Tarumaa minevikust kuulnud oma isalt, Pauli arvates oli isa need mälestused omakorda pärinud vanaisalt Varessaare Mihklilt.

Könnin Tarumaa küla tanumail, vaatlen rauasulatuskohta, matmispaika, taluasemete põliseid saarepuid, lagunevat mürakat tiibadeta tuuleveskit ning tunnetan iga järgmise sammuga üha tugevamini kunagiste kaugete aegade hõngu. Selle metsade sisse kaduva väikese küla kohal levib muistne igavikuhingus, mis nii visalt on püsinud ja ilmneb praegugi vanemate külainimeste mälestustes ja juttudes. Ja veel: kaugeltki mitte igas külas pole inimesi, kes küla ajalugu uuriksid ja kirja paneksid. Tarumaa külas on selliseid inimesi olnud, nad on küla ajaloo paberile pannud ja tulevastele põlvedele pärandanud.

Soomajad – inimeste eluasemed

Mäurassaare

Oli 19. sajandi keskpaik. Eestimaa mõisad kasvasid nuumhärgi. Alutaguse mõisatest aeti loomad sügiseti suurte karjadena Peterburi turule, kus nad kuldrubla vastu vahetati. Suures linnas oli loomaliha heas hinnas.

Tudulinna mõis kasutas oma ääremaid – Tagajõed jõeäärsete heinamaadega, samuti Taga-Roostoja põllulappe ja heinamaid – peamiselt loomakarjamaana. Tagajõe oli mõis ehitanud suure härjatalli, kus kohitsetud loomi nuumal peeti.

Taga-Roostojalt edasi põhja poole oli loomulik karjamaa jätk Mäurassaare poolsaar (neemik) oma kõrgema metsaalusega, mis kohati liivase seljandikuna tungib kaugele Muraka rabasse. Poolsaare tipus on kõrgem Mäurassaare ehk Meurassaare küngas (Mäuraküngas), kus oli palju mürade, murade ehk mäkrade urge. Seda küngast kasutati härgade suvelaagrina. Koht oli hästi valitud, sest siit polnud loomadel võimalik suurde metsa pageda: ümber poolsaare on ju hiiglaslik tüma raba ja Roostoja pool oli tollal küla mõisa härjakarjastega loomadel vastas.

Neemiku keskel olevat kõrgemat kohta, kus härjad pärast sööma-aega puhkasid, kutsuti Härjakünkaks. Ojakest, mis neemiku äärt mööda Muraka raba veed Roostoja jõkke viib, kutsutakse Härjaojaks. Arvatavasti käisid härjad sellest ojast janu kustutamas.

Külarahva mälestuste kohaselt olla vaikelisel suvehommikul kostnud Mäurassaare poolt mõisa härgade mõirgamist. Seepärast kutsuti endist Mäurassaart ka Mõirassaareks.

Muidugi vajasid härjad suvelaagris hooldajaid ja härjakarjaseid. Raba äärde Mäurassaare künkale ehitas mõis karjaseonni, kus inimesed peavarju leidsid. Veel oli keset küngast jämedatest põlistest männitüvedest välja õõnestatud 7–8 sülla pikkused künad, millest härjad jahu ja soola lakkuda said.

* * *

Maasikute suguvõsa otsene järeltulija Bruno Maasik on agronoom. Ta on kirjamees nagu ta vend Didrichki. Vennad on kirja pannud mälestusi oma suguvõsa kohta, kes on asustanud Muraka raba äärseid soomaju Mäurassaares, Suuressaares ja Võhkassaares.

19. sajandi keskpaigast teatakse Maasiku suguvõsa esiemadest Kadri-nimelist, kes Oonurme Aadralt pärit. Ta olnud täidlane, laia näo

ja peast eemale hoidvate kõrvadega naine. Selline tüüp on jäänudki suguseltsi püsima. Aga meespool oli Tudulinna Aaduralt. Perekonnas sündis esiklapsena Kai (eespool mainitud vendade vanaema) ning perekond kolis paremaid elamistingimusi otsides Tudulinnast Taga-Roostojale.

Taga-Roostojal asusid nad esialgu Roogendikule, kuid kolisid peatselt edasi Mäetaguse Kõrveotsale, kus siiski ainult vähest aega elasid. Lõpuks jõudis Aadura Andres oma täidlase naise Aadra Kadriga ning kahe tütre Kaie ja Miiliga Mäurassaarele Muraka raba kõrgele kaldapealsele. Siinne koht neile meeldis ja nad jäid paigale. Mäurassaarele tulek olnud nii 1850.–1860. aastatel. Midagi enam pole sellest teada.

Esmalet piiratud kõrge kaldapealne, kus ilusad laialdavalised kased kasvasid, tugeva roigasaiaga. See olla tehtud sellepärast, et härjad ei pääseks omapead õuele ega tallaks lapsi surnuks. Samale õuepealsele pandud ka esimesed naeriseemned maamulda. Siit kõrgemalt rabakaldalt on ilus vaade laiuvale Muraka rabale ja ta kaunitele saartele.

Aadura Andres olnud osav puutöömees ja ka rauatööd tundnud hästi. Töösus tuli uuele asunikule igati kasuks. Mäurassaare mehed, pikad sirged palgiuud, kasvasid ümberringi. Neid raiuti ja tahuti kirvega seinapalkideks. Palkide vahele pandi kord sammalt, mida toodi mõne sammu kauguselt alt rabaservast. Katusematerjaliks oli soopilliroog, mis kasvas nagu valmiv kõrge rukkiväli jällegi käeulatuses – Kiikoja lammi läänepoolsel serval. Roog niideti ja seoti puntidesse, mis siis omakorda kinnitati väänatud kasevitsadega roovlattide külge. Mitte ühtegi naela ei kasutatud sellel ehitusel. Ka ukseid olid puust hingedel. Nii ehitati tookord suitsutare, lihtne kivikerisega soomaja.

Kui talvel külmaga kerist köeti, pakiti väiksemad lapsed kasukatesse ja hoiti neid maja esikus (tuulekojas) või esikus olevas saanikastis, kuni ahi küdes. Suuremad lapsed (tüdrukuid oli juurde sündinud) kõssitasid lävepakul ja valvasid väiksemaid. Vahel nad tassisid väiksemad sooja endisesse karjaseonni, kus nüüd loomad olid.

Tare kambris oli laste jaoks omaette toanurk: väike söögilaud ja väikesed pingid. Pudrukauss toodi söögiajal lauale ja Kai, kõige vanem laps, pidi söömisel korda pidama. Seejuures oli põhimõtteks: suuremale suurem tükk, väiksemale väiksem. Sööginõud olid kõik pereisa tehtud ja puust.

Et Aadura Andres ka sepatööd tundis, hakkas ta leivaviljale lisa teenimiseks kohalikele talunikele vajalikke tööriistu ning Tudulinna vokimeistritele tarvilikke raudosi valmistama. Peenrauda leidis küla-

Mäurassaare Vaaside pere 1930. aastail. Esireas vasakult paremale: Leida, Nete, Siim (Simeon), Emmi, Mahta. Teises reas: Eberhard, Erna, Konstantin, Härman, Joosep, Eduard, Tooni. Pildilt puuduvad Meinhard ja Seebold

kohas ikka, kuid sepaalasit polnud saada. Tehtigi siis esimene alasi puust, sest puu oli metsatalu elanikele kõigi asjade algus.

Kui raha oli, käidi aastalaadalt kaupa ostmas. Lastel olnud eriti hea meel, kui isa toonud Tammiku mõisas kasvatatud kartuleid. Need olnud ahjulees kuumas tuhas küpsetatult hästi maitavad. Ka odrakaraskid küpsetatud kõik ahjusuus tule paistel. Leivategemise ajal segatud hästi peeneks tambitud kaeraaganaid leivataignasse, et leiba rohkem saaks.

Põllulapid suurenesid tööinimeste käterammust. Põldu hariti harkadraga ja kuuselõhandikust tehtud oksliku karuäkkega. Heina niitmiseks tagus meistrimees ise vikati valmis, Kadri aitas teise suure haamriga alasil peale lüüa. Pereema oli igal pool mehe kõrval tööl.

Kui Tudulinna mõisnik kuulda saanud, et inimesed Mäurassaarele elama asunud, läinud ta kohe ratsahobusega sinna vaatama. Seal siis olevat lepitud kokku maarendi suhtes, sest teopäevi polnud nii kauge maa tagant (ikkagi üle 10 versta) ja halva tee tõttu võimalik mõisas teha.

Üks kohustus rendilepingus oli ka, et paeltega tuli metsast püüda linde mõisa köögi jaoks.

Hilisemate juttude kohaselt saanud mäurassaarlased linnupüüdmisega hästi hakkama, sest suure raba ääres elutses väga palju metsiseid, tetri, rabakanu ja laanepüüsid. Aga see oli pisut võõrastav, et püütud linde polevat saksad enne vastu võtnud, kui linnul juba suled seljas lahti olnud. Siis pidanud linnuliha hea mekiga olema.

Pere kasvas ja hakkas kaela kandma, majapidamises suurenes ka loomakari. Hea oli, et karjaseid oli omast käest võtta. Loomi karjatati metsas: üle rabakaela Kasiksaarele ehitati paarisaja sammu pikkune palktee. Kui palktee lattidega suleti, jäid loomad rabasaarele nagu karjakopliisse, sest tüma raba oli ümberringi. Raba servades kasvavast villpeast said loomad varakevadel kelta aegu esimese rohelise suutäie.

Karjalapsed raba ääres paljajalu käia ei võinud, sest seal oli palju usse (rästikuid). Karjased, isegi tüdrukud, tegid ise endale kasetohust viisud jalga. Siinsed kauge metsatalu lapsed õppisid kõik vajalikud tööd juba kodus varakult selgeks. Muret tegi pereisale aga see, et karjaskäijad olid ainult tüdrukud. Alles üheksas laps oli poiss. Talle pandi nimeks Simeon. Kui tulevane peremees oli sündinud, ehitati ka rehetoaga elumaja.

Reete saabudes viidi (umbes 1860. aastal) vanemad lapsed Tudulinna kooli, mis asus ühes talumajas. Nädalane toidukraam võeti kasetohust märsiga kaasa, et lapsed laupäevani koolis saaksid olla. Tund algas sellega, et koolmeister joonistas koolitahvlile tähe ette. Igale õpilasele oli antud käsutada väike tahvel ja krihv, kuhu ettenäidatud tähte tuli kirjutada. Koolmeister ise tegi sellel ajal, kui õpilased kirjutasid, mingit käsitööd. Kui tähe järeletegemine ei õnnestunud, laskis koolmeister tahvli puhtaks pühkida ja selle sama tähte uuesti täis kirjutada. Säärane käeharjutus võis kesta mitu päeva.

Koolis olid järgmised karistused:

- 1) liianiga (joonlauaga) serviti vastu peopesa, kui kellelgi olid käed mustad;
- 2) põlvili hernestele. Seda karistusviisi kasutati sõnakuulmatute häbistamiseks;
- 3) vitsanuhtlus. Süüdlane pidi ise endale kasevitsad tooma.

Kord tulnud raamatujuut kooli vaimulikku kirjandust müüma. Suuremad (muidugi koeremad) poisid aga sättisid lävepakule peergudest risti. Kui juut valmistus lahkuma, pörkas ta lävelt tagasi: usklik juut ei tohtinud üle ristimärgi astuda. Muidugi oli siis poistel nahatäis soolas.

*Roogendiku pererahvas Hilda Vaas ja Heinvald Roostar 1980. aastatel
Foto: Edgar Kask*

Koolimajas ööbivatel lastel oli õhtuti supikeetmine vanema naisterahva käe all. Iga laps pidi oma lihatükile, mille ta ühiskatlasse pani, erivärvilise villase lõnga ümber siduma, et pärast supi väljajagamisel igauks just oma lihaosa kätte saaks.

Lauda taha asjale käimine võetud ette mitmekesi. Ühed tõrjusid teivastega talu sigu eemale. Need olnud tollal hästi pika ninaga karvased ja näljased koletised, keda peeti aasta ringi väljas. Sead kippunud lastele kallale ja pärast söönud laste roojagi ära.

Magati koolitoa põrandal kodust kaasavõetud kasukate ja suuremate riiete sees. Laupäeval tuli keegi kodust lastele järele ning nädalavahetusel oldi koolist vabad.

Tüdrukud kasvasid ja hakkasid üksteise järel mehele minema. Esiklapse Kaie abiellumisel (1870. aastal) olnud kõige noorem laps Siim alles väike, istunud seapaja uksepakul ja ütelnud ise: „Las poiss õpib.” Kai sai üle raba Vöhkassaarde perenaiseks, järgmine öde Miili üle raba-serva Suuressaarde (Suuressaarest pärineb Miili lapselaps, tuntud pillimees Roland Pikhof). Ja jätkus neid meheleminejaid ödesid järjekorras ka naaberküladesse.

Mäurassaare Siim (Simeon Vahas, 1936. aastast peale Vaas) oli viimane selles lasterikkas peres ja poisslapsena ka kohapärija. Ja tuligi elluastumise aeg: naise kosis ta Iisaku-Pärnassaarelt. Mäurassaare uue perenaise nimi oli Anete, hüüti Neteks.

Sajand oli lõppenud, algas uus. Koos sajandi algusega hakkas Siimu peres sigima ja sirguma ka uus põlvkond mäurassaarlasti. Neid oli seitse venda ja viis õde, kes siin Muraka raba kaldapealsel oma elualguse said. Kõige vanem oli Leida, järgnes Meinhard, siis Emmi. Ja jällegi poisslaps, kelle nimeks sai Seebold, kutsuti aga Seebaks. Senistele lisandusid veel kaksikud Tooni ja Konstantin, öeldi Kosti ehk koguni Konstab, siis Joosep, teda hüüti lihtsalt Jossiks. Järgmine oli Härman ja taas sündisid kaksikud – Erna ja Eduard (Eedi). Kaks viimast last said nimeks Eberhard ja Mahta.

Suur pidi olema söögilaud, mille juurde pere 16 inimest sööma said istuda. Siim ise oli öelnud: „Mina oma lapsi võõra juurde teenima ei pane. Teeme põllumaad juurde, peame loomi rohkem ja küll ära elame!” Heinamaa niidukaari pikendati: heina tehti peamiselt sooservades. Ühel heal heinasuvel kerkinud sohu 32 heinakuhja. Ka põllumaad raadati juurde. Hariti üles raba ääres olev Iissaar, liivasele Härjakünkale sai kartulimaa, kus praegugi veel kartulikoobaste lohud. Tooni mälestust mööda kasvanud neil kartul hea, toitis suure pere ära. Ainult leivaviljast tulnud nappus kätte. Leivajahu jahvatati käsikividega. „Emmil oli rammu palju,” rääkis Tooni. „Kui ta suuremaks kasvas, siis ajas üksinda leivateo jaoks käsikive ringi! Ühel kevadel tuli kartuliseemnest puudu. Raba oli veel kevadisest veest tüma, aga Emmi ronis Saareväljale ja tõi sealt koti kartuleid seljas Mäurassaarele. Ei tea, kellesse tema tulnud oli.”

Mäurassaare Siim ise oli keskmist kätt jässakas ja tugev töömees. Ema Nete (sünd. Anete Kiiver) oli vaata et Siimuga ühepikkune, parajalt tugev ja tarmukas taluperenaine. Ja ettevõtlikkust neil jätkus. Kasvava

suure pere jaoks ehitati Mäurassaare kaskede alla uus maja. Sellel ajal elasid peres veel ka vanaisa Andres ja vanaema Kadri, viimane elas sada aastat täis. Ta suri 1930. aastate paiku. Nende elutöö oli vilja kandnud.

„Ega meil kedagi võõraid inimesi ei käinud peale Naarismaa Tiidu. Tema oli meile lähim naaber, meie talutee käis nende õuest läbi,” meenutab Tooni oma lapsepõlve. „Me, lapsed, kartsime kõik Tiidut. Ta käis alati, kõver kepp käes, lompas jalga ja rääkis hästi valju häälega. Me pugesime tuppa peitu. Ükskord ma pugessin süngi alla. Tiidu tahtis oma kõverat keppi mu jala taha panna ja mind süngi alt välja sikutada. Lubas mind omale koju tütreks viia, tal lapsi ei olnud. Küll mul oli siis suur hirm.

Meie ei teadnud küla inimestest, ei külauudistest ega maailma asjadest suurt midagi. Meil oli kodus kõik, mis meil vaja. Ise ketrasime ja kudusime omale juba maast-madalast nii linased kui villased riided selga. Mehed parkisid loomanahku ja tegid meile pastlad jalga. Ka sepa- ja puutööd tehti meil kõik oma kätega. Külapoest toodi ainult silku ja soola... jah, ja hilisemal ajal ka tuletikke.

Mäletan, et ühel talvisel hommikul rakendas vana Siim hobuse ree ette, pani meid, suuremaid lapsi, moonakottidega rekke ja viis Tudulinna kooli. Nüüd oli küla keskele ehitatud juba koolimaja. Siis nägime esimest korda külamaju ja külarahvast. See oli me lapsepõlve pööripäev.”

Mäurassaare poistest said nupukad meistrimehed. Juba poisikesena olla nad ehitanud puurataste ja rihmaveoga tuulemasina, mida aeti vändast ringi ja millega tuulati viljaterad aganatest puhtaks. Kui vanal Siimul õnnestus hankida hobustega ringiaetav kööpel (sks. *Göpel* – veovärk, inimeste või loomade jõul töötav seade masinate käivitamiseks), siis meisterdasid poisid pilpatõmbamise masina, mis kööpli abil tööle pandi. Ka lina ümbertöötamise ja riidevanutuse seadmed ning isegi laualõikus pandi kööpliga tööle. Samuti ehitati viljapeksumasina. Käsitsitöö – vilja pähkimine kootide ja hobustega – oli oma aja ära elanud ka kaugel metsatalus.

Mäurassaare peres valitses ka muusikavaim. Esmalt meisterdati ühe vana viiuli järgi uus mänguriist. Viilupoogen saadi hobusesabajõhvist, keeled vanalt pillilt. Järgmisena tuli tegemisele kannel, siis teine ja veel kolmaski. Vana lõõtspill ehitati ümber ning seda täiustati. Käsile võeti isegi kontrabass.

Nii valmisid meistrite kätetööna pillid koduse orkestri tarvis. „Mängisime kõiki lugusid, mida vaja oli. Suvel ka tantsisime mänguriis-

tade hääle järgi, kui külarahvas murakale tuli,” meenutab oma mälestustes Hilda Vaas, Mäurassaare minia.

Enne kolmekümnendaid aastaid hakkas suurpere lagunema. Vanem poeg Meinhard asus elama Iisakusse. Seebold leidis koduväi koha üle rabaserva Mustassaarel. Leida läks Märjassaarele Kesa Kaarlile mehele ja Emmi hakkas käima üle raba Pikanõmmel kangaid kudumas ning lõpuks jäigi Pikanõmmele. Vendadel kujunes aga kenaks kombeks igal seitsmevennapäeval Mäurassaarele kokku tulla oma sünnikohta ja kodurahvast vaatama.

1935. aastal oli Mäurassaarel pulmapidu: Konstantin võttis Mäetagusest naise. Pulmalised tulid otse üle raba Mäurassaare peale. Oli süda-

*Mustassaare talumaja, esiplaanil peremees Seebold Vaas
Foto: Edgar Kask*

suvine murakate aeg ja külarahvas tulnud marjule. Lagedal Muraka rabal said pulmavoor ja murakavoor vastamisi. Lõbu oli laialt.

See oli 1936. aastal, kui Eestimaal läks moodi võõrapäraste nimede ümbervahetamine (eestistamine) maarahvale suupärasteks. Vahetati nii ees- kui ka perekonnanimesid. Mäurassaare noored, kes veel kodus elasid, olid nimede vahetamisega päri: Tooni valis endale nimeks Hilja, senisest perekonnanimest Vahas sai Vaas. Konstantinist sai Valju, Joosepist Heino, Härman soovis uueks nimeks Eldur. Ainult kõige nooremad (nad vist ei osanud veel endale nime valida) olid seniste nimedega rahul. Vana Siim olla hiljem öelnud, et kui nüüd keegi küsiks mu laste nimesid, mina küll ei oskaks öelda. Harjumuse kohaselt jätkame meiegi endiste nimedega.

Metsatöö oli läbi aegade metsatalude põhiline tegevus ja tuluallikas. Aasta-aastalt läks metsapuu kallimaks, ka töötasud tõusid ja taluomanik, kel oli head haavametsad (haavapuit oli otsitav ja hinnatav toormaterjal tuletikuvabrikutes), sai püstirikkaks. Üha tihedamini hakkasid metsakaupmehed Mäurassaarel käima, kuid Mäurassaare Siim hoidis peremehelikult oma metsa. Ühel metsamehel õnnestus siiski Siimule laenata raha talukoha äraostmiseks, mis oli pooleldi riigi rendikoht olnud; Siim müüs metsa ainult laenatud raha ulatuses. Külarahva juttude järgi käinud Mäurassaarel ka Siimu lellepoeg, kes

*Mustassaare
Seebold 1988. aastal
Foto: Edgar Kask*

*Suuressaarde on
jäänud ainult talu
õuepuu oma imetus-
väärsse hällioksaga.
Tüvele toetumas
raamatu autor
Foto: Edgar Kask*

arvanud, et eks sugulasele ikka tulla vastu ja tehakse omavahel metsamüügikaup maha. Pärast olevat uudishimulikud pärinud, et kuidas kalli sugulasega kauplemine õnnestus. Metsaostja olnud hea jutuvestja ja pajatanud: „Jõudsin keskpäeva paiku Mäurassaare maile, kohati sai kõrgemale metsaalusele tallatud rada pidi jalgrattaga sõita, kohati tuli jala astuda. Mäurassaare poisid olid üle soonikute päris korraliku palktee teinud. Enne tallu jõudmist kostis maja poolt laste käratsemist, aga kui koerad mind märkasid ja haukuma hakkasid, kadusid inimesed ei-tea-kuhu. Õuel uitasid ringi haned, kalkunid, kanad, maja ees olid ilusad lillepeenrad ja ümber maja suur õunaaed. Sain lõpuks vana Siimu koos suurema poisiga põllu äärest kätte ja astusime siis majja, et juttu ajada. Perenaine ühe tütreaga oli köögis. Kui kuulsid, et ma sugulane olen, võeti mind väga lahkesti vastu.

Esmalt keedeti pajatäis mune ja toodi need suure kivikausiga (nagu silmapesukausiga) lauale. Siim istus minu vastu teisele poole lauda. Seal ma siis seda kaubajuttu alustasin. Vahepeal hakkas ukse vahelt ja kapi tagant lapsi välja piiluma. Pikapeale ilmus neid tuba täis ning kõik vahtisid sõnatult mind kui maailmaimet. Sõime siis mune ja muud paremat, mida perenaine lauale kandis, aga metsaostust ei tulnud küll midagi välja. Siim arvas, et las puud kasvavad, saavad vanemaks, küll siis jõuab... Ja nii mu käik tühja läkski!”

Metsakaupmees Paabu, kes oli Tartus kohvikuomanik ja võttis muudki ette, oli kaval mees. Ta meelitas vana Siimu Tartusse, et seal talle kõvasti välja teha, vanamees pehmeks rääkida ja siis metsaostulepingule allkiri välja meelitada.

Kõigepealt suundunud metsakaupmees Siimuga „Kuld Lõvisse”, Tartu toliaegsesse noobleimasse restorani. Seal polevat šveitser neid tahtnud uksest sisse lasta, et pasteldega ja kodukootud vammusega polevat ette nähtud. Metsakaupmees káratanud: „Uks lahti, kas kuuled! See mees on Máurassaare miljonár Tudulinnast. Orkester mángigu tušši!” Kaupmees vedanud seejuures taskust pika rahatáhe välja ja visanud üle óla šveitserile. Paabut kui naljameest náhtavasti tunti, orkester hakanud mángima ja pasteldes miljonár koos saatjaga astunud restorani.

Restorani laud, mille taha külalised istusid, koormatud silmapilk üle mitmesuguste suupistetega. Peened viinad ja kenad naised pidid nüüd oma töö tegema, nagu kaupmees oli kavatsenud. Vahepeal juhtus váike arusaamatus, mis pisut tumestas ülemealiku kaupmehe plaane. Hárrasmees Paabu viipas úhele kenale náitsikule – ettekandjale: „Preili, tulge meie lauda, tóin kaasa rikka kavaleri!” Preili oli vaid korraks vaadanud Siimu poole ja náhvanud: „Ei mina náisugust taha!” Ja pöördunud viuhiti! minema. Náhtavasti polnud ta kaupmehe naljadega harjunud. Siim ainult muhelnud omaette ja óelnud: „Mis ta mótleb, et mina teda tahan vói...” Ja söönud rahumeeli edasi.

Kaupmees aiva kergitas lauas klaase, leidis ka lõbusad ja kenad naised, ning kui aeg ka Siimu jaoks juba küllalt küps pidi olema, arvas kaupmees, et vahest kirjutame nüüd metsamüügilepingule alla ja ma lasen sind tóllaga Máurassaare óue peale viia. Siim aga náppinud habet, móelnud ja óelnud siis pikkamisi: „Ma láhen nüüd náisama kodu ja pean seal poistega nõu. Enne ei kirjuta.” Ka seekord jái mets müümata.

„Siim oli váhese jutuga,” mäletab ka Heinvald Roostar, kes praegugi elab veel endise Naarismaa talu naabruses Roogendikul. „Siit käis Máurassaare talutee lábi,” ráágib Heinvald. „Kui koer haukuma hakkas ja Siimu náhti küla poole minevat, siis ikka küsiti, et kuhu sa láhed. Siim vastanud alati: „Ikka edasi.” Ja oligi kóik selgeks ráágitud.

Ehkki Máurassaares kóikide töödega hakkama saadi, kutsuti siiski kord aastas majja ka rätsep, et meespere korralikud úlikonnad selga saaks. Rátsepmeister tuli Tudulinnast kutsuda. Et meister oli ka kirglik jahimees, siis käis ta Máurassaare poistega koos jahil. Kord olnud Máurassaares hagijas, kes omapead metsa kippunud ning sellega jahiliste meelepaha pálvunud. Poisid nutitanud koerale puust kiirusepiiraja

jalgu ja koer muutunudki sõnakuulelikuks. Noorele Treiali-rátsepale hakkas Máurassaares käimine ja jahipidamine meeldima ning lõpuks selgus seegi, et rátsepal olid naisevõtmise plaanid. Máurassaare Toonist sai Treiali Tooni. Suur talupere jái jällegi úhe inimese võrra váiksemaks.

Óitsele lõõnud metsatalu ja tema tööka pere káekáigu katkestas lahtipáásenud sõjamóll. Siim oli küll enesekindlalt lausunud: „Ei sõda siia jõua!” Aga jõudis siiski. 1944. aasta káreda veebruaripakasega tuli úle Peipsi I Eesti partisanibrigaad. Partisanid murdsid Saksa rannakaitsest lábi ja suundusid Muraka rabale. Lahingud káisid nüüd nii óösel kui ka páeval, sest vóidukaid sissetungijaid úritasid haarata nii Saksa sõjaváekomandod kui ka Omakaitse úksused.

Kui varematel aegadel põgenesid inimesed sõjaohtude eest paku just metsadesse ja soosaartele, siis viimase sõja ajal oli vastupidi: Muraka raba áärsetest metsataludest koliti sõja jalust küladesse. Nii põgenesid ka Máurassaare inimesed Roostoja-Roogendikule.

Máurassaare taluhooneid püüdsid aga partisanid enda valduses hoida, sest veebruaripakane tegi lagedal rabal liiga. Ka lennuváli, mis rajati Kiikojá lammile, oli partisanidele úlimalt táhtis toetuspunkt ja eriti oluline tagalaga sidepidamiseks óhu kaudu. Siinsetes lahingutes langes ka partisan Heinrich Tammemets, kellele Mart Raud on púhendanud ballaadi. Virumaalt Vaivara külast párineva noormehe Heinrich Tammemetsa langemiskohta táhistab málestusplaat.

Suur Máurassaare talupere pudenes mitmesse maailmakaarde laiali. Roostoja-Roogendikule jáid paika pidama vaid vanurid Siim ja Nete. Ehkki Siim oli váhese jutuga, ei játnud ta Omakaitse meestele, kes Roogendiku óuest lábi Máurassaarele káisid, kordagi útleмата: „Árge mu maja maha põletage!”

Sõda ei halastanud Siimu peale. Kuulda saanud, et maja on maha põlenud, muutus vanamees veel kinnisemaks, raugastus silmanáhtavalt ja manalasse ta vajuski. Ema Nete elas veel kúmmekond aastat ning viidi siis temagi puhkama oma mehe Simeoni kõrvale Tudulinna kalmistule. Máurassaarest ja tema elanikest on jáanud ainult málestused.

1987. aasta káisin Roostoja-Roogendikul, et juttu vesta ja máurasaarlasi meenutada nende kaasaegsete Heinvald Roostari ja Hilda Vaasiga. Heinvald on põline Roostoja küla elanik, ta teab ja mäletab oma koduküla eluolu. Hilda Vaas oli Máurassaare minia. Konstantin (Hilda mees) suri sõja ajal Haapsalu haiglas ja nüüd elab Hilda koos Heinvaldiga kahekesi Roogendikul.

Jutt kaldub esmalt úleaedse Naarismaa Tiidu peale, keda peeti selle küla suurimaks jutumeheks. Heinvald muheleb ja lausub: „Kui need

Tiidu jutud kirja panna, saab raamatu. Rahva jutu järgi oli ta sündinud 1. aprillil ja alles üheksa-aastaselt hakanud rääkima – ja kohe ka vale-tama!”

„Nii et selle mehega juttu vestes igav ei hakanud.” arvan omakorda.

„Oh ei!” Kui Tiidu naine juhtus toas olerna, siis ta naist pelgas, oli saanud naise käest hurjutada oma valede pärast, aga kui naise silma alt pääses, no küll siis luiskas!”

„Tal olevat jalg kõver olnud ja kepiga käinud,” tuletasin Mäurassaare Tooni juttu meelde.

„Jah, ta kukkus hobuse seljast poisikesena maha. Neil olnud üks vana ruun, kes kuidagi teistele hobustele järele ei jõudnud. Ikka kui õhtuti hobuseid karjamaalt koju toodi, oodatud ruuna poole ööni. Kord tegi Tiidu niisuguse tüki, et istus ruunale selga ja võttis taskust juba varem valmis varutud tohutuusti, süütas põlema ja suskas ruunale saba alla. No siis oli niisugune sõit üle heinamaalageda, et vanaperemees, kes parajasti aknast välja vaatas, oli imestunud lausunud: „Oh sa ime küll, välk tuleb selgest taevast ja otse meie toa peale!” Muidugi tekkis hobuse jooksust tuuletõmbus ja tohutort leegitses õhtuhämaruses välguna. Sealt ruuna seljast Tiidu kukkuski ja oma jalaluu murdis. Kord olevat ta hakanud külast hobuse ja vankriga äikesepilve ees koju kihutama. Sõitnud nii kiiresti, et ise jäänud hobusega kuivaks, ainult vankri kasti tagaots oli vihmaveest lainetanud.

„Eks talumeeste juttudes kiidetakse ikka oma hobuseid, aga millised need Mäurassaare hobused ka olid?” pöördun perenaise Hilda poole.

„Neil oli kaks tõsist tööhobust ja nooremaid ka. Hobuseid seal majas hoiti, neist peeti rohkem kui teistest loomadest. Hobune oli ju talumehe parem käsi.”

Kuulan perenaise juttu: ma olen seda varemgi tähele pannud, et ta räägib veidi venitatult, laulva häälega ning tema kõneviis sarnaneb Mäurassaare Emmi ja Tooni omaga. Miks see nii on, juurdlen mõttes, ja jõuan viimaks järeldusele: küllap see on 19. sajandi keskpaigast pärinev kohalik kõneviis. Need inimesed siin on põlvest põlve elanud muust maailmast lahus, omaette, neil on säilinud kõik vana viisi, isegi kõne-laad. Jutt on veidi veniv ja aeglane, aga viisirikas (kui nii võib öelda), mitte nii rabelev ja kiirustav nagu tänapäeval. Rääkijal on täishäälikud pikalt välja peetud, lause lõpp on erilise tõusu ja sellele järgneva langu-sega. Nii nad siis vist rääkisidki, me vaarvanemad. Aeg on edasi läinud ja me keel ning kõne muutunud.

Palun perenaiselt fotot, mis on tehtud 1930. aastatel Mäurassaare suurest perest nende talu õuel. Pildistatud on mingi piduliku sündmuse

puhul või lihtsalt riietuti selleks piduriideisse. Isegi sellel pildil ilmneb nende inimeste ilumeel – kõikjal lilled. Nende nägudel peegeldub iseteadlik rahulolu oma elujärgjega. Tagasihoidlikke naeratusi valgustab nagu mingi sisemine soojus ning suure pere ühtekuuluvustunne näib neid kõiki üheks suureks pereks liitvat. Perenaine lisab: „Seal elasid inimesed, kes kõik olid ühel meelel. Mind võeti peresse vastu kui oma-nimest. Ei mäleta, et meil oleks omavahel mingisuguseid tülisid tulnud.”

„Siin pildil vist kogu peret pole?”

„Pildil puuduvad Meinhard ja Seebold. Nemad olid juba siis kodust lahkunud,” selgitab perenaine.

„Ja kus ilmakaares teised kõik on?”

„Meinhard oli Iisakus metsavaht ja sinna ta suri. Leida päris ka Iisaku mulla. Joosep, tema ei pidanud kuskil paika, oli teine sulasevaimuga mees. Aga ta oli suur loodusesõber, jälgis linde, loomi, putukaid. Kuigi ta teaduslikult ei osanud paljusid loodusnähtusi seletada, siiski oli tal oma arvamus nende kohta. Vanas eas elas veel ühe ingerlasega kokku, suri vanadekodus ja maeti Iisaku surnuaeda. Härman – Siimu kõige kallim poeg, temast pidi tulema koha pärija, oli kõva viinamees. Kukkus end poolsurnuks, jäi põdema ja teekond lõppes samuti Iisakus. Eduard ja Eberhard said partisanisõjas 1944. aastal surma. Nad puhkavad isa ja ema kõrval Tudulinna kalmistul, ka Emmi ja Tooni on maetud sinna. Mahta, kõige noorem, on Heinvaldi venna Edmundi naine, nad elasid siin Roogendikul enne meid. Ka nemad on meie hulgast lahkunud. Nad on Iisakusse maetud.”

„Ja nüüd elavad sellest suurest perest veel ainult Seebold Mustassaares ja Erna Tarumaal?” pärin selgitust.

„Jah, otsige nad üles, Seebold sai juba 81 aastat vanaks, nemad vast mäletavad ja teavad Mäurassaare aegadest rohkem rääkida.”

See on ka minu suurim soov ja tahtmine olnud, et veel kord Mäurassaare elava ajalooga kokku puutuda.

Mäurassaare Siim ehk Simeon Vaas umbes 1935. aastal

Võhkassaare soomajas

Jäi maja maha üksikuna, aga veel küllaltki kõbusana siia Muraka raba soosaarele, kus oli oma pika mälestuste aja olnud. Maja jäi, sest tema polnud kõlvuline linna ümber asuma, nagu ta elanikud. Küllap olid talle lageda Muraka raba tuuled tuttavad, et siin nendega edaspidigi toime tulla. Tuska aga tegid sügisesed sajud, mis panid kütmata soomaja vettima. Sellepärast oli õhk majas kopitanud ja niiske.

Igal sügisel, üks kord või rohkemgi, köeti selle maja pliiti siiski, nimelt jõhvikakorje aegu. Oli marjulisi, kes väsisid või koguni ära eksisid, ja nemad leidsid vanas majas ööbimiskoha. Nii juhtus möödunud sügisel ka minuga.

Olin kogu päeva tallanud rabasammalt, lootes leida kuskilt kohake, kus veel jõhvikaid punab. Niisugust kohta aga polnud olemaski! Kõikjal olid marjuliste mahasõtkutud jäljeread ja ainult mõningad kribud marjad, mis esmakorrajate silmis kõlbmatuks tunnistatud. Tüdisin minagi neist mahajäetuid, sest iga üksiku marjakesele järele kummardamisest jäi selg valusaks.

Sumasin aiva ringi ja unustasin aja. Külasse tagasi ma sel õhtul ei oleks jõudnud. Saabusin soomajja tublisti väsinuna, seljas kott ja käes korb, milles peotäis marju.

Hea, et mul olid tuletikud taskus. Soomaja pole ju taiga jahionn, kuhu järgmise tulija tarvis jäetakse tuletikke ja söögikraami. Aga üht-teist leidis selles majas siiski: avatud seinakapis oli pundar mahajäetud ajakirju. Hea seegi! Sai tulehakatust, et siis hiljem vaadata, mida ka soorahvas kunagi lugenud.

Tegin tule pliidi alla. Küttepuid leidsin kuurist, need olid sinna jäänud Võhkassaare vanaperenaisest, kui ta linna laste juurde kolis.

Peagi pragisesid koldes puud. Pliidil oli vana tuttav talu teekann. Tahtsin keeta pohlavarreteed, nii et see keedunõu tuli tulele panna. Päike hakkas aknast sisse paistma – oli raba serva taha vajumas. Vastu ehapuna läigatas rabavesi vohavate soovõhkade vahel. Hämardus.

Ma ei tea miks, kuid käisin pööningu ja kõik toad läbi ning vaatasin igasse nurka. Imelik, ma ju teadsin, et siin kedagi pole, aga siiski pidin kõik järele vaatama. Võib-olla ma kartsin. Keda? Hirmutunne pimeduse ja üksilduse ees on vist igale inimesele loomupärane ja pärineb nendest kaugetest aegadest, mil ta veel tunnetas oma nõrkust ja abitust suurte tundmatute jõudude ees.

Nurgas krabistas keegi. Tähendab: inimesed olid läinud, aga hiired jäänud. Teravad ninad haistsid mu seljakotist levivaid lõhnu ja need meelitasid. Teevesi kees. Valasin plekk-kruusi rohekat pohlavartest väljakeenud lõhnavat vedelikku. Pärast tavapärasest õhtust teejoomist riputasin leivakoti konksu otsa, kus kunagi oli talu petrooleumilamp rippunud. Hiirtele panin nurka nende osa.

Istusin pliidi ette toolile. Jalad surisesid päevasest rabal sumpamisest, nagu vesi teekannus. Lisasin puunotte tulle. Pliidisuust sähvata-vate leekide valguskuma heitis maja palkseintele tantsisklevaid varje. Toetusin mugavamalt tooli seljatoele ja lehitsesin ajakirju.

Näppu hakkasid lehtede vahel olevad vanad talu paberid.

Tudulinna vallavalitsus 1938. aastal. Isikumaksu teatis.

„Talukoha omanik Aleksander Maasik, elukoht Virumaal Tudulinna vallas Oonurme külas Võhkassaare talus. Teil tuleb tasuda 1938. aasta isikumaks (pearaha) 4 krooni 50 senti.” Vallasekretäri allkiri.

Pakk õnnesoovikaarte pühadeks ja sünnipäevadeks Võhkassaare talu perenaisele Julia Maasikule, talu lastele: Karlile, Valvele, Aulale, Eedule. Mitmesuguseid kirju ja märkmeid talupidamise ja loomade kohta – talu ajalugu. Imeliste töörohkete aastate ajalugu! Metsatalude kuldse ajastu kroonika, mil isegi Võhkassaare soosaar suutis toita ja katta kehval pinnasel sirguvat rohkearvulist peret.

Kohendan tuld erksamaks, et pliidiuksest paistev kuma valgustaks mälestusi. Võtan nüüd taskust oma märkmiku, kus on samuti ülestähendusi Võhkassaare kohta.

See võis olla 1870. aastal või siis aastavahetusel, kui 18-aastane Kai saaniga Võhkassaarele miniaks toodi. Võhkassaare soomaja kuulus Maasikute perele. Siinse soosaare asutaja nimi oli Karl ja tema naine oli Kai ning neil oli üksainus poeg Tiidrik, kes Mäurassaare Kaie kosis. Nii olid siis ämm kui ka minia mõlemad Kaied.

Esimese väikese alepõllu olevat Võhkassaarele teinud naabertalu Pikanõmme peremees. Maasikute pere raadas Võhkassaare künkale alet juurde. Soosaarele mahtus põldu 3–4 ha ja ühele rabasaarele, mis veidi eemal, sai veel ühe söömavahe künni jagu lisaks. Hiljem raba laienes ja neelas selle viimase põllu. Uued põllud tehti nüüd Pikanõmme poole. Heinamaad olid rabast eemal Reinu ehk (kaardil märgitud) Põldmaa-roosi talukoha lähedal.

Võhkassaarest vasakul rabakaldal kasvavat kõrget metsa olevat kutsutud Laudamännikuks. Siin olnud külarahvas kunagi vanasti oma härgadega sõjapaos. Härgadel olnud „prillid” ninal, et nad ammuda ei saaks. 1868. aastal olnud siinmail suur metsapõleng.

Võhkassaarest käidi Oonurme külasse nelja versta taha mõisapõlule oma talukoha eest teopäevi tegemas. Oonurme küla karjamõis kuulus Muuga mõisa alla. Muuga mõisa omanik oli Eestist pärinev, kuid Peterburis kuulsaks saanud baltisaksa kunstnik Timoleon von Neff. Oonurme karjamõisaga tegelnud aga parun Noel, kes tülitlenud Tudulinna parun Tisenhauseniga maavalduste pärast. See tüli Oonurme karjamõisa pärast olevat alguse saanud juba rootsi ajal. Tülide tegi lõpu erukindral Knorring, kes omandas Oonurme mõisa ja andis selle parun Tisenhauseni hooldada.

Kindral Knorring olnud põhjatu rikas. Tal olnud palju mõisaid ja tööstusi nii Baltikumis kui ka Saksamaal. Enne surma tahtnud mees oma valdusi ka oma silmaga näha. Kindral toodudki ratsahobuse seljas üle soode ja läbi metsade Oonurme karjamõisa. Tollal olid teolud väga viletsad. Kandetooliga pandud haige vana mees mõisa õuele maha. Seal ta siis kuulanud ära oma alamate ettekanded ja lubanud rahva mured kuuldavaks võtta.

Karjamõisa omanikud aga vahetusid ja järgmiseks omanikuks sai Peterburi vabrikant rootslane Vege. Vabrikant omandas Oonurme karjamõisa sajandivahetusel Harkovi, teistel andmetel Taganrogi Doni pangalt, kuhu mõis oli panditud 18 000 kuldrubla eest.

Võhkassaare talukoha eest tuli mõisale anda igal kevadel üks aastane pull. See viidi Tagajõe härjatalli nuumale. Ülejäänud osa maksti rahas. Krundi väärtus arvestati maa headusest tulenevate puhastulurublade järgi. Peamist raha said taluinimesed härgade pidamisest: talukohas peeti 4–5 härga. Võhkassaare eest oli maks tollases vääringus 60 rubla aastas. Üks täiskasvanud nuumatud härg maksis kuni 25 rubla. Peale selle tuli kirikule anda üks vakk vilja või teha mitmesuguseid abitoide. Ka kellamehele oli vaja anda viis toopi vilja. Et maksurahale lisa saada, tehti talvel tünnivitsu Kunda tsemendivabrikule. Vitsamaterjali saamiseks tuli aga mõisale muidugi jälle maksta.

Maksta ja maksta! See sõna kordub kõigil talupaberitel. Ära aga elati ning pered kasvasid ja tugevnesid. Visa ja elutahteline inimene oli see pika orjapõlve läbivõitnud eestlane.

1885.–1916. aastani kestis talude päriseksostmine. 1911. aastal saabus ka Oonurme kohtade päriseksostmise aeg. Mõis nõudis Võhkassaare koha eest 600 rubla. Parun Vege koos valitseja Preinvaltsiga pakkusid talukrunte päriseks. Paljud inimesed kahtlesid, ei raatsinud raskelt kättesaadud rahast lahti öelda ning osa Oonurme talukohti müüdi Saare vallast tulnud Kodavere meestele.

Leian märkmikust lehekülje, mis käsitleb Võhkassaare elu-olu aastatel 1930–1940. Kirjamärkmed pärinevad Võhkassaare naabertalu Pikanõmme peremehelt Ärnilt (Ernst Pikanõmmelt): teated metsatalude ja Muraka raba kohta.

Kaugematest metsataludest väljapääs oli vilets. Veskil käidi ikka tali-teega. Tagajõe-äärsetel taludel oli igati oma vesiveski. Metsataludes peeti 6–8 lüpsilehma ja tööhobuste paari ning suurt karja pudulõuseid. Kes sai, vedas piima Oonurme meiereisse. Kaugemad metsatalud tegid koduvõid.

Naljajutt räägib, kuidas vanemad inimesed kirikusse minekul jätnud sahvri võtmed laste kätte. Pärast olnud aga pahandus suur: lapsed olid mänguhoos tassinud võivitsikud tuppa ja kõik maja palkseinte vahed võiga üle krohvinud. Või olnud tollal odav kaup, sellega määratud taludes puuvankreid.

Siinsed talud abitööjõudu ei vajanud. Talupered olid suured ja talutöödel abistasid ka juba masinad.

Üle raba oleval Mäurassaarel oli ka suur talupere, neil ei olnud kodus kõigi jaoks tööd. Emmi, selle talu üks paljudest tütardest, käis Pikanõmmel kangaid kudumas. Siit Võhkassaarelt läks rada üle Tüma-kaela ehk Tümassoone, kus olid elades (kohalikus keelepruugis: kunagi) purded peal, otse Kasiksaarele.

Kord tahtnud Emmi soosuksetega (soolauad, soorajad) üle Tümassoone minna, aga ega need rasket inimest kandnud: Emmi vajus sisse, ronis küll välja, nii et vagu taga, aga teine suks jäigi Tümassoonde.

Kasiksaarel kasvas suur kuusk, mis oli teistest metsapuudest palju kõrgem, selles suunas silmalt mindigi. Kuusk olevat paistnud viie kilomeetri tagant veel Võhkassaare õuele. Tormituul murdis selle hiidpuu 1949. aastal. Metsnik Rein Oja mõõtmise järgi olnud tal pikkust 38 meetrit, peale selle purunenud ladvaosa, mida polnud võimalik mõõta.

Kasiksaarel oli vanasti metsiste mängupaik. Naarimaa Tiidu (Mäurassaare naaber) rääkis, et kord mängis metsis suure kuuse otsas. Tema hiilis puu alla ja laskis metsist. Laskis ühe paugu, teise, aga metsis laulis edasi. Mees roninud siis poolde kuuse ja lasknud sealt metsise maha. (Kohalikud inimesed räägivad, et Tiidu olnud suur jutupuhuja!)

Mäurassaare Seeboldi jutu järgi olnud Iissaarel vanasti eestlaste palvetamise paik. Kui inimesed sinna läksid, siis Kübarsaarel võeti kübarad maha ja mindi paljapäi Iissaarele.

Kohaliku murde omapära on, et sõna alguses h-tähte ei öelda (ei hääldata). Sellest siis Iissaare, kuna tegelikult peaks olema Hiissaar

või Hiisaar. Roostoja küla kirjamees Kristohf Roostar kirjutabki 1931. aastal oma küla kroonikas nii: „Hiissaarest kaks kilomeetrit õhtu poole on jälle üks saar ja selle saare nimi on Kübarsaar. Kübarsaarel on ka veel vana ahju ase tunda. Vanade inimeste jutu järgi on Kübarsaar oma nime saanud sellepärast: Hiisaar on püha paik olnud; kui on tulnud sinna palvetama ja ohverdama, ei ole tohtinud keegi kübaraga või mütsiga tulla. Mütsid jäetud kõik Kübarsaarele.”

Kirjamehe ridu edasi lugedes selgub, et kord läinud kaks meest Hiisaarde vanade eestlaste varandust otsima. Kaevanud juba sügava augu liivakünkasse, kui äkki olnud mingisugust võõrast häält kuulda. Mehed ehmatanud, visanud labidad käest ja pannud saarelt tulistjalu plagama. Varanduseotsijad polevat hiljemgi julgenud oma labidatele järele minna. Veel on lugeda, et tänavu suvel (s. o. 1931. aastal) on Mäurasaare Siimul siin Hiisaarel hästi ilus oder kasvamas.

Võhkassaarest paremale, Kunturi talu poole jäävad Ämma- või Vanamoori laukad. Seal vist pidi üks vanamoor kunagi jõhvikamarjade korjamise aegu ära uppuma või uppuski. Seda ei teadnud isegi Kunturi-Jaan seletada.

Kesk raba olevatest Pardilaugastest edasi Kotkanina poolsaare poole on väga ilusad laukad – saared ja saarekesed laugaste keskel, kus pesitsevad hõbekajakad. Roostoja küla inimesed nimetavadki neid Ilusateks laugasteks.

Murakal aga käidi vanasti nii, et noored kogunesid laupäeva õhtul Võhkassaarde. Sääli pidutseti ja tehti nalja öö läbi. Hommikul enne koitu mindi murakaid korjama. Viluga oli hea raba peal uidata. Parimad muraka kasvukohad olid Muraksaarte ümbruses.

Linde oli rabas palju: pardid, tedred, koovitajad, rüüdid, rabakanad, metsised ja hulganisti väiksemaidki. Kevadel kajas kogu raba lindude trallist. Põtru oli vähe, hunte ei olnud.

Kohendan jällegi tuld, mille leegid on tuhmunud, ning mõlgutan mõtteid möödunu üle. Viimane Võhkassaare peremees oli Aleksander Maasik. Ta oli Esimese maailmasõja aegu tsaariarmees teeninud ja Karpaatides võidelnud; hiljem võitles landesveeri vastu. Kokku said tollaegsed mehed ligemale üheksa aastat sõjaväes olla. Kui 1941. aastal jällegi sõda algas, mõjus see eelmises sõjas kannatanud mehele rängalt. Kesakünni ajal tundis künnimees südamel paha olevat, läks tuppa vett võtma, aga veeämbrini ei jõudnudki. Naine jäi lastega omapead.

Edasine metsatalude käekäik sõjajärgseil aastail oli mitmeti keeruline: üksiktalupidajaid tabasid kõrgendatud kohustused ja maksud, mis neid ahistasid, kohati hakkasid need lausa üle jõu käima. Paljud pere-

konnad siirdusid linnadesse, kus elutingimused lahedamad. Visad ja põlisemad maainimesed ei põgenenud neid tabanud raskuste eest: nad pingutasid püksirihma maa ja kodu olemasolu nimel.

Võhkassaarlaste olukorda kergendas asjaolu, et nende talukoht vabastati maksudest, sest 1944. aasta talvel Muraka rabal võidelnud Eesti esimese partisanibrigaadi liikmed olid siinse metsatalu laudas olevast karjast kaks hästi söödetud mullikat lihaks teinud, millega partisane toideti. Ja jällegi pidid Võhkassaare põllulapid andma kõik, mida kasvav pere elamiseks vajas. Väljast polnud kuskilt abi loota: poed olid tühjad, sõda oli laastanud maa ja majanduse.

Muraka raba ümbruses, kus üksikud metsatalud, ei laabunud elu pärast sõda rahulikult: peale kõigi muude hädade liikusid metsades ringi nn. metsamehed (metsavennad), võõrad ja kohalikud. Need mehed olid rindest maha jäänud ja varjasid end nüüd nõukogude võimu eest, kes neid bandiitideks nimetas. Metsas hulkujad vajasid aga toidumoonat ja seda sai hankida ainult metsataludest. Paljud neist lindpriidest töötasid metsataludes pererahva nõusolekul, et oma kõhuvajaduste eest tasuda.

Järjekindlad haarangud ja metsade sõjaväega läbikammimised ei leevendanud olukorda, vaid pigem takistasid tekkinud ummiku rahumeelset lahendust. Paljud perekonnad olid sel moel sunnitud kodust lahkuma. Juhtus aga, et kui tuli avalikuks metsavendade toetamine, ootas süüdlasi väljasaatmine Siberisse. See pikk ja vaevarikas teekond tabas Võhkassaaregi perekonda. Ema Juuli (nii teda kutsuti) ei suutnud kunagi oma inimlikus headuses jätta abivajajale kätt ulatamata. Need ajad olid täis ülekohtu soomajade lihtsate inimeste vastu.

Rahvasuus liikus hiljem jutt, et küüditavate nimekirjale polevat maakonna esimene sekretär Lausik alla kirjutanud, kui leidis, et ka Julia Maasiku perekond nimekirjas oli. Lausik ise oli partisanina 1944. aastal Võhkassaares süüa, juua ja ulualust saanud. Allakirjutaja olevat olnud põllumajandusosakonna juhataja Muravlev, kes ise Oonurmes metsavahi pojana sündinud ja kasvanud. Kui Lausik Maasikute perekonna küüditamisest teada sai, läks ta parteikomitee pööningule ja poos end üles.

Siberi-aastad möödusid. Võhkassaare rahvas pöördus koju tagasi. Kuid kodus polnud enam elamiseks võimalusi: võsastunud põllud ja heinamaad oli metsamajand endale pärinud.

Üks kord aastast köetakse siin seda maja siiski.

Öösel ärkasin, mul ei olnud und. Ei tea, kas mind rõhus soomaja vaevatud majahaldjas või oli see lihtsalt mu õhtuse mõtiskluse mõju.

Mu küljealune vana soemüür, kohalikus keelepruugis lesengas, oli soe, ma oleksin võinud magada, aga, aga... Need mahajäetud talud. Mida ütleksid nüüd need inimesed, kes Võhkassaare kunagi raadasid? Nemad, kes siit sooservalt põlismände üles juurisid, alet põletasid. Kui nemad näeksid, mis nende tööst ja vaevast, nende kasinusest, mis sünnitas isegi ihnsuse, mis sellest kõigest, kogu nende püüdlikkusest on saanud, nad ei usuks oma silmi.

Nagu katk või Põhjasõda on üle Tagajõe-taguste metsatalude käinud. Pole siin enam kuulda ei kukelaulu ega koera haukumist. Metsikult loksav rohi ja nõgesed on lagunevate taluvaremete vahel rinnuni. Talu vanad samblikeräämas õunapuud on karu õunte kättesaamiseks rüüstanud ja räsinud. Kaevurakked on viltu vajunud, tarad ümber kukkunud. Metsatalusid ei ole enam, ei ole...

Võhkassaare talumaja jäänused 1980. aastatel
Foto: Edgar Kask

Varessaare

Rahvasuus liikuvate juttude järgi olnud Varessaare esialgne nimi Varesaare. Muraka raba kõrgemal kaldapealsel olevat muiste inimesed sõjaaja peidus olnud, hiljem jäänud sinna ainult kivivare, mis neid kaugeid aegu meelde tuletas ja sellele kohale ka nime pändas.

Mõisate aegu pörkasid Varesaare mail kahe ahnitseva mõisniku võimupiirid vastamisi. Et mõisamaadel soode-rabade vahelisel maalal kindlat piiri ei olnud, ruttas Mäetaguse mõisnik Rosen rabaäärset Mustassaart omaks tunnistama. Püssi krahvile Stackelbergile kuulus aga Muraka raba külje all olev Tarumaa küla, ja et Mäetaguse mõisniku edasitungi tõkestada, tuli tal mõte oma valduste eelpostiks luua Varesaarde metsavahikoht.

Krahv Stackelberg andiski Tarumaa Mikhli kätte, et see läheks Varesaarde metsavahiks. „Saad 15 tiinu maad, ja ela!” Nii oli krahv öelnud. Liha pidi Mihkel mõisast saama ning oma „suurest heldusest” lubanud krahv veel vaka rukkeid ja kaks vakka otri metsavahile aasta-palgaks. Niimoodi pandi 1840. aastal alus Varesaare metsavahikohale.

Mikhli esimene töö oli eluaseme rajamine. Et kive kohapealt saada polnud, siis lammutas ta sealsed varemed ja ehitas endale maja. Varemekive jätkus ka kõrvalhoonete aluseks. Metsamaterjali oli külluses. Elu hakkas tasapisi edenema.

Viis aastat oli möödas, kui krahv ühel südasuvisel päeval Varesaare õuele ratsutas. Mõisasaks olnud väga üllatunud ja lausunud: „Sina, Varesaare Mihkel, elama nagu parun! Ega muud kui mõisast moon maha.” Mikhli krahvi jutt tuska ei teinud, sest usin mees oli juba jalad alla saanud ja tuli omadega igati välja.

Metsavahipere põlvkonnad vahetusid: Mikhli järel astus ametisse Mart, siis Anton. Nii jõudis kätte omariikluse aeg ning metsavahipere elujärg läks ülesmäge. Aegapidi oli aga Varesaarest saanud Varesaare. Siinmail oli kombeks häälendada s-id ikka topelt – on omasem ja suupärasem. Ka perekonnanimi Tarum jäi tagaplaanile: külas kutsuti ikka Varessaare Mihkel, Mart ja Anton, ja nii kogu peret Varessaare-omadeks.

Kirjutan Antoni poja Paul Tarumi märkmikust maha mõningad aastaarvud, mis täpsustavad Varessaare metsavahtide ametiaegu.

Mihkel Tarumi järel sai metsavahiks 1880. aastal Mart Tarum, 1895. aastal astus isa ametikohale ta poeg Anton. Sajandivahetusel ostis Anton Tarum Tarumaa külast Võhma talu. Varessaare metsavahiks sai

Jakob Kaukver, hiljem August Kaukver. 1934. aastal tuli Varessaarde metsavahiks Johannes Saral, 1943. aastal asendas teda Rudolf Blum. 1944. aastal läks Varessaare metsavahikoht jällegi Tarumite valdusse: metsavahiks sai Regaldo Tarum, tema järel Jakob Tarum ja 1950. aastal Adolf Tarum.

Adolf Tarum oli Tarumaa küla mees, Tarumite metsavahiperele mitte otseselt sugulane, aga arvatavasti siiski ühest sugupuust pärit. Adolfi naise nimi oli Erna, kes põlvnes üle raba asuvast Mäurassaare talukohast. Nende pere oli paljulapseline ja seega elujõuline.

Kolhooside loomise aegu läksid metskonna maadel olnud metsavahikohad oma põllu- ja heinamaalappidega metsamajandite valdusse. Metsavahile jäid laialdased õigused metsavahikohta oma äranägemise kohaselt kasutada (muidugi teatud piirides). Seega osutusid metsavahiperekondade elutingimused mitmeti paremaks kui kolhoosirahval. Ent peagi tabas metsatalusid ja metsavahiperekondi seninägematu kitsikus: leivavili jäi aiamaade vähendamise tõttu kasinaks, ka polnud enam veskeid, kus sedagi vähest jahvatada, ning poest kadus rukki-jahu. Esmakordselt talurahva ajaloo kestel muutusid talude leivaahjud tarbetuks. Ja Varessaarde saabus eriline eluvõõras aeg: inimesed lahkusid oma kodupaigast! See oli aeg, mil metsatalud tühjenesid, sest isemajandamiseks ei antud enam võimalusi. Külapoest kaugel asuvail inimestel muutus eriti raskeks leivaküsimus: jahu müügil polnud, oli ainult vormileiba. Eestimaa maarahvas kolis metsataludest külale lähemale ja läks üle poetoidule. Varessaare kauge metsatalugi jäi taevatuule tõugata.

Neil aegadel avastas enda jaoks Varessaare tuntud loodusfoto-graaf Edgar Kask. Matkamehe Muraka raba raamatus „Tee vaikusse” on kirjaread: „Esimest korda tulime Varessaarde päikesepaistelisel kevadpäeval. Seljakotid turjal, suundusime Mustassaarest avastamata maadele. Juba metsatee üksi väärises ettevõetud matka. Puuassidega vankreist sissesõidetud, nüüd rohtunud ja mahajäetud rada. Vasemal kidurate sookaskedega jõhvikasoo, paremal palgimetsa asemele sirgunud keskealine kaasik. Omaette avastuseks oli aga Varessaare eluase ise. Keset põllulappi konutav hoonetegrupp, mille elumaja teise korruse sahvriaknast avaneb avar vaade rabalagendikule!”

Ja edasised matkamehe avastused ka metsavahimajas endas: „Mööda metsi rännates ei ole ma varem näinud mahajäetud majas külalisraamatut. See nahka köidetud luksusese kuulub ikka toasoojuse ja pererahva tähelepanelikkuse juurde. Seda üllatavam oli leida

midagi taolist siit, kõikidele tuultele avatud Varessaare tagatoa laualt. Ja kummaline, ta on säilinud siin üle aegade.”

Varessaare mail olles käis Edgar Kask ka lähimat naabrimeest Mustassaare Seeboldi vaatamas. Mustassaare peremehe jutu järgi on nende kohtade vahemaa kaks versta. Mustassaares on säilinud kunagine eesti talu rehielamu koos paljude sinna juurde kuuluvate majatarvetega. Ka peremehe enda eluviisid on vanaaegsed nagu talumajagi. Sellestki on eelmainitud raamatus juttu.

Edgar Kase kaudu saingi tuttavaks Seeboldiga. Mind muidugi huvitas eelkõige, kuidas kaugemas minevikus Mäurassaares elati ning mis on Muraka soostiku saarte, poolsaarte, laugaste, soonikute, õõtsikute, madalmikkude ja paljude muude kohtade nimed. Tahtsin teada Kiikuja ehk Kiikoja lammil kõrguvate kollaste, jändrikmändidega liivaküngaste-saarekete nimesid. Mind on alati häirinud võõrapärane Siuiitsu, nagu Proodelid neid saarekesi nimetavad.

Need on Rebaseuru saared, Seebold muud nime ei tea ega ülearust välja mõtlema ei hakka. Seebold ise suur jutumees pole, aga ta vähesest jutustki on mulle palju abi. Selgub, et Tümassoon on kaheharuline, kus harud aga kokku saavad, seal on soone keha, edasi raba ääre poole on Tümakael, mis jookseb Rajassoone kinni. Pardijõe Seebold ei tea, Pardilaukaid teab.

Seebold sarnaneb nii kõneviisi kui ka välimuse poolest oma õdedega; tema elulaadki siin Mustassaarel on mäurassaarelik. Kõik on siin nii, nagu oli sada aastat tagasi. Elav muuseum, mis väärrib filmilindile jäädvustamist!

Aeg läks elurajal edasi, tundidest said päevad, päevadest nädalad... ja lõpuks viis mind tee kokku Mäurassaare Ernaga. Mind vapustas järjekordne äratundmisrõõm: Erna on ehtmäurassaarlane. Isa Siimonilt on ta lapsed pärinud veidi kongus nina, tumedaverelisuse, tugevad keha-liikmed ja rahuliku olemise. Meenub akadeemik Adolf Möldri külaskäik oma koduküla Tudulinna algkooli, kus ta lapsi silmitsedes ütles eksimatult igale neist, kust taluperest keegi pärineb. Seleksionääri pilk!

Erna jutustamislaad ja sinna juurde kuuluv iseloomulik naeratus mind enam ei üllata: mu kuulmismeel on juba hakanud mäurassaareliku kõnemeloodiaga kohanema.

„... Jaa, eks nooruspäevad seal Mäurassaares on ikka meelde jäänud. Ega meil seal kerge olnud. Tööle sai hakatud juba siis, kui meel mäletab.

Söök oli üksluine. Lapsed tahavad ju magusat, aga meil majas polnud muud kui kevaditi kasemahl, suvel marjad ja sügisel õunad. Külapood kommidega oli kaugel ja ega linna pole ma eluski saanud.”

„On veel meeles, kuidas Mäurassaare Siimon Tartu linnas käis?” uudistan küsida.

„Jah, sellest käimisest ajab külarahvas tühja juttu. Linna minnes pani vana Siim saapad jalga, nagu perekonnapildilgi näha on. Kodus käis küll pasteldes ja suvel viiskudega heinamaal. Tartus käies oli tal poiss ka kaasas, vist oli Eberhard. Polnud ta üksipäini ühti. Külarahva lorijutt.”

Vestleme veel kodukohast, meenutame, kuidas elu edasi astus.

„1936. aastal tulin Tarumaa Aadile perenaiseks.” – „Adolfle?” „Jaa, Aadile jah. Elasime Tarumaa külas, hiljem, 1950. aastal läksime Varessaarde, kus elasime kuusteist aastat. Seal oli meil esimene töö teha Varessaarest tee külasse. Soonikutele sai palktee ja kraavgi tee kõrvale. Lastel oli tarvis iga päev koolis käia.”

„Lapsi oli teie peres palju?”

„Eldur, Elvi, Elmu, Arvi, Hilja, Valju, Hilda, Malle, Lembit... kõik ei ela enam. Polnud tervist.”

„Teil oli paljulapseline pere nagu Mäurassaareski, kust te põlvnete. Aga teistel vendadel-õdedel lapsi ei olnud?”

„Mahtal oli kaks tütart ja poeg. Kostjal oli ka kolm järeltulijat, teised olid ahtrad.”

„Mis Varessaare päevilt on veel meelde jäänud?”

„Meie elasime, jah, Varessaares, suure soo serva peal. Seal oli uus ja hea kahekordne maja. Ruumi jätkus suurele perele, aga leiva tassimine kaugelt külast perelauale läks liiaks. Varessaares olime oma pere inimestega lähestikku. Seebold oli Mustassaares koduväiks, Leida elas Marjassaares Kesa Kaarliga, Joosep oli Mäuramäel ja ega see Mäurassaaregi üle raba Varessaarest teab mis maa taga ole. Raba äärt mööda sai Krongissaarde, Krongissaare Karla oli ka tuttav, samuti Reissaare Voormansikud.”

„Nüüd siis olete Tarumaal tagasi?”

„Mees jäi haigeks ja suri tiisikusse, lapsed läksid igauks ise ilma-kaarde laiali, nagu tänapäeval moeks on. Ega seal Varessaares üksipäine ei oleks jõudnud elada, vanadus teeb inimese väetiks. Külas on inimeste abi lähemal.”

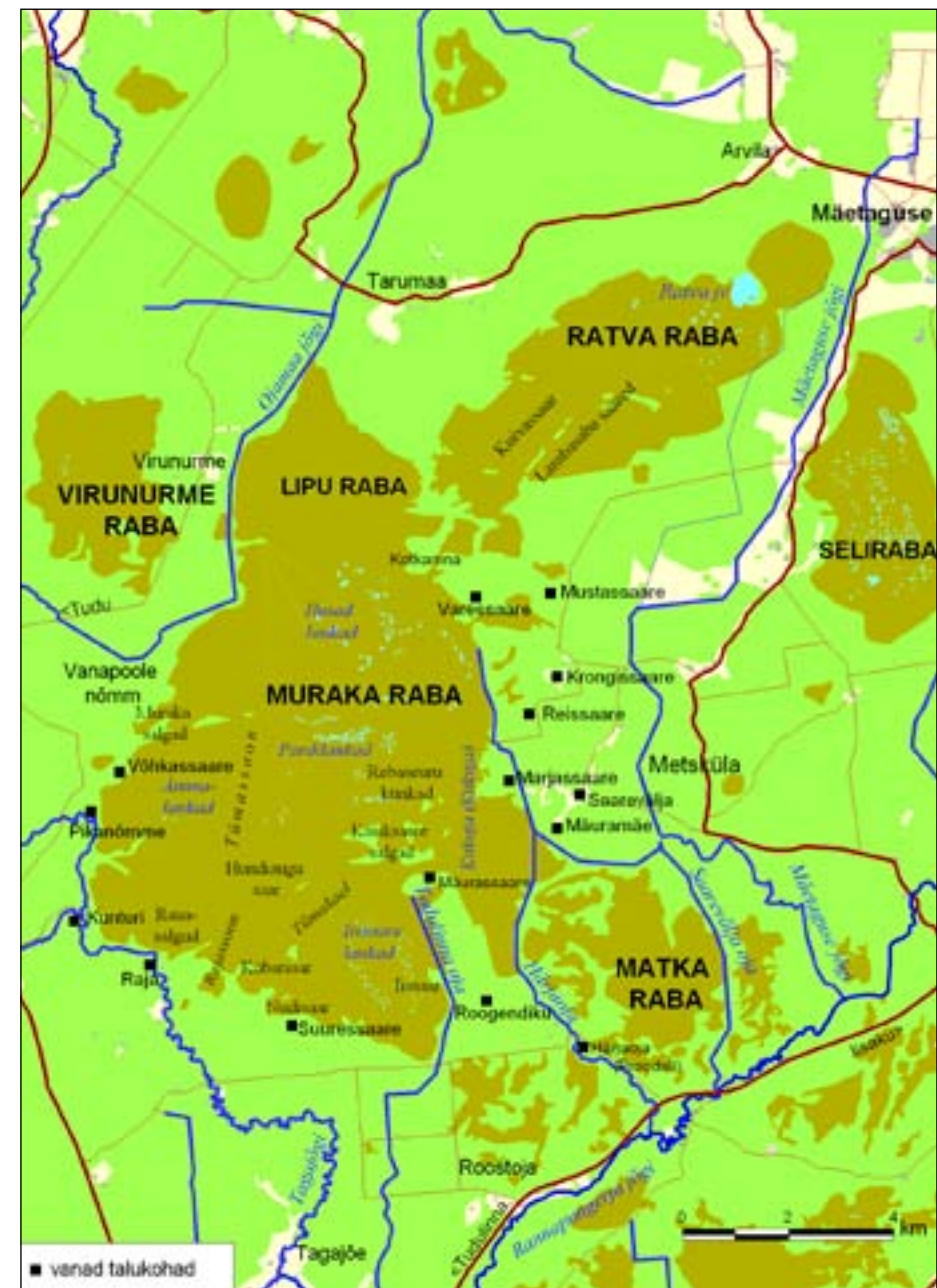
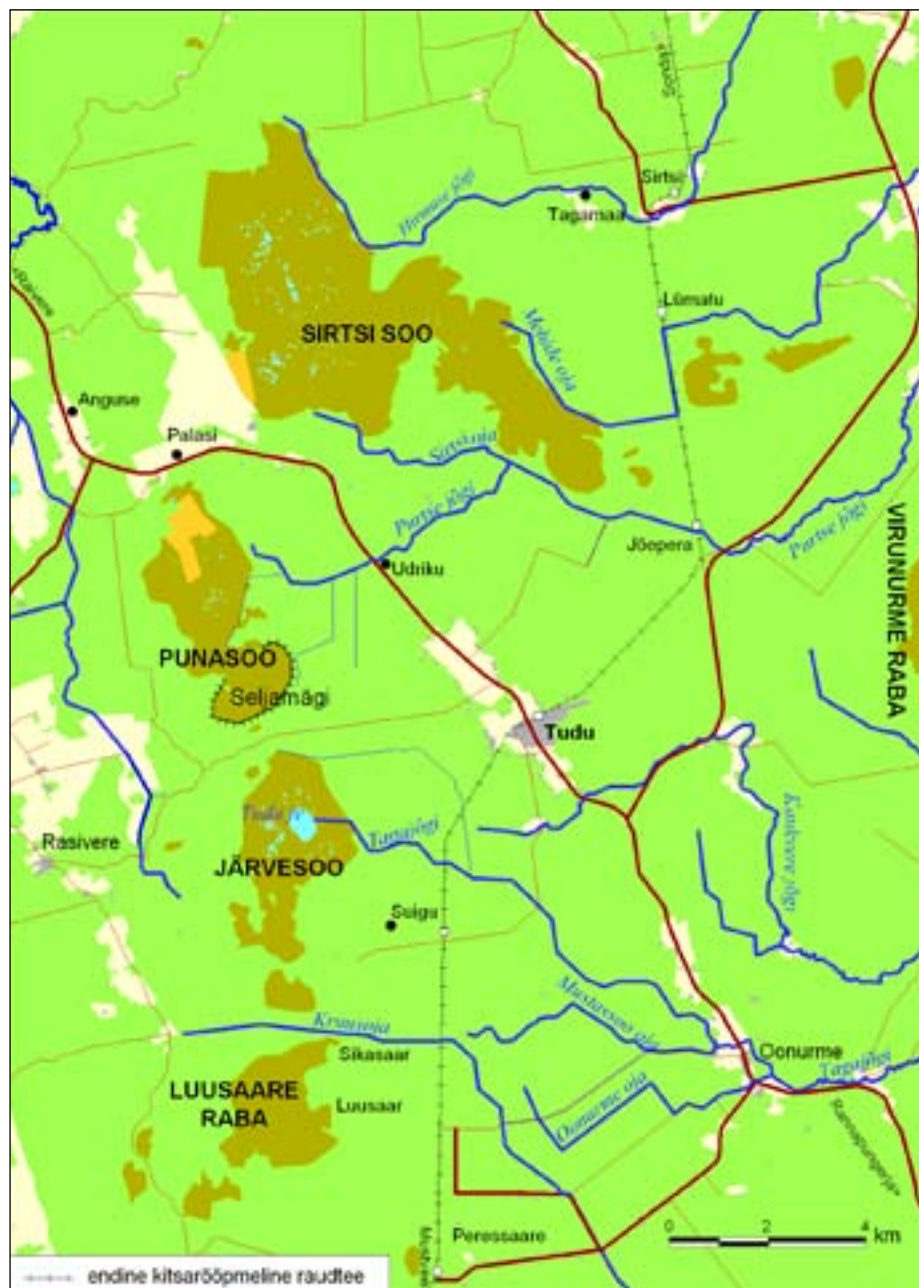
Räägime veel Varessaarest, sealsest eluolust, mis nii väga sarnaneb Mäurassaare oludele, olid nad ju mõlemad suure Muraka raba soomajad teiste paljude omasarnaste seas. Püüan oma juttu sinnapoole viia, et oleks väga vajalik kogu sinne sooääme elu kuidagimoodi jäädvustada ja niiviisi ka järgmistele põlvetele parandada.

„Ma panen need kuulnud jutud ja mälestused Mäurassaarest ja Varessaarest kirja. Ega teil selle vastu midagi ei ole?” küsin Ernalt ettevaatlikult, sest tean, et kui Edgar Kask Seeboldile esmakordselt Mustassaare majapidamise filmilindile jäädvustamisest rääkis, polnud Seebold selle mõttega veel harjunud ega võtnud seda kohe omaks. Kõik uus on ju võõras ja mine tea, toob veel pahanduse kaela.

Jälgin ootusärevalt oma jutukaaslast. Tume kõhklusevari jookseb üle elatanud naise näo, kogu ta olemine on nagu kahevahel. Mõtlemine võtab aega. Viimaks nägu selgineb ja ta lausub nagu küsivalt: „Nii jääb siis meie elu edasi elama siia sooradadele?” – „Nii see on,” kinnitan omalt poolt, „Mäurassaare ja Varessaare jäävad elama ajaraamatusse.”

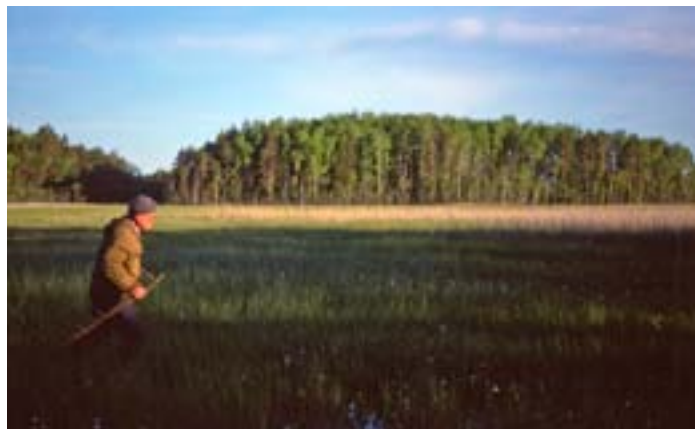
Varessaare metsavahikoht 1980. aasta paiku, vaade kirdest
Foto: Edgar Kask

Juhan Lepasaar
Foto: Ingmar Muusikus

Juhan Lepasaar madalsoos. Iseloomulikult on käes toekas kepp
Foto: Arne Ader

Rajassoon, vaade kunagiste turbasarade poolt itta.
Taamal Kasiksaare salgad
Foto: Laila Kaasik

Talveõhtu Muraka rabas. Vaade Varessaarelt edelasse.
Taamal Muraksaare (Muraka) salgad
Foto: Marko Kaasik

Kiikoja (Kiikuja) siirdesoo,
vaade idast. Taamal
Rebaseuru künnad
Foto: Marko Kaasik

Siirdesoo Kasiksaare
salkadest läänes
Foto: Laila Kaasik

Enamik inimesi seostab raba-
dega eeskätt jõhvikaid
Foto: Laila Kaasik

Rabamurakat kasvab eriti palju
laugaste ümbruses
Foto: Laila Kaasik

Varakevadine mets võib tunduvalt erineda suvisest, nii ka see lodustuv
mets Varessaarel
Foto: Ingmar Muusikus

Laanelill on Juhan Lepasaare
lemmiklill
Foto: Ingmar Muusikus

Putuktoiduline taim ümara-
lehine huulhein jääb raba-
pinnal kergesti märkamatuks
Foto: Laila Kaasik

Luudmänd Kotkanina lähedal
Foto: Laila Kaasik

Nii „upub“ mänd turbasse, kui
turba juurdekasv on kiire. Muraka
rabas Varessaare lähedal
Foto: Laila Kaasik

*Muraka raba Suur Laugas (nimetatud ka Varessaare laugasjärveks)
Kotkaninast läänes
Foto: Laila Kaasik*

*Ilusad laukad Muraka raba põhjaosas
Foto: Laila Kaasik*

*Pardilaukad Muraka raba keskosas
Foto: Laila Kaasik*

*Ilusad laukad varakevadel
Foto: Ingmar Muusikus*

*Älves Muraka raba Ilusate laugaste lähedal
Foto: Laila Kaasik*

*Rebaseuru saared, vaade lõunast
Foto: Laila Kaasik*

*Üks Ämmalaugastest Muraka raba lääneosas
Foto: Marko Kaasik*

*Mäurassaare lähedale jääv üks Kasiksaare salkadest, vaade läänest
Foto: Laila Kaasik*

Hundiaugu saar Muraka raba lõunaosas, vaade idast
Foto: Laila Kaasik

Kotkanina Muraka raba põhjaosas
Foto: Laila Kaasik

Metsaonn suuremal Muraksaarel
Foto: Laila Kaasik

Hoburaua kujuline Seljamägi Punasoo ja Järvesoo vahel
Foto: Laila Kaasik

*2002. aasta trombi hävitustöö jäljed Tudu Järvesoo idaservas
2011. aastal
Foto: Laila Kaasik*

*Üle siirdesoo paistavad Kasiksaare salgad
Foto: Laila Kaasik*

*Sookurg, suur hall lind, on me soodel-rabadel kindlasti kõige tähelepanuväärsem linnuliik
Foto: Ingmar Muusikus*

*Midagi ürgselt kaunist on metsise välimuses ning ta nimetuseski
Foto: Ingmar Muusikus*

Metsisekana jääb murdjatele märkamatuks enamasti ka pesalt ära olles, sest peale varjevärvuse aitab teda oskus varjatult liikuda
Foto: Ingmar Muusikus

Metsise munade värvus on kooskõlas ümbrusega. Pesas on kuni kümme kanamuna suurust pruunitähnelist muna
Foto: Ingmar Muusikus

Põldrüüt valib pesakohaks lameda mäta puhmastaimede vahel
Foto: Ingmar Muusikus

Kaljukotkas on meie soostikes elutsenud juba iidsetest aegadest peale
Foto: Remo Savisaar

Kaljukotka pesa rabasaarel
Foto: Laila Kaasik

*Hunt on Muraka rabas alati elanud ja elab edaspidigi
Foto: Mallor Malmre*

*Karu usaldab looduses liikudes rohkem haistmis- kui nägemismeelt
Foto: Remo Savisaar*

*Rästikutel on oma väljakujunenud päevitamiskohad ja -aeg
Foto: Urmas Tartes*

*Rabakonn sarnaneb välimuselt rohukonnaga, ent lihtne oleks neid
eristada krooksumise järgi: erinevalt rohukonna venivast krooksu-
misest kõlab rabakonna hääl lühikese haukuva mulksatusena
Foto: Roland Tischler*

*Põdrapull sookaasikus, sarved veel sameti all
Foto: Ingmar Muusikus*

*Suuressaare 2009. aastal. Kahest põliskasest on alles vaid üks
Foto: Laila Kaasik*

*Roogendiku talu 2009. aastal
Foto: Laila Kaasik*

*Mustassaare talu varemed 2011. aastal
Foto: Laila Kaasik*

*Endine Varessaare metsavahikoht 2005. aastal. Vaade kagust
Foto: Marko Kaasik*

*Varessaare maja ja õu 2005. aastal. Vaade edelast. Pildil Marko Kaasik
Foto: Helle Kaasik*

*Varessaare 2011. aastal, vaade kirdest. Kaugemat võtet takistab ette kasvanud võsa
Foto: Laila Kaasik*

*Varessaare maja ülakorruse sisevaade 2011. aastal pärast RMK ja Iisaku metskonna korraldatud renoveerimist
Foto: Laila Kaasik*

Isiku- ja kohanime ning liikide register

Aadra Kadri	125, 130	karu	40, 57, 67, 103, 116–119,
Aadra talu	124		144, 167
Aadura Andres	125	Karumurru mets	80, 118
Aadura talu	125	Karusoo	116–119
Aasamets, K.	60	Kasiksaared	24, 27, 31, 32, 45,
Anguse küla	87		127, 141, 153, 159, 162
Blum, Rudolf	146	Kask, Edgar	5, 66, 146, 147, 149
Eeriku talu	47	kassikakk	73, 82, 86, 97, 98
Eigi talu	46, 47	Kaukver, August	146
Haavakukk, metsavaht	111–115	Kaukver, Jakob	146
hallõgija	27, 48, 91–95	Kelu talu	49
heletilder	28	Kesa Kaarel	148
Helme talu	34	Kiikoja lamm (Kiikuja)	8, 20, 24,
Hiie August	34		32, 70, 120, 125, 135, 147, 153
Hiie talu	34	Kiiver (Vaas), Anete (Nete)	129,
Hundiaugu saar	23, 160		135
hunt	86, 111–115, 166	Knorring, erukindral	36, 140
huulhein	154	Kotkanina	96, 121, 142, 161 +
Härjaküügas	124, 129	kaanefoto	
Härjaoja (Proodeli) talu	9	Krongissaare Karla	148
Härjaoja	24, 124	Krongissaare talu	121, 148
Iisaku	11, 129, 131, 137	Kruusoja	58
Iisküll, Johannes	47	Kumari, Aino	28
Iissaar (Hiissaar, Hiie saar)	24,	Kumbaküügas	32
	27, 32, 35, 85, 129, 141, 142	Kunturi	9, 10, 24, 120, 142
Ilusad laukad	142, 157	Kuusiku talu	34
Jaagu talu	34	Kõrgemäe Tagatalu	121
jõhvikas	20, 26, 27, 33, 38,	kõrgsoo (raba)	43, 51
	40, 43, 60, 65, 136, 154	Kõrveotsa talu	125
Järvesoo	11, 13, 46, 49, 51, 56, 61,	Kübarsaar	24–27, 30, 32,
	63, 93, 161		50, 85, 111, 141, 142
Kabala raudteejaam	39	laanelill	154
Kabeli talu	46	laanepüü	15, 49, 149
Kaljukotkas (laanekotkas)	40,	laukad	27, 28, 40–44, 85,
	73, 96–100, 120, 165		111, 141, 142, 156, 157
Kannelsaar, Suur	35	Laukaoja	8, 35, 36, 37
Kannelsaar, Väike	35	Lausik, parteisekretär	143

Lepasaar, Juhan	6–12, 16, 35,
	133, 152, 154
Lepiksaar, Johannes	97, 98
Liivakiinka metsavahitalu	44
Lillaka saar	35
Linkholm, metsavaht	96
luudmänd	35, 155
Luusaare küügas (rabasaar)	56–59
	56–59
Luusaare raba	13, 53, 56,
	58, 64, 87
Lõbu-Priidu saareke (küügas)	
	40, 44
Lümatu küla	44
Maasik, Julia	139, 143
Maasik, Aleksander	139
Maasik, Bruno	124
Maasik, Didrich	124
Maasik, Kai	139
Maasik, Karl	139
Maasik, Tiidrik	139
madalsoo	26, 28, 43, 152
Marja-Madis	20, 42
Marjassaare nõmm	23, 24
Marjassaare talu	23, 24, 121, 148
Matka raba	24, 27, 76, 77
Mauruse talu	47
metsis	15, 27, 60, 75, 76, 77,
	79–83, 96, 141, 142, 163, 164
metsislased	76, 77, 84–86
metskurvits	79, 82
Muraka looduskaitseala	11, 13
Muraka raba	23–28, 60–65,
	156–158
Muraksaared	10, 30, 31, 35,
	114, 142, 152, 160
Muravlev, osakonnajuhataja	143
Mustassaare	10, 11, 121, 131, 145,
	147–149, 169
Muuga	157, 40

Mäetaguse	112, 113, 120,
	125, 131, 145
Männiksaar	35
Mäuramaa talu	120
Mäuramäe talu	120, 121, 148
Mäurassaare	9, 10, 23, 24, 27,
	30, 32, 66, 67, 69, 120, 121,
	124–149
Mölder, Adolf	147
Naarismaa Tiidu	130, 135,
	136, 141
Neff, Timelon von	140
Neitsisaar	40, 45
Noel, parun	140
Nudisaar	32
Oja, Rein	141
Ojamaa jõgi (oja)	33, 34
Oonurme	6–12, 23, 30, 33, 36,
	56, 61, 62, 80, 114, 124, 139–143
Otsa talu	46, 48
Paabu, metsakaupmees	134
Palasi küla	38, 39, 44, 46, 47
Palasi-Joa talu	46, 47
Pardi jõgi	24
Pardilaukad	27, 60, 142, 147, 156
Part, Agu	38
Pikanõmm, Ernst (Ärni)	141
Pikanõmme	9, 10, 36, 37, 80,
	120, 131, 139, 141
Pikhof, Roland	129
Preinvalts, mõisavalitseja	140
Prodel, Eduard	76, 77
Prodel, Voldemar	76
Pudruküügas	44
Punasoo	13, 18, 19, 39, 46, 48,
	49, 56, 61, 87, 161
põder	15, 21, 24, 42, 54, 68,
	79, 61, 96, 109–110, 112, 115, 116,
	119, 168
põhjarüüt	28

<i>põldlõoke</i>	89, 90	<i>Saarevälja küla</i>	8, 10, 30, 120, 121, 129	<i>Tarumaa küla</i>	10, 23, 34, 121, 122, 137, 145, 146, 148	<i>Vaas, Mahta</i>	126, 129, 137, 148
<i>põldrüüt</i>	87–90, 164	<i>Saral, Johannes</i>	146	<i>Tarumaa Mihkel</i>	145	<i>Vaas, Meinhard</i>	126, 129, 131, 137
<i>Pärnassaare talu</i>	129	<i>Sauemäe talu</i>	47	<i>Tarumaa Tenno</i>	122	<i>Vaas, Nete (Anete)</i>	126, 129
<i>rabakana (rabapiüü)</i>	12, 17, 27, 60, 75–79, 85, 111, 117	<i>Seljamägi</i>	39, 48–51, 63, 161	<i>teder</i>	15, 76–79, 82, 84, 85, 142	<i>Vaas, Ralf</i>	9
<i>rabakonn</i>	105–108, 167	<i>siirdesoo</i>	8, 19, 26, 28, 43, 51, 54, 111, 153	<i>Tikkapesa saar</i>	35	<i>Vaas, Seebold</i>	10, 129, 131, 132, 137, 141, 147–149
<i>rabamurakas</i>	16, 26, 31–33, 40, 43, 44, 64, 88, 90, 132, 142, 154	<i>Sikusaar</i>	58	<i>Tisenhausen, parun</i>	36, 37, 140	<i>Vaas, Simeon (Siim)</i>	9, 126, 127, 129, 134, 135, 137, 142
<i>rabapiüü (rabakana)</i>	12, 17, 27, 60, 75–79, 85, 111, 117	<i>Simson, Koidu</i>	11	<i>Tudu järv</i>	13, 51, 61, 63	<i>Vaas, Tooni</i>	32, 126, 129, 130, 132, 135, 136, 137
<i>rabasaared</i>	15, 23, 29, 30–32, 56–58, 127	<i>Sirtsu (Sirtsu) soo</i>	13, 18, 19, 29, 38–41, 43–47, 56, 61, 86, 87, 89, 98, 99	<i>Tudu Järvesoo</i>	11, 13, 46, 49, 51, 56, 61, 63, 93, 162	<i>Vaaside pere</i>	126
<i>Raja talu</i>	9, 30, 31, 120	<i>Siuiitsu saarekesed</i>	147	<i>Tudu küla</i>	33, 36–39	<i>Vahesaar</i>	31
<i>Rajamägi, Rein</i>	120	<i>Sonda–Mustvee raudtee</i>	9	<i>Tudulinna</i>	6, 7, 24, 36, 58, 60, 71–73, 124–127, 130, 134–140, 147	<i>Vanapoole nõmm</i>	36, 80
<i>Rajassoon</i>	24, 120, 147, 153	<i>sookulgur</i>	22, 29	<i>Tudusoo looduskaitseala</i>	13, 51	<i>Varessaare Anton</i>	145
<i>Ratvajärve soo</i>	121	<i>sookurg</i>	60, 70–74, 77, 163	<i>tupp-villpea</i>	54, 70, 88, 90	<i>Varessaare laugasjärv</i>	156
<i>Rauasalgud</i>	31	<i>Stackelberg, krahv</i>	145	<i>Tõnsu jõgi</i>	48	<i>Varessaare Mihkel</i>	122, 145
<i>Raud, Mart</i>	135	<i>Suur laugas</i>	156	<i>täpikhuik</i>	20, 28	<i>Varessaare</i>	10, 11, 24, 121, 145–149, 152, 155, 156, 170, 171
<i>rebane</i>	21, 32, 57, 72, 73, 77, 86, 89, 111	<i>Suuressaare</i>	9, 23, 30, 32, 111, 124, 127, 131, 133, 169	<i>Tõmbi küngas</i>	40, 44	<i>Varessare Mart</i>	145
<i>Rebaseuru saared (künnad)</i>	8, 32, 147, 153, 159	<i>Suursaar</i>	35	<i>Tümakael</i>	24, 141, 147	<i>Vege, vabrikant</i>	140
<i>Reissaare talu</i>	121, 148	<i>Sõeoja</i>	36	<i>Tümassoon</i>	13, 16, 24, 30, 70, 85, 113, 141, 147	<i>Veske, Mihkel</i>	57
<i>Ristikivi küngas</i>	44	<i>Želnin, Vadim</i>	101	<i>Udriku</i>	47	<i>Veskioja</i>	36
<i>rohukonn</i>	106, 167	<i>Tagajõe küla</i>	120, 124, 141, 144	<i>Vaas (Tarum), Erna</i>	126, 129, 131, 136, 137, 146, 147, 149	<i>Viht, Ene</i>	75, 77, 78
<i>ronk</i>	48, 68, 73, 94	<i>Tagajõgi</i>	24, 51, 53, 112, 120, 141	<i>Vaas, Eberhard</i>	126, 129, 137, 148	<i>Viru tee</i>	38
<i>Roogendiku talu</i>	9, 76, 125, 128, 134, 135, 137, 168	<i>Tagamaa küla</i>	13, 44, 45	<i>Vaas, Emmi</i>	126, 129, 131, 136, 137, 141	<i>Virunurme</i>	8, 10, 23, 25, 30, 33–37, 80
<i>Roostar, Kristohf</i>	142	<i>Taga-Roostoja küla</i>	30, 124, 125	<i>Vaas, Eduard</i>	126, 129, 137	<i>Voormansikud</i>	121, 148
<i>Roostoja jõgi (oja)</i>	24, 124	<i>Taliteed</i>	25, 30, 36–39, 56, 80, 141	<i>Vaas, Hilda</i>	128, 131, 135, 136, 148	<i>Wrangel, parun</i>	44
<i>Roostoja Kärt</i>	80, 81	<i>Tammemets, Heinrich</i>	135	<i>Vaas, Härman</i>	126, 129, 132, 137	<i>Võhkassaare</i>	9, 10, 23, 25, 30, 31, 85, 120, 138–144
<i>Roostoja küla</i>	9, 30, 76, 80, 124, 125, 135, 142	<i>Tantsuküngas</i>	32	<i>Vaas, Joosep</i>	126, 129, 132, 137, 148	<i>Võhma talu</i>	145
<i>Rosen, mõisnik</i>	145	<i>Tarum, Adolf</i>	146, 148	<i>Vaas, Konstantin (Kostja)</i>	126, 129, 137, 148	<i>Võrmureie talu</i>	24, 70
<i>Rukkisaare talu</i>	34	<i>Tarum, Anton</i>	145	<i>Vaas, Leida</i>	126, 129, 131, 137, 148	<i>älved</i>	13, 18, 22, 27, 38, 51, 158
<i>Ruunassaar</i>	45	<i>Tarum, Jakob</i>	146	<i>Vaas, Regaldo</i>	122, 146	<i>Ämmalaukad</i>	27, 84, 85, 158
<i>rästik</i>	8, 16, 20, 47, 73, 101–104, 127, 166	<i>Tarum, Johannes</i>	122			<i>öösorr</i>	19, 20
<i>Saare talu</i>	34	<i>Tarum, Mart</i>	145			<i>Üleoja, Ants</i>	120
		<i>Tarum, Mihkel</i>	145				
		<i>Tarum, Paul</i>	121, 122, 145				
		<i>Tarum, Regaldo</i>	122, 146				

